गी त गो विं द

गी त गो विं द

जयदेवाच्या विश्वविख्यात शृंगारकाव्याची
मूळ संहिता, पदपरिच्छेद व भावानुवाद

आनंद साधले

मॅजेस्टिक बुक स्टॉल, मुंबई ४

प्रकाशक :
केशव विष्णु कोठावळे
मॅजेस्टिक बुक स्टॉल
गिरगांव, मुंबई ४

प्रथमावृत्ति :
श्रीकृष्णजन्माष्टमी
१५ ऑगस्ट १९६८

लेखनकाल
१३-१०-६६ ते २७-१०-६६

किंमत पाच रुपये

मुद्रक
चिं. स. लाटकर
कल्पना मुद्रणालय
" शिव-पार्वती "
४६१/४ सदाशिव पेठ
टिळक रस्ता, पुणे २

शब्दातीत स्नेहानें बांधलेले सुहृद्—
चित्रकार दीनानाथ दलाल
यास—

आनंदनिधान अशी वत्सलहती
आनंदनिधान अशा कलावनराम—

कुंजवनाची वाट

मधुरकोमलकान्तपदावलिम्
शृणु तदा जयदेवसरस्वतिम्

हिमालय हाच जगातील सर्वांत उच्च पर्वत होय गंगा हीच जगातील शुचितम नदी होय शुक्र हीच आकाशांतील सर्वांत अधिक तेजस्वी चांदणी होय त्याचप्रमाणें जयदेव कवींचें गीतगोविंद हीच संस्कृतांतील शृंगारपर भावकवितांतील सर्वांत मधुर कविता होय जगातील सर्व भाषांत संस्कृत हीच सर्वांत अधिक श्रवणमधुर भाषा आहे हा दावा सिद्ध झाला तर गीतगोविंद हीच जगातील मधुरतम भावकविता ठरेल निदान संस्कृत आणि संस्कृतनिष्ठ भाषा यांतील सर्वाधिक मधुर भावकविता हें गीतगोविंदाचें स्थान आजवर अबाधित आहे भविष्यांतसुद्धां या स्थानाला धक्का बसण्याचा संभव कमीच आहे हिमालयापेक्षां अधिक उच्च पर्वत निर्माण होण्याची जी शक्यता तीच गीतगोविंदापेक्षां अधिक मधुर काव्य निर्माण होण्याची शक्यता

काव्याची सर्वमान्य व्याख्या अद्याप ठरलेली नसली तरी रसाळ वाक्य तें काव्य ही व्याख्या रसिकमान्य आहे गीतगोविंद जी अग्रमान्यता पावलेलें आहे तिच्या कारणांतील सर्वांत प्रमुख कारण त्याची उत्कृष्ट अशी रसवत्ता होय टपोर द्राक्षांत ओथंबावा तसा गीतगोविंदांत रस ओथंबलेला आहे शिवाय मधुर आणि रसवाही भाषा, ललितकोमल अशी शब्दयोजना अतिशय सुगम अशी गेयता मनाला नाचविणारी तालबद्धता, रमणीय अलंकारांचा खच आणि विषयाची सर्वांगीण अशी अद्भुत गोडी यांचें हि रसायन किमये प्रमाणें गीतगोविंदांत साधलेलें आहे जयदेवानें जणू कविता लिहिली नाहीं

ती त्यांना स्फुरली. अणू कृष्णाची मुरलीच जयदेवाच्या करांगुलींचें रूप घेऊन ही मा धुरी भरली. तीहि वेणुगीतप्रमाणें गीतरूप घेऊन आकारली. अनेकांनी सौंदर्यमाधुरीचा गीतगोविंदाच्या ओळीओळींतून पुष्ट होत जाणारा अविरत प्रवाह पाहिला की ईश्वरी साक्षात्कार हें प्रतिभेचें रूप मनोमन पटल्यावांचून राहात नाहीं.

राधाकृष्णाचें प्रणयमीलन म्हणजे शिवाशिवाची एकता अशी दृढ श्रद्धा असणाऱ्या भक्तिपंथाचें उपासनागीत म्हणून गीतगोविंदाची मुळांत रचना झाली असें म्हटलें जातें. पण या पंथीय प्रतिष्ठेच्या कक्षांतून गीतगोविंद विश्वमान्यतेंत झेपावलें आहे तें शृंगारगीत म्हणूनच. मुळांत गीतगोविंदाच्या प्रस्तावनेंत खुद्द जयदेवहि हरीचें स्मरण हा काव्यरचनेमागील उद्देश प्रकट करीत असला तरी तें स्मरण तो कामविलासांतील कलेच्या अनुरोधानें करणार आहे हेंहि असंदिग्धपणें सांगत आहे. कामिनीचें विलास वर्णन करण्यांत आणि त्या वर्णनाचा रसास्वाद घेण्यांत कोणतेंहि अकृत्य नाहीं अशी त्या कविराजाची धारणा आहे. पुढच्या काव्यांत रसिकाना शृंगाररसाची अनुभूती मिळाली तर भक्तिगीताच्या तुलनेनें त्याच्या शुचितेंत उणीव येते अथवा त्याची प्रतिष्ठा खालावते असें नाहीं. रतिभावना हीच अशुचि असा वेडा विचार मनात नसल्यास ती प्रतिष्ठा खालावणार नाहीं, आणि ती भावना अशुचि आहे हा विचार कुठल्याहि निरामय चित्तात रुजणार नाहीं. एकरूप असताला स्वतःचेंच दर्शन अनेकांत घ्यावें असें वाटलें तेव्हां त्यानेंच रतिभावना निर्मिली. सृजन हें ईश्वरी सामर्थ्याचेंच दर्शन आहे. रतिभावना ही सृजनाची गंगोत्री आहे. ती नसेल तर गंगेचा हा प्रवाहच थांबेल. निसर्गशुचि अशी ही भावना स्वार्थाच्या चिखलानें गढूळली नसेल तोंवर ती अशुचि असूच शकणार नाहीं, आणि कोणत्याहि कलाकृतीच्या श्रेष्ठतेला कमीपणा आणणार नाहीं. रतिभावनेला आत्मप्रकटीकरणाचें, आत्मार्पणाचें साधन असें न मानता जे आत्मभोगाचें साधन मानतात, त्याच्या मनांत रतिभावनेच्या दर्शनानें संकोच उत्पन्न होतो. रतिभोग आणि रतिदान यांत महदंतर आहे. किंचित काहीं असेल तर तें रतिभोगांत आहे. रतिदानांत सृष्टीचें सातत्य राखणारें सारें माहात्म्य आहे. दानमग्न स्त्रीच्या ठायीं सृजनाचें अधिष्ठान आहे तें उगाच नाहीं. आत्मप्रकटीकरणाची आणि

आत्मदानाची प्रेरणा म्हणून जेव्हां रतिभावनेची अनुभूति येईल तेव्हां ती शुचिरूपाच असेल आणि तिचें दर्शन मंगल ठरेल. सीताराम, राधाकृष्ण, उमाशंकर, मायाब्रह्म, जीवशिव यांची रतिभावना ही आत्मार्पणाची आहे आणि म्हणून मंगल आहे. गीतगोविंदांत याच मंगल रतिभावनेचा स्वर्विलास वर्णिलेला आहे.

संस्कृतांतील शृंगारावर सांकेतिकतेचा आरोप केला जातो हा आरोप अभारतीय दृष्टिकोणाचा द्योतक आहे. वस्तुतः ही सांकेतिकता हें त्या शृंगाराचें सामर्थ्य असतें. संस्कृत नायक कधींहि नायिकेच्या वदनाचें चुंबन घेणार नाहीं. तो नेहमीं वदनकमलाचें चुंबन घेणार. वदनाऐवजीं वदन-कमलाचें चुंबन घेतल्यानें त्याचा सारा आस्वादच बदलतो वदन हें सुंदर असतें, सुगंधी असतें, कोमल असतें, शीतल असतें, मृदुल असतें, नितळ असतें, सुखस्पर्शी असतें आणि मकरंदाप्रमाणें गोड आस्वादाचें असतें हे अर्थ कमलाची उपमा देतांना येतातच, पण त्या सर्वांआधीं येऊन त्या सर्वांना पुरून उरतो तो अर्थ म्हणजे वदन हें पूजनीय आणि पवित्र असतें. भारतीय संस्कृतींत कमल हें सर्वश्रेष्ठ पवित्रतेचें आद्य प्रतीक आहे. त्यामुळें या चुंबनांत केवळ आस्वादाचीच छटा न राहतां, पूजेची, आदराची, समर्पणाची छटा मिसळते आणि मग संस्कृत चुंबन बनतें

खरे संस्कृत नायक आणि नायिका प्रणयाची कोणतीहि क्रीडा केवळ त्यांच्यांतच एकट्यानें करणार नाहींत. कमल, अमृत, चंद्र इत्यादि दैवमात्री सामग्री तेथें उपस्थित असणारच गाणारे कोकिल, गुंजणारे भ्रमर, डोलणाऱ्या लता, फुललेले कुंज यांच्या रूपानें निसर्गसत्ता या प्रणयावर नजर ठेवणार प्रणयक्रीडा ही आत्मीं आणि अर्ती नव्या सृजनाचें साधन आहे याचें विस्मरण न व्हावें म्हणून नव्या किसलयांचीच शय्या तिथें असणार दुसऱ्याच्या सुखासाठीं आत्मदान हेंच ज्यांचें जीवन अशा फुलांचें आस्तरण तिच्यावर असणार जिच्या आज्ञापुढें मानवी सत्ता असमर्थ अशी दैवी शक्ति मदनाच्या रूपानें आपले अमोघ असे बाण सोडून प्रणयाची प्रेरणा देत असणार. त्यामुळें ही प्रणयक्रीडा कधीं नुसती लैंगिक अशी उरत नाहीं हे तर झालेंच, पण ती लौकिक आणि भौतिकहि न उरतां अलौकिक आणि आत्मिक होते कमल आणि चंद्र हीं चावून चोथा झालेलीं अर्थशून्य प्रतीकें

नव्हेत. ॐकारामागें जसें ऋषीच्या तपस्येचें सामर्थ्य असतें तसें या प्रतीकामागें युगायुगाच्या संस्काराचें सामर्थ्य आहे. तीं प्रतीकें जातील तर तो अर्थहि जाईल. संस्कृतांतील शृंगार समजावून घेण्यासाठीं ही प्रतीती अंतरात बिंबली पाहिजे.

भारतीय संस्कार नसलेल्या दृष्टींतून या शृंगाराचा यथार्थ कळणार नाहीं. Edwin Arnold नें गीतगोविंदाचें भाषांतर केलें तेव्हा त्यातील शेवटचा सर्ग गाळला का ? तर पाश्चात्य वाचकांना तो कळणार नाहीं म्हणून. वस्तुतः शेवटचा सर्ग तेंच गीतगोविंद आहे. त्यांतील समर्पण कळणार नाहीं तर गीतगोविंदच कळणार नाहीं. या सर्गाशिवाय गीतगोविंद म्हणजे रामाशिवाय रामायण होय. गीतगोविंदांतील आनंद उचावत उचावत जयदेवानें ब्रह्मानंदाच्या तोडीला नेलेला आहे तो शेवटच्या सर्गांत. कुठल्याहि आनंदाची पराकोटी ही ब्रह्मानंदच असते. समर्पणांत परिणत झालेल्या रतिसुखाचा आनंद हा केवळ — आनंदाशीं तुल्य असें उपनिषदें मानतात तें उगाच नाहीं. मीपणाचा विसर पाडण्याचें सामर्थ्य या आनंदांत असतें. लहानशा टेकडीवर उभें राहतांच मन प्रसन्न होतें. पण गौरीशंकरावर उभें राहिलें की, याच प्रसन्नतेची पराकोटी होऊन साक्षात्कार होतो. प्रसन्नता महानंदांत उदात्त होत होत तेव्हां ब्रह्मानंद बनते. हें सामर्थ्य नुसत्या नयनानंदांतच असतें असें नाहीं. नाक, कान, त्वचा, रसना हीं सारींच इंद्रियें अशा आनंदाची प्रचीती देऊं शकतात. रसानंदाचा आस्वाद घेणारें सर्वश्रेष्ठ सम्राट इंद्रिय जें मन तें तर अर्थातच या उंचीवर जाऊं शकतें. अर्थात् हें मुळींच सोपें नाहीं गौरीशंकर चढून जाण्याइतकेंच तें कठीण आहे. गीतगोविंदाच्या साहाय्यानें इथवर जाणें शक्य होते हीच गीतगोविंदाची आणि जयदेवाची थोरवी.

ही थोरवी अमुकच एका कारणानें गीतगोविंदाला लाभली असें सांगणें कठीण आहे. समर्पणांत परिणत होणारा शृंगार हें त्याचें एक कारण आहेच. पण उणू हे इतकेंच पुरणार नाहीं म्हणून भाषेची अनुठित अशी ललित-माधुरी आणि मञ्जुगम अशी गेयता यांचीहि अजोड जोड त्याला लाभलेली आहे. एरवा सुरू झालेला गंगेचा प्रवाह प्रतिक्षणीं दुर्वितेंन आणि महत्तेत विस्तारत जातो गीतगोविंदांतील गेय लालित्याचा प्रवाह आहे. त्याच्या

शब्दाशब्दातून रस आणि अर्थ याप्रमाणेंच ताल, सूर, नृत्य आणि संगीत ओथंबलेलीं आहेत. अस्मानांत हेपावणारा एखादा सूर ऐकला कीं चित्त आसमंतांत तरंगतें पण तो सूर संपला कीं, तें खालींहि येतें पहिल्या सुराची मोहिनी विरावयाच्या आंतच त्याहून वर नेणारा दुसरा सूर यावा आणि ही परंपरा चढत चढत जावी तेव्हां साक्षात्काराचा आनंद देणारी उंची गाठली जाते गीतगोविंदाचें असें झालेलें आहे. प्रत्येक पुढचा शब्द मागच्याहून मधुर असा त्याच्या माधुर्याचा ओघ । गेयता तर अशा ओतप्रोत कीं काव्य न गातां नुसतं वाचणें अशक्यच । अर्थ न कळला तरी माधुर्याची तालबद्धता मनाची पकड घेते, सूर त्या तालावर गीतरूपानें जिभेवर नाचूं लागतात, आणि माधुरीचा ताल व सुरांचें संगीत यांचा हात धरून उत्कट समर्पणाकडे नाचत चाललेला रसराज शृंगार शेवटीं नामरूपांच्या उपाधींतून ओढून काढून विशाल कैवल्यानंदाच्या साम्राज्यांत घेऊन जातो

गीतगोविंदाची ही कैवल्यमाधुरी मराठींतून यथार्थपणें जाणून घेतां येईल अशी अपेक्षा कुणींहि करूं नये संस्कृत भाषेचीं म्हणून जीं सौंदर्यें आहेत तीं मराठींत येऊं शकणार नाहींत तो नाद, तो ताल, तें संगीत मराठींत येणें शक्य नाहीं शृंगार रसाचा आविष्कार ज्या पातळीवर आणि ज्या प्रतिष्ठेनें संस्कृत भाषा आणि तिचे वाचक यांना पेलतां येतो, त्याच पातळीवर त्याच प्रतिष्ठेनें तो तोलण्याचें सामर्थ्य मराठी भाषा आणि तिचे वाचक यांना नाहीं घनजघनाचें संस्कृत वर्णन संस्कृत वाचक निरसंकोचपणे वाचूं शकतो परंतु एकमेकांना रगडणाऱ्या नितंबांचें मराठी वर्णन वाचतांना मराठी वाचकाला कानकोंडल्यासारखें होतें

जयदेवाची शब्दरचना अतिशय चपखल आहे ज्या शब्दानें संस्कृतांत जी अर्थच्छटा प्रकट होते ती तशीच मराठींत येऊं शकेल असें नाहीं ' हे मदना, तूं मनाला त्रास कां देतोस ? ' असें विचारतांना जयदेव मदनाला ' मनसिज ' म्हणतो त्यामुळें ज्या मनात जन्म घेतला त्यालाच त्रास देणे ही कृतघ्नतेची अर्थच्छटा आपोआप प्रकट होते मराठींत ' मनसिज ' हें संबोधन बोजड होईल ' रे मनांत जन्म घेणाऱ्या ' हें भाषांतर असुंदर होईल आणि मनोज म्हटलें तर मदनाऐवजी कुणी सिनेनट आठवेल

' माझ्या छातीवर तुझे स्तन ठेव ' असें म्हणतांना जयदेव ' स्तनकलश '

शब्द वापरतो. कलश हे तीर्थजलानें भरलेले असल्यानें अर्थाला उदात्तता येतेच, पण भरलेले कलश उलटे केल्यावर त्यांतून पाणी वाटून निरहाचा अभि विझेल अशी अर्थच्छटा प्रकट होते. मराठींत मात्र कलशाची आठवण होतांच पावित्र्य आणि पूर्णता यांची आठवण होण्याऐवजीं फक्त आकार पुढें येतो आणि अतिशय अर्थहानी होते. संस्कृत ग्रथावरील संस्कृत टीका या मूळ ग्रथाइतक्याच रसपूर्ण आणि अर्थपूर्ण असतात. मराठीला अशा टीका आशय आणि व्यवहार या दृष्टीनें पेलू शकणार नाहींत.

तरीहि मला शक्य झाले ते प्रयत्न मीं केलेले आहेत. हें भाषांतर शब्दश आणि व्याकरणश नाहीं. वर्तरीचें कर्मणि का व अस्तित्वाच्याचें नास्तिवाक्य कां असा गहजब कुणी करू नये हें भाषांतर भावश आहे. मूळ काव्यात प्रकट होणारा भाव भाषातरांत आणण्याचा शक्य तो प्रयत्न केलेला आहे.

मीं मूळ आधार म्हणून निर्णयसागर प्रत पुढें ठेवलेली आहे. कुंभनृपति या टीकाकाराला समत असलेली संहिता निर्णयसागराला समत होती असें दिसतें. सपादकांनीं पुढील संहिता विचारात घेतल्या असाव्या.

(१) शकरमिश्राची टीका असलेली रसमंजरी प्रत.

(२) वनमालीभट्टाची टीका असलेली सजीवनी प्रत.

(३) नारायणभट्टाची टीका असलेली पदद्योतनिका प्रत.

(४) टीकाकाराचें नाव नसलेली बालबोधिनी प्रत.

(५) गोपालाची टीका असलेली दीपिका प्रत.

(६) कुंभनृपतीची टीका असलेली रसिकप्रिया प्रत.

(७) Christianus Lassen प्रत

या सातहि प्रतींतील पाठभेद निर्णयसागराने दिले आहेत. त्यांतील मला रुचले ते मीं स्वीकारले आहेत.

डॉक्टर ओरडे यांनीं कृष्णगोविंद लिहितांना गीतगोविंदाच्या पुढील आवृत्त्या पाहिल्या असे दिसत.

(१) चैतोदरदेवकृत मराठी भाषातरासहित.

(२) वसतविहारकृत मराठी भाषांतरासहित.

(३) अनतनयकृत मराठी भाषातरासहित.

(४) सखारामकृत मराठी भाषातरासहित.

(५) हर्षदराय ध्रुवाज गुजराथी भाषांतरासहित.

या इतक्या चार मुळांवरून सिद्ध झालेल्या संहितांतील दहाव्या अष्टपदींत एक पांच गीतिका आढळतात. अष्टपदी या शब्दावरून आणि इतर अष्टपदांच्या रचनेवरून या आठ हव्यात. पांगुइन प्रकाशनानें इंग्रजींत प्रकाशित केलेली जी George Keyt यांची आवृत्ति आहे तीहि पांचच गीतिकांचें भाषांतर देते. इतक्या तेंच प्रतींचा पुरावा हा निर्णायकच. परंतु बनारसला प्रसिद्ध झालेली विश्वेश्वरप्रसाद द्विवेदी यांची प्रत नंतर तपासून पाहतां त्यांत दहाव्या अष्टपदींत आठ गीतिका सापडल्या. त्यानंतर अनंततनयांची एक प्रत सांपडली. तींतहि या गीतिका याच क्रमानें आहेत. अनंततनयांची मला मिळालेली प्रत शंकरमिश्रांच्या प्रतीवरून आधारलेली दिसते. डॉक्टर श्रीखंडे यांना मिळालेली अनंततनयांची प्रत अथवा निर्णयसागराची शंकरमिश्र प्रत, यांत त्या गीतिका असाव्या कीं नसाव्या व असल्यास त्यांचें काय केलें तें शोधण्याचा जास्त प्रयत्न मीं केला नाहीं. मला स्वतःला त्या गीतिका दोन प्रतींत मिळाल्यानें मीं या आवृत्तींत त्यांचा स्वीकार केलेला आहे. केवळ वनमालीभट्टाच्या प्रतींतील पाठभेद म्हणून निर्णयसागरानें दिलेला " साधूनां स्वत एव " (पृष्ठ १३४) हा श्लोकहि मीं घेतलेला आहे. वरील सर्व प्रतींपेक्षा प्रस्तुत प्रत त्यामुळें अधिक सर्वसंग्राहक झालेली आहे.

सर्वसंग्राहक हा शब्द मुद्दाम वापरलेला आहे. चिकित्सक दृष्टीनें हा स्वीकार केलेला नाहीं. चोवीसहि अष्टपद्या निश्चितपणें जयदेवाच्या आहेत. गीतगोविंदाबद्दल म्हणून मीं जें कांहीं वर लिहिलें आहे तें या अष्टपद्यांबद्दल आहे. इतर श्लोकांना तें लागू आहे असें म्हणतां येणार नाहीं. हे श्लोक कदाचित् प्रक्षिप्त असण्याचा संभव आहे.

हे श्लोकहि राधामाधवाच्या शृंगाराविषयीं असले तरी त्यांनीं अष्टपद्यांचें सौंदर्य वाढण्याऐवजीं त्यांच्या ओघात व्यत्यय येतो. आर्यांच्या अष्टपदींतील विषयाची द्विरुक्ति तर उमाप ठिकाणीं आहेच, पण कांहीं ठिकाणीं अर्थ-हानिकर असा विरोधही आहे. अर्थसुगमता, रचनामाधुरी या गुणांचा गौरव अष्टपद्यांप्रमाणें श्लोकांत नाहीं. अष्टपद्यांचा अर्थ गाता गातां कळतो. प्रसंगीं भाषा येत नसली तरीहि माधुरी जाणवते, तल्लीनता येऊं शकते. उलट या

श्लोकांत अनेक ठिकाणीं अन्वयार्थाशीं झगडा करावी लागते.

एकच कवि वेगवेगळ्या काळीं एकाच विषयावर कमी-अधिक तोलाची रचना करूं शकतो हें खरें. स्वतःच्या कृतीचें वोखदळ संपादन करण्याची आजच्यासारखी चिकित्सा जयदेवकाळीं नसावी हेंहि खरें. तरीहि सारीच रचना जयदेवाची नसावी या शंकेचा उल्लेख करावयाचा तो तिला पुष्टी देणारा प्रवाद प्रचलित आहे म्हणूनच. जयदेवाचें गीतगोविंद लोकमान्य झालें ही गोष्ट त्याच्या आश्रयदात्या राजाला रुचली नाहीं. त्यानेंहि राधाकृष्ण-शृंगारावर एक काव्य रचलें. पण जयदेव तो जयदेव आणि राजा तो राजा. त्याचें काव्य प्रतिष्ठा पावेना. अर्थांतील ओलाव्याशिवाय रचलेल्या त्या काव्यास मान्यता मिळेना. शेवटीं त्यानें आपल्या काव्यातील अंश जयदेवाच्या काव्यांत घुसडले. संस्कृत कवींच्या बाबतींतील सारेच प्रवाद चिंतनीय असतात असें नाहीं. तरीहि हा प्रवाद चिंतनीय ठरावा.

सर्ग, प्रबंध, अष्टपदी व श्लोक यांच्या परस्परनिबद्ध अनुक्रमाबाबतही मला एकवाक्यता आढळून आली नाहीं. या प्रतींतील श्लोकांचा अनुक्रम मूळचाच असला तरी अवक्रम मीं दिलेला आहे.

जयदेव नावाचे तीन कवि मागतात होऊन गेले. एक प्रसन्नराघवकार, दुसरा चंद्रालोककार आणि तिसरा गीतगोविंदकार. यांत गीतगोविंदकार जयदेवच विख्यातकीर्ति झाला. गीतगोविंदाची गुणश्रेष्ठता सर्वमान्य आहे. देशी परदेशी विद्वानांनीं त्यावर स्तुतिसुमनांचा वर्षाव केलेला आहे. देशी परदेशी भाषांत त्याचीं अनेक भाषांतरेंहि झालेलीं आहेत. इतकी थोडी कविता लिहून इतकी विपुल कीर्ति मिळविण्याचें भाग्य जगांत खरोखर दुर्मिळ आहे. मराठींतहि गीतगोविंदाचीं पांचसात भाषांतरें आहेत प्रस्तुत आवृत्तींतील भाषांतराचें वैशिष्ट्य आणि आवश्यकता तींतील नुसतें पहिल्या श्लोकाचें भाषांतर इतर आवृत्तींतील भाषांतराशीं ताडून पाहिलें तरी पटूं शकेल.

गीतगोविंदकार जयदेव बाराव्या शतकांत बंगालचा राजा लक्ष्मणसिंह याच्या राजसभेंत होऊन गेला आपले मातापिता, मूळगांव, पत्नी आणि समकालीन कवि यांचा उल्लेख त्यानें गीतगोविंदातच केलेला आहे. जयदेव हा मोठा कवि तसाच ईश्वरभक्त होता. भक्तचरित्रें वर्णन करणाऱ्या ग्रंथांतून त्याचें विस्तृत चरित्र आढळतें. पण तें चमत्कारपूर्ण दृतस्थानीं भरलेलें असून

त्याला काडीचाहि ऐतिहासिक आधार नाहीं. गीतगोविंद हेंच त्याचें विश्वसनीय चरित्र आहे आणि तें सांगत आहे कीं, जयदेव हा जगांतील सर्वाधिक मधुर भावकाव्याचा निर्माता असा महाकवि आहे.

जयदेवाला त्याच्या मधुर कर्तृत्वाची जाणीव आहे व अभिमानहि आहे, ते साहजिकच होय. स्तनमंडलाचा डौल स्पर्शविता मिरविणार नाहीं तर काय कुब्जा मिरविणार ? प्रसाद, माधुर्य आणि ओज हे काव्याचे तीन गुण होत. मोठमोठ्या कविमहाशयनाहि ईश्वरकृपेनें यांतला एखादाच गुण प्राप्त झाला तर व्हावयाचा. कालिदासाचा प्रसाद, भारवीचें ओज, बाणाची माधुरी यामुळेंच त्यांचीं काव्यें उत्कर्ष पावलीं आहेत. जयदेव हाच असा परमभाग्यवान कवि कीं त्याला प्रसाद आणि माधुर्य हे दोन गुण पस्तोकर्यांनें वश झालेले आहेत. त्यामुळे त्याच्या काव्याला जी मदिर माधुरी प्राप्त झाली आहे ती कोणीं वर्णावी ? ती ज्याची त्यानेंच चाखून प्यावयास हवी. मोहळांतून थेंबाथेंबानें गळणाऱ्या मधूचें आकंठ पान केल्यावर जी तृप्ति वाटते ती कोण वर्णील ! चांदण्या रात्रीं अंगावर बकुलफुलांचा वर्षाव झाला म्हणजे येणाऱ्या अनुभूतींतील सौगंध कोण शब्दबद्ध करील ? मध्यरात्रीच्या नीरव एकांतांत मागच्या ओहोटीची मर्मर ऐकून जाणवणारी आर्तता कोण वर्णन करूं शकेल ? नवोढेच्या पहिल्याच सर्वांगीण स्पर्शानें उत्पन्न होणाऱ्या पुलकांत फुललेला आमोद कोण शब्दाकार करील ? विजेच्या वेगानें सळसळणारा अतितरल रसस्रोत नाग अंगावरून गेला तर उठणाऱ्या भीतीच्या रोमांचाचें चित्र कोण रंगवूं शकेल ? क्षणाक्षणांत होणाऱ्या केवलानंदाचा प्रत्यय कोण दुसऱ्यास आणून देईल ? जो हें करूं शकेल त्यानेंच गीतगोविंदाची गोडी यथार्थपणे वर्णिण्याचा प्रयत्न करावा. इतरांनीं शब्दाशब्दाच्या अंतरांत भिरून मधुमक्षिकेप्रमाण ती गोडी आपणच चाखावयास हवी.

असो. राधा कृष्णाची वाट पहात आहे. जयदेव म्हणतो कीं जेव्हां राधा कृष्णाजवळ जाते तेव्हां त्यांच्यामध्यें उभे रहावयास लाजेलाच लाज वाटते. मी लज्जेपेक्षांहि निर्लज्ज होऊन त्यांच्या मध्यें उभें राहणें बरें नव्हे. म्हणून मी आतां या कुजवनाच्या बाहेरून दूर होतों. परंतु जातां जातां एका गोष्टीचा उल्लेख करणें मला कर्तव्य आहे. मला गुरुतुल्य असे रसिक स्नेही

श्री. गो. नी. दाण्डेकर यांनी हे भाषांतर मुद्रणास जाण्यापूर्वी वाचण्याचा अनुग्रह माझ्यावर केला. त्याचप्रमाणें ज्यांचा पाठिंबा नसेल तर माझी संस्कृताशीं चालणारी धडपड केवळ निराधार होईल, ते माझे परमसुहृद् प्राध्यापक डॉक्टर केशव पांडुरंग जोग यांनी माझ्या स्नेहापोटीं या प्रयावर आमूलाग्र नजर टाकली. आज वर्षानुवर्षे डॉक्टर जोगांचा मला धीर आहे. त्यांना रुचणार नाहीं यामुळेंच त्यांचा उल्लेख माझ्या पूर्वीच्या प्रयात झालेला नव्हता. पण यापुढें त्यांचा निर्देश न करणें कृतघ्नपणाचें ठरेल. अर्थात् मी त्यांचे आभार मानणार नाहीं. त्यांच्या न फिटणाऱ्या ऋणांत मला जन्मभर मोठ्या आनंदानें राहावयाचें आहे.

बी १७/४ पोस्टल कॉलनी
मुंबई २९

आनंद साधले
कृष्णजयंती, १५-८-६८

सर्ग पहिला : सामोद दामोदर (आनंदी कृष्ण)

प्रबंध पहिला

मेघैर्मेदुरमम्बरं वनभुवः श्यामास्तमालद्रुमै-
र्नक्तं भीरुरयं त्वमेव तदिमं राधे गृहं प्रापय ॥
इत्थं नन्दनिदेशतश्चलितयोः प्रत्यध्वकुञ्जद्रुमं
राधामाधवयोर्जयन्ति यमुनाकूले रहःकेलयः ॥ १ ॥

मेघै मेदुरम् अम्बरम् वन-भुव श्यामा तमाल-द्रुमै
नक्तम् भीरु अय त्वम् एव तद् इमम् राधे गृहम् प्रापय ॥
इत्थम् नन्द-निदेशात चलितयो प्रति-अध्व-कुञ्ज-द्रुमम्
राधा-माधवयो जयन्ति यमुना-कूले रह केलय ॥ १ ॥

गोपराज नंद राधेला म्हणाला,

" राधे, आज वर्षात मेघांच्या हुरहुरीला मग्न आणणारे मेघ आकाशात दाटले आहेत ही वनभूमी लतांचे कुंज आणि बांबूच्या जाळ्या यांच्या बहुलतेमुळें घनगंभीर आहे कोवळी पालवी आणि सुगंधी मोहर यांनी आदरभावनेने सत्कार देणाऱ्या निळ्या तमाल-वृक्षांच्या रांगांमुळें ही आता नीलसुंदर बनत आहे घनतमसा असा रात्रीचा एकान्त समय आहे हा उपासक कृष्ण मदनाच्या बाणांनी व्याकुळ झाला आहे याच्या विश्वविजयी मनांत रमानंद आणण्याइतकें रतिकौशल चातुर्य केवळ तुझ्याचपाशीं आहे म्हणून तूच आता या स्नेहोचित घरीं आणि आयतुल्य स्थळीं कृष्णाला गृहस्थाश्रमाचें सुखसमर मिळवून दे. "

नंद राजा होता गुरुजन होता कृष्णाचा पिता होता त्याच्या निदेशांत बंधन होतें, मान्यता होती, आशीर्वाद होता त्या आदेशाचें पालन करण्यासाठीं राधा आणि कृष्ण कुंजवनांत गेलीं कुंजवनांत यमुनेच्या परिसरांत उत्पन्न बहुरंगी वातावरणांत त्यांच्या

मुळें तें वन शीतल आणि सुगंधित झालेलें होतें. त्या सुगंधित एकान्तात राधाकृष्णांच्या प्रणयलीला रंगल्या या लीला सदाविजयी आहेत.

वाग्देवताचरितचित्रितचित्तसद्मा
पद्मावतीचरणचारणचक्रवर्ती ॥
श्रीवासुदेवरतिकेलिकथासमेत-
मेतं करोति जयदेवकविः प्रबन्धम् ॥ २ ॥

वाग्-देवता-चरित-चित्रित-चित्त-सद्मा
पद्मावती-चरण-चारण-चक्रवर्ती ॥
श्री-वासुदेव-रति-केलि-कथा-समेतम्
एतम् करोति जयदेव-कविः प्रबन्धम् ॥ २ ॥

शृंगाररसपरिपूर्ण राधा आणि वासुदेव कृष्ण यांच्या प्रणयलीलांचें वर्णन करणारा हा प्रबंध जयदेवकवि रचित आहे. प्रसाद, माधुर्य इत्यादी जे साहित्यलक्ष्मी सरस्वतीचे गुण, त्यांनी जयदेवाचें अन्तःकरण ओतप्रोत भरलेलें आहे. चरणचपला अशी लक्ष्मी चक्रवर्ती सम्राटालाच वश होते. जयदेवाची गृहलक्ष्मी पद्मावती आपल्या पायगुणानें जयदेवाचें घर धन्य करीत असल्यानें जयदेवही चक्रवर्तीच आहे.

(जयदेवाला लक्ष्मी आणि सरस्वती वश होत्याच, पण त्याची जीवनप्रतिमा पद्मावती हीही त्याची स्फूर्ति होती त्यामुळें तो सर्वांचा चक्रवर्ती होता !)

यदि हरिस्मरणे सरसं मनो यदि विलासकलासु कुतूहलम् ।
मधुरकोमलकान्तपदावलीं शृणु तदा जयदेवसरस्वतीम् ॥ ३ ॥

यदि हरि-स्मरणे सरसम् मनो यदि विलास-कलासु कुतूहलम् ।
मधुर-कोमल-कान्त पद-आवलीम् शृणु तदा जयदेव-सरस्वतीम् ॥ ३ ॥

जर तुम्हांला हरीच्या स्मरणात गोडी वाटत असेल, जर कृष्णाच्या लीलाविलासा-तील कलांचें सौन्दर्य तुम्हांला जाणून घ्यावयाचें असेल तर तुम्ही जयदेवाची गीतगोविंद ही कविता ऐका. या कवितेची रचना मधुर आहे, कोमल आहे, सरस आहे आणि शिवाय देणाऱ्या मधुर गुणांनी समृद्ध अशी केलेली आहे.

वाचः पल्लवयत्युमापतिधरः संदर्भशुद्धिं गिरां
जानीते जयदेव एव शरणः श्लाघ्यो दुरूहद्रुते. ॥
शृङ्गारोत्तरसत्प्रमेयरचनैराचार्यगोवर्द्धन
स्पर्द्धी कोऽपि न विश्रुतः श्रुतिधरो धोयी कविक्ष्मापतिः ॥ ४ ॥

वाच पल्लवयति उमापतिधर सदर्भ शुद्धिम् गिराम्
जानीते जयदेव एव शरण श्लाघ्य दुरूह-द्रुते ॥
शृङ्गार-उत्तर-सत्-प्रमेय-रचनै आचार्य-गोवर्द्धन ।
स्पर्द्धी क अपि न विश्रुत श्रुतिधर धोयी कवि क्ष्मा-पति ॥ ४ ॥

उमापतिधर कवि नुसती भाषा फुलवितो शरण कवि केवळ क्लिष्ट काव्य करण्या बाबत स्तुतिपात्र आहे शृंगाररसभरित काव्य करण्याचाच प्रश्न असेल तर गोवर्धनाचार्याशीं कुणी स्पर्धा करू शकत नाहीं श्रुतिधर कवि मोठा विख्यात आहे धोयी कवि कविराज मानला जातो परंतु सर्वांगसुंदर अशी कविता एकटा जयदेवच लिहू शकतो

(उमापतिधर, शरण गोवर्धन, श्रुतिधर, धोयी आणि जयदेव हे सहा कवि बंगालचा राजा लक्ष्मणसेन याच्या राजसभेत होते यातील गोवर्धनाचार्यांची आर्यासप्तशती विशेष प्रसिद्ध आहे हाल कवीच्या गाथासप्तशतीचें अनुकरण करून त्यानें हें शृंगारिक काव्य लिहिलें आहे यात रस व प्रसाद कमी असून पाण्डित्य अधिक आहे या सर्वांत आपण श्रेष्ठ असें जयदेव म्हणतो तें याच्या सहकाऱ्याना न रुचलें तरी सर्वसिद्ध आणि रसिक-मान्य आहे)

अष्टपदी पहिली

राग-मालवगाड ताल-रूपक

जय जगदीश हरे ॥ ध्रु० ॥

हे जगदीशा, कृष्णा, तुझा विजय असो ॥ ध्रु० ॥

प्रलयपयोधिजले धृतवानसि वेदम् ।
विहितवहित्रचरित्रमखेदम् ॥
केशव धृतमीनशरीर ।
जय जगदीश हरे ॥ १ ॥

प्रलय-पयोधि-जले धृतवान् असि वेदम् ।
विहित-वहित्र-चरित्रम् अखेदम् ॥
केशव धृत-मीन-शरीर । जय जगदीश हरे ॥ १ ॥

सागराच्या जलात प्रलय होतो तेव्हा तू माशाचें रूप घेतोस. जणू सजीव नौकाच असावी तसा पराक्रम सहज प्रकट करतोस आणि वेदाना आधार देतोस. हे मत्स्यरूप जगदीशा तुझा विजय असो

(अज्ञानांच्या महान् सागरात विश्व धडपडत असता ईश्वरानेंच वेद प्रकट करून ज्ञानाला आश्रय करून दिला. दशावतारांतील मत्स्य-अवताराची ही प्रार्थना.)

क्षितिरतिविपुलतरे तव तिष्ठति पृष्ठे ।
धरणिधरणकिणचक्रगरिष्ठे ॥
केशव धृतकच्छपरूप ।
जय जगदीश हरे ॥ २ ॥

क्षिति. अति-विपुलतरे तव तिष्ठति पृष्ठे ।
धरणि-धरण-किण-चक्र-गरिष्ठे ॥
केशव धृत-कच्छप-रूप । जय जगदीश हरे ॥ २ ॥

हे केशवा, कासवाचें रूप तूच घेतलेलें आहेस या प्रचंड मंदर पर्वताला तू आपल्या अतिविशाल पाठीवर सावरलें आहेस. समुद्रमंथनाच्या वेळी फिरणाऱ्या या पर्वतामुळें तुझ्या पाठीवर पडलेला चक्राकार गोल घट्टा तुझ्या गौरवात भर पाडीत आहे हे कूर्मरूप केशवा, तुझा विजय असो

(समुद्रमंथनांत देवदानवांनी मंदर पर्वताची रवी केली होती ती बुडू लागली तेव्हां परमेश्वरानें कासवाचें रूप घेऊन तिला आधार दिला. घुसळतांना गोल फिरणाऱ्या रवीमुळें परमेश्वराच्या पाठीवर गोल घट्टा पडलेला आहे)

वसति दशनशिखरे धरणी तव लग्ना ।
शशिनि कलङ्ककलेव निमग्ना ॥
केशव धृतसूकररूप ।
जय जगदीश हरे ॥ ३ ॥

वसति दशन-शिखरे धरणी तव लग्ना ।
शशिनि कलङ्क-कला इव निमग्ना ॥
केशव धृत-सूकर-रूप । जय जगदीश हरे ॥ ३ ॥

हे जगदीशा, वराहाचें रूप तूच धारण केलेलें आहेस. चन्द्रावर कलंकाची कला शोभावी तशी तुझ्या विशाल दांतांच्या शिखरावर ही पृथ्वी शोभत आहे. हे वराहरूप केशवा, तुझा विजय असो.

(वरील दुसरी गीतिका आणि ही गीतिका यांनीं ईश्वराचें विराट् रूप वर्णिलें आहे. एवढी मोठी पृथ्वी अथवा एवढा मोठा मंदर पर्वत या गोष्टी परमेश्वराच्या दांतावरील मातीच्या कणाप्रमाणें अथवा क्षुद्र वजनाच्या खड्याप्रमाणें आहेत.)

तव करकमलवरे नखमद्भुतशृङ्गं।
दलितहिरण्यकशिपुतनुभृङ्गम् ॥
केशव धृतनरहरिरूप ।
जय जगदीश हरे ॥ ४ ॥

तव कर-कमल-वरे नखम् अद्भुत-शृङ्गम् ।
दलित-हिरण्यकशिपु-तनु-भृङ्गम् ॥
केशव धृत-नरहरि-रूप । जय जगदीश हरे ॥ ४ ॥

श्रीहरि, तूच नरसिंहाचें रूप धारण केलें आहेस. तुझ्या करकमलावर अत्यंत सामर्थ्यशाली असें टोंकदार नख आहे. हें नख हिरण्यकशिपूच्या उदराचें विदारण करीत आहे. हे नृसिंहरूप केशवा, तुझा जय असो.

(कमल हें कोमल असतें. भुंगा टणक असतो. इथें कमलच भुंग्याचें विदारण करतें ही ईश्वरी लीला.)

छलयसि विक्रमणे बलिमद्भुतवामन ।
पदनखनीरजनितजनपावन ॥
केशव धृतवामनरूप ।
जय जगदीश हरे ॥ ५ ॥

छलयसि विक्रमणे बलिम् अद्भुत-वामन ।
पद-नख नीर-जनित-जन-पावन ॥
केशव धृत-वामन-रूप । जय जगदीश हरे ॥ ५ ॥

केशवा, बटुवामनाचें रूप तूंच धारण केलेलें आहेस अद्भुत पराक्रम करून तू बळिराजाला ठकवीत आहेस जगाला पावन करणारी ही गंगानदी तुझ्या पावलाच्या नखापासून उत्पन्न होत आहे

(वामनाचें पाऊल वाढलें तेव्हां त्याच्या नखाच्या आघातानें ब्रम्हांड फुटलें आणि त्यातून पाण्याचा प्रवाह उसळला जणू ब्रम्हदेवानं त्याच्या अंगठ्यावर अर्घ्य दिलें तीच गंगा नदी होय)

क्षत्रियरुधिरमये जगदपगतपापं ।
स्नपयसि पयसि शमितभवतापम् ॥
केशव धृतभृगुपतिरूप ।
जय जगदीश हरे ॥ ६ ॥

क्षत्रिय-रुधिर-मये जगत् अपगत-पापम् ।
स्नपयसि पयसि शमित-भव तापम् ॥
केशव धृत भृगुपति-रूप । जय जगदीश हरे ॥ ६ ॥

केशवा, या परशुरामाच्या रूपात मला तूंच दिसत आहेस मदांध दडधाऱ्यांच्या रक्तानं तू पृथ्वीला स्नान घालीत आहेस विश्वांतील सारें पाप नाहीसें होत आहे सृष्टीचे कष्ट संपत आहेत परशुरामरूप केशवा, तुझा जय असो

(रेणुकेचा अपमान करणाऱ्या दुष्क्षेत्रियांचा परशुरामानं निःपात केला त्यांच्या रक्तानें कुंडें भरून रेणुकेला अर्घ्य दिलें तींच कुंडें आता कुरुक्षेत्र म्हणून ओळखली जातात त्यात स्नान केल्यानं पापांचा नाश होतो)

वितरसि दिक्षु रणे दिक्पतिकमनीयम् ।
दशमुखमौलिबलिं रमणीयम् ॥
केशव धृतरघुपतिरूप ।
जय जगदीश हरे ॥ ७ ॥

वितरसि दिक्षु रणे दिक्पति-कमनीयम् ।
दश-मुख-मौलि-बलिम् रमणीयम् ॥
केशव धृत-रघुपति-रूप । जय जगदीश हरे ॥ ७ ॥

केशवा, हा रामाचा अवतार तूंच घेतला आहेस. रावणाच्या शिरकमलांचा रम्य बळी तू युद्धात दशदिशांना वितरित आहेस. इंद्रासारखे मोठे दिक्पालसुद्धा या बळीनें संतुष्ट होत आहेत. रामरूप केशवा, तुझा जय असो.

(दिशांचे अधिपति देव रावणाच्या कैदेत होते. रामाने रावणाच्या दहा शिरांची आहुति दहा दिशांत वितरून त्या अधिपतींना आनंद दिला)

वहसि वपुषि विशदे वसनं जलदाभं ।
हलहतिभीतिमिलितयमुनाभम् ॥
केशव धृतहलधररूप ।
जय जगदीश हरे ॥ ८ ॥

वहसि वपुषि विशदे वसनम् जलद-आभम् ।
हल-हति-भीति-मिलित-यमुना-आभम् ॥
केशव धृत-हलधर-रूप । जय जगदीश हरे ॥ ८ ॥

बलरामही तूंच. तुझ्या गौरवर्ण देहावर तू नीलवर्ण वस्त्र परिधान केलें आहेस. जणूं तू तुझ्या नांगराने निळा मारशील म्हणून भिऊन निळी यमुना नदीच तुला मिठी मारून बसली आहे. बलरामरूप केशवा, तुझा जय असो

(बलरामाला अवतार मानण्याची पद्धति नाही, परंतु हे स्तोत्र कृष्णास उद्देशून असल्यानें त्याचा सहचर आणि भाऊ बलराम याला येथे अवतार मानलें आहे. बलराम एकदा मद्य पिऊन गोपींशी खेळत असता त्यानें यमुनेला जलक्रीडेस बोलाविलें. तेव्हां यमुनेनें त्याचा मद्यपी म्हणून धिक्कार केला. त्यामुळें रागावून बलरामानें आपला नांगर यमुनेच्या पात्रांत अडकविला आणि तिला ओढून जवळ घेतलें अशी कथा आहे.)

निन्दसि यज्ञविधेरहह श्रुतिजातं ।
सदयहृदयदर्शितपशुघातम् ॥
केशव धृतबुद्धशरीर ।
जय जगदीश हरे ॥ ९ ॥

निन्दसि यज्ञ-विधेः अहह श्रुति-जातम् ।
सदय-हृदय-दर्शित-पशु-घातम् ॥
केशव धृत-बुद्ध-शरीर । जय जगदीश हरे ॥ ९ ॥

केशवा, गौतम बुद्धाच्या रूपांतही मला तूच दिसत आहेस. यज्ञांत दिसणाऱ्या पशुघातामुळे तुझे हृदय द्रवलें आहे आणि तू त्या हिंसक वेदमंत्रांची निंदा करीत आहेस. हे बुद्धरूप केशवा, तुझा जय असो.

(गौतमबुद्धानें वेदांची निंदा केली आहे. केवळ हिंसेला पाठिंबा देणारीं वेदवचनें *आहेत त्यांचीच बुद्धानें केलेली निंदा जयदेवाला मान्य आहे.*)

म्लेच्छनिवहनिधने कलयसि करवालम् ।
धूमकेतुमिव किमपि करालम् ॥
केशव धृतकल्किशरीर ।
जय जगदीश हरे ॥ १० ॥

म्लेच्छ-निवह-निधने कलयसि करवालम् ।
धूमकेतुम् इव किम् अपि करालम् ॥
केशव धृत-कल्कि-शरीर । जय जगदीश हरे ॥ १० ॥

कल्कीच्या रूपातही मला तूच दिसत आहेस. शत्रुसमूहाचा विध्वंस करण्यासाठीं धूमकेतूसारखे दिसणारे आपले भयानक खड्ग तू परजीत आहेस. हे कल्कीरूप केशवा, तुझा जय असो

(धूमकेतूमध्ये धूम आणि तेज यांचें दर्शन होतें खड्गाची निळी झाक हा धूर होय. त्याची धार हें त्याचें तेज होय धूमकेतु हा मरणाची सूचना देतो शूराचें खड्गहि शत्रूवर संकटपरंपरा आणतें)

श्रीजयदेवकवेरिदमुदितमुदारं ।
शृणु सुखदं शुभदं भवसारम् ॥
केशव धृतदशविधरूप ।
जय जगदीश हरे ॥ ११ ॥

श्रीजयदेव-कवेः इदम् उदितम् उदारम् ।
शृणु सुखदम् शुभदम् भवसारम् ॥
केशव धृत-दशविध-रूप । जय जगदीश हरे ॥ ११ ॥

केशवा, हे दहा अवतार तुझेच आहेत. तुझा विजय असो. मला जयदेवाला स्फुरलेली ही गीतगोविंद कविता तू ऐक. ही कविता उदात्तपूर्ण अर्थ उघडणारी आहे. माझा आराध्य कल्याणधाम देवा, तुला मुळींच त्रास होणार नाहीं. मी ह्यांत गोड शब्द योजलेले आहेत. ही ऐकून तुझ्या मनाला आनंद होईल. ही कविता तुझ्या मंगल रूपाचें दर्शन घडविणारी आहे. तूच निर्माण केलेल्या या सृष्टीचें सार जी प्रीति तिनें ओथंबलेली आहे. देवा, ही तुझ्या चरणीं समर्पित आहे. ही तुला मान्य असो.

पहिली अष्टपदी समाप्त

(अष्टपदींत आठ पदें हवीत. परंतु अवतार दहा असल्यानें-प्रत्येकाच्या स्तुतीसाठीं एक एक पद आणि शेवटीं प्रार्थना, म्हणून इथें अकरा पदें अथवा गीतिका आहेत)

वेदानुद्धरते जगन्निवहते भूगोलमुद्बिभ्रते
दैत्यान् दारयते बलिं छलयते क्षत्रक्षयं कुर्वते ॥
पौलस्त्यं जयते हलं कलयते कारुण्यमातन्वते
म्लेंच्छान्मूर्छयते दशाकृतिकृते कृष्णाय तुभ्यं नमः ॥ ५ ॥

वेदान् उद्धरते जगत् निवहते भूगोलम् उद्बिभ्रते
दैत्यान् दारयते बलिम् छलयते क्षत्र-क्षयम् कुर्वते ।
पौलस्त्यम् जयते हलम् कलयते कारुण्यम् आतन्वते
म्लेच्छान् मूर्छयते दश-आकृति-कृते कृष्णाय तुभ्यम् नमः ॥ ५ ॥

कृष्णा, तू वेदांचा उद्धार केलास. तू मेरु पर्वतास आधार दिलास. तू पृथ्वीस आपल्या दातांवर धारून नेलेस. तू दैत्यांचा वध केलास. तू बळीस फसविलेस. तू क्षत्रियांचा निःपात केलास. तू रावणास जिंकिलेस. तू नांगर घेतलास. तू करुणेचा विस्तार केलास. तू म्लेंच्छांचा विनाश केलास. हे दश अवतार तुझेच होत. मी तुला नमस्कार करतो.

सर्ग पहिला समाप्त

प्रबंध दुसरा

अष्टपदी दुसरी

राग-गुर्जरी　ताल-प्रतिमठ

जय जय देव हरे ॥ ध्रु० ॥

हे देवा, हे श्रीहरी, तुझा जय असो, जय असो

**श्रितकमलाकुचमण्डलधृतकुण्डल ए।
कलितललितवनमाल जय जय देव हरे ॥ १ ॥**

श्रित-कमला-कुच-मण्डलधृत-कुण्डल ए।
कलित-ललित-वन-माल जय जय देव हरे ॥ १ ॥

हे कुंडलधर देवा, लक्ष्मीचे तुझ्यावर प्रेम असल्यानें तिनें तुला तिच्या हृदयांत स्थान दिलें आहे. त्यामुळें तुला तिच्या विशाल स्तनमंडलाचा आधार आहे. चरणांपर्यंत लोंबणारी वनपुष्पांची माला तुझ्या कंठांत आहे. तुझा विजय असो.

**दिनमणिमण्डलमण्डन भवखण्डन ए।
मुनिजनमानसहंस जय जय देव हरे ॥ २ ॥**

दिन-मणि-मण्डल-मण्डन भव-खण्डन ए।
मुनि-जन-मानस-हंस जय जय देव हरे ॥ २ ॥

देवा, या सूर्यमंडलाची तू शोभा आहेस. तू संसारतापापासून उतारा आहेस. मुनिजनांच्या मनात निवास करणारा तू राजहंस आहेस. तुझा विजय असो

**कालियविषधरगञ्जन जनरञ्जन ए।
यदुकुलनलिनदिनेश जय जय देव हरे ॥ ३ ॥**

कालिय-विष-धर-गञ्जन जन-रञ्जन ए
यदु-कुल-नलिन-दिन-ईश जय जय देव हरे ॥ ३ ॥

विषारी कालियाला दंड करून तू लोकांना आनंद देतोस सूर्य कमलवनें फुलवितो, तसें तू यदुकुल आनंदित करतोस तुझा विजय असो

मधुमुरनरकविनाशन गरुडासन ए।
सुरकुलकेलिनिदान जय जय देव हरे ॥ ४ ॥

मधु-मुर-नरक-विनाशन गरुड-आसन ए।
सुर-कुल-केलि-निदान जय जय देव हरे ॥ ४ ॥

तू गरुडावर बसून प्रवास करतोस मधु, मुर, नरक अशा राक्षसांचा तू नाश करतोस. तुझ्या कृपेमुळेंच देव त्यांच्या लीला मोकळेपणानें करू शकतात तुझा जय असो

अमलकमलदललोचन भवमोचन ए।
त्रिभुवनभवननिधान जय जय देव हरे ॥ ५ ॥

अ-मल-कमल-दल-लोचन भव-मोचन ए।
त्रि-भुवन-भवन-निधान जय जय देव हरे ॥ ५ ॥

हे मोक्षदायक देवा, तुझे नेत्र निष्कलंक कमलाच्या पाकळीप्रमाणे सुंदर आहेत तू हीं त्रिभुवनें व्यापून राहिलेला आहेस तुझा जय असो

जनकसुताकृतभूषण जितदूषण ए।
समरशमितदशकण्ठ जय जय देव हरे ॥ ६ ॥

जनक-सुता कृत-भूषण जित-दूषण ए
समर शमित-दश-कण्ठ जय जय देव हरे ॥ ६ ॥

देवा, जनकाची कन्या सीता जिचें प्रसाधन तू करीत आहेस तू युद्धांत दूषण राक्षसाचा पराभव करीत आहेस युद्धांत रावणाला तू जिंकीत आहेस तुझा जय असो

अभिनवजलधरसुन्दर धृतमन्दर ए।
श्रीमुखचन्द्रचकोर जय जय देव हरे ॥ ७ ॥

अभिनव-जल-धर-सुन्दर धृत-मन्दर ए।
श्री-मुख-चन्द्र-चकोर जय जय देव हरे ॥ ७ ॥

कृष्णा, आकाशांत तुझ्याच उगवलेल्या निळसर ढगाप्रमाणें तूं सुंदर आहेस. तू मंदर ताचा आधार आहेस. लक्ष्मीच्या चंद्राप्रमाणें सुंदर असा मुखावर लोभावलेला तू चकोर हेस. तुझा जय असो.

व चरणे प्रणता वयमिति भावय ए ।
रु कुशलं प्रणतेषु जय जय देव हरे ॥ ८ ॥

तव चरणे प्रणताः वयम् इति भावय ए ।
कुरु कुशलम् प्रणतेषु जय जय देव हरे ॥ ८ ॥

देवा, आम्ही तुझ्या चरणांपुढें नत आहोंत हें तू ओळख. तूं आम्हां शरणागतांचें कल्याण कर.

श्रीजयदेवकवेरिदं कुरुते मुदम् ए ।
मङ्गलमुज्ज्वलगीतं जय जय देव हरे ॥ ९ ॥

श्रीजयदेव-कवेः इदम् कुरुते मुदम् ए ।
मङ्गलम् उज्ज्वल-गीतम् जय जय देव हरे ॥ ९ ॥

जयदेवकवीनें लिहिलेलें हें मंगल आणि उज्ज्वल असें गीतगोविंद काव्य तुला मान्य असो. तुला रुचो.

दुसरी अष्टपदी समाप्त

ापयोधरतटीपरिरम्भलग्नकाश्मीरमुद्रितमुरो मधुसूदनस्य ॥
ानुरागमिव खेलदनङ्गखेदस्वेदाम्बुपूरमनुपूरयतु प्रियं वः ॥१०॥

पद्मा-पयोधर-तटी–परिरम्भ-लग्न-
काश्मीर-मुद्रितम् उरः मधुसूदनस्य ।
व्यक्त-अनुरागम् इव खेलत्-अनङ्ग-खेद-
स्वेद-अम्बु-पूरम् अनुपूरयतु प्रियम् वः ॥ १० ॥

कृष्ण लक्ष्मीशी क्रीडा करीत आहे. त्या स्तनांनी घट्ट देऊन त्याचें वक्षस्थल भिजत आहे. असें त्याच्या हृदयांतील प्रीतीनें उत्पन्न केलेलें उष्ण आहे. त्याच्या ह

आलिंगनांत गमलेल्या कमलेच्या उन्नत स्तनांच्या तटांवर लाविलेलें कर्पूरकुंकुम कृष्णाच्या घामामुळें भिजून ओलें होत आहे व त्याचा ठसा कृष्णाच्या उरावर उमटत आहे. जसें ' हा कृष्ण माझा आहे, यावर माझें स्वामित्व आहे, ' हें इतर स्त्रियांना कळावें म्हणूनच कमलेनें आपल्या अतुल सुंदर स्तनांची विशिष्ट मुद्राच कृष्णाच्या उरावर उठविली आहे. त्या मुद्रेनें शोभिवंत दिसणारें हें वक्षस्थल आपलें कल्याण करो

प्रबंध दुसरा समाप्त

प्रबंध तिसरा

वसन्ते वासन्तीकुसुमसुकुमारैरवयवै-
र्भ्रमन्तीं कान्तारे बहुविहितकृष्णानुसरणम् ।
अमन्दं कन्दर्पज्वरजनितचिन्ताकुलतया
चलद्बाधां राधां सरसमिदमूचे सहचरी ॥ १ ॥

वसन्ते वासन्ती-कुसुम-सुकुमारैः अवयवैः
भ्रमन्तीम् कान्तारे बहु-विहित-कृष्ण-अनुसरणम् ॥
अमन्दम् कन्दर्प-ज्वर-जनित-चिन्ता-आकुलतया
चलत्-बाधाम् राधाम् सरसम् इदम् ऊचे सहचरी ॥ १ ॥

वसंत ऋतु आहे वासंतिक सुमनें फुललेलीं आहेत या सुमनांसारखेच सुकुमार अवयव असलेली राधा वनात भ्रमण करीत आहे कृष्णामागून वनांत असें फिरण्याचें नित्यें व्रतच आहे. आताही तिची कृष्णाविषयींची ओढ उफाळून आली आहे. कृष्ण कुठें दिसेल अशा चिंतेनें ती व्याकुळ झाली आहे. तेव्हा तिची सहचरी तिला गोड वाणीनें म्हणत आहे.

अष्टपदी तिसरी

राग—वसंत : ताल—रूपक

विहरति हरिरिह सरसवसन्ते ॥
नृत्यति युवतिजनेन समं सखि विरहिजनस्य दुरन्ते ॥ ध्रु० ॥

विहरति हरिः इह सरस-वसन्ते
नृत्यति युवति-जनेन समम् सखि विरहिजनस्य दुरन्ते ॥ ध्रु० ॥

हे सखे, सौंदर्याने रसरसलेल्या हा वसंत ऋतु कृष्णाच्या विरहामुळे तुला दुःखदायक होत आहे. राधे, कृष्ण इथेंच विहार करीत आहे. तरुणींचा मेळा सोबती घेऊन तो या कुंजवनांत नाचत आहे.

ललितलवङ्गलतापरिशीलनकोमलमलयसमीरे ॥
मधुकरनिकरकरम्बितकोकिलकूजितकुञ्जकुटीरे ॥ १ ॥

ललित-लवङ्ग-लता-परिशीलन-कोमल-मलय-समीरे ।
मधुकर-निकर-करम्बित-कोकिल-कूजित कुञ्ज-कुटीरे ॥ १ ॥

लवंगाच्या मनोहर वेलींवरून वाहात आलेला गंधकोमल असा मलयवायु इथें वाहात आहे. भुंग्यांच्या समुदायाचा गुंजारव आणि कोकिलांचें सुस्वरगीत यांनीं या वनातील प्रत्येक लताकुंज आणि वनगृह गुंजगुंजत आहे.

उन्मदमदनमनोरथपथिकवधूजनजनितविलापे ॥
अलिकुलसंकुलकुसुमसमूहनिराकुलबकुलकलापे ॥ २ ॥

उन्मद-मदन-मनोरथ पथिक-वधू-जन-जनित-विलापे ॥
अलि-कुल-संकुल-कुसुम-समूह-निराकुल-बकुल-कलापे ॥ २ ॥

ज्यांचे पति प्रवासांत आहेत अशा युवतींच्या वासनेला या वसंतामुळें अनावर उमाळा आला आहे. पति जवळ नाहीं याची वेदना असह्य होऊन त्या विलाप करीत आहेत. बकुलाच्या झाडांचें अंग मात्र अशा बहुळलेल्या फुलांनीं मोहरलें आहेत. त्या फुलांच्या घेरावेरांवर भुंग्यांचे समूह नाचत आहेत.

मृगमदसौरभरभसवशंवदनवदलमालतमाले ॥
युवजनहृदयविदारणमनसिजनखरुचिकिंशुकजाले ॥ ३ ॥

मृग-मद-सौरभ-रभस-वशंवद-नव-दल-माल-तमाले ॥
युव-जन-हृदय-विदारण मनसिज-नख-रुचि किंशुक-जाले ॥ ३ ॥

तमालवृक्षाना नवी कोवळी पालवी फुटलेली आहे. कस्तुरीच्या गंधाचा आभास निर्माण करणारा परिमळ त्या पालवींतून उसळत आहे पलाशवृक्ष बहरले आहेत त्यांची आकृत्यासारखीं लाल फुलें पाहून कामी जनांच्या हृदयाला जखमा करणाऱ्या मदनाच्या नखांची आठवण येत आहे

मदनमहीपतिकनकदण्डरुचिकेशरकुसुमविकासे ॥
मिलितशिलीमुखपाटलिपटलकृतस्मरतूणविलासे ॥ ४ ॥

मदन मही-पति-कनक-दण्ड-रुचि-केशर-कुसुम विकासे ।
मिलित-शिलीमुख पाटलि-पटल-कृत-स्मर तूण-विलासे ॥ ४ ॥

नागकेसराचीं फुलें फुललेलीं आहेत त्यांचे लांब पिवळे देठ मदनराजाच्या हातातील सुवर्णदंडाप्रमाणें शोभत आहेत पाडिणीच्या विकसलेल्या फुलांच्या कोशात काळेनिळे भृग दाटीवाटीनें शिरले आहेत त्यामुळें ती फुलें बाणांनीं गच्च भरलेल्या मदनाच्या भात्याप्रमाणें दिसत आहेत

विगलितलज्जितजगदवलोकनतरुणकरुणकृतहासे ।
विरहिनिकृन्तनकुन्तमुखाकृतिकेतकिदन्तुरिताशे ॥ ५ ॥

विगलित लज्जित जगत्-अवलोकन-तरुण करुण-कृत हासे ।
विरहि निकृन्तन कुन्त-मुख-आकृति केतकि-दन्तुरित आशे ॥ ५ ॥

रसरशीत करुणोगरे फुललेले आहेत स्वत च्या पराक्रमामुळें प्रेमविव्हल आणि व्याकुळ होऊन लाजलेल्या प्रेमिकांच्या जगताकडे पाहून ते हसत आहेत दिशादिशांत केतकी उमलल्या आहेत त्यांच्या पात्यांचे दाते विरहीजनांच्या हृदयाला चिरणाऱ्या बरचींप्रमाणें दिसत आहेत

माधविकापरिमलललिते नवमालतिजातिसुगन्धौ ॥
मुनिमनसामपि मोहनकारिणि तरुणाकारणबन्धौ ॥ ६ ॥

माधविका-परिमळ-ललिते नव-मालति-जाति-सुगन्धौ ॥
मुनि-मनसाम् अपि मोहन-कारिणि तरुण-अकारण बन्धौ ॥ ६ ॥

माधवीलता, नवमल्लिका, जाई यांच्या परिमलानें दशदिशा गंधवती झाल्या आहेत. प्रेमी जनांच्या वृत्तींना बहर आणण्यासाठीं निःस्पृहपणें कष्ट करणारा त्याचा मित्र हा वसंत समयात राहणाऱ्या मुनिजनानासुद्धा प्रणयाची भूल पडावी असा मदभरा झाला आहे.

स्फुरदतिमुक्तलतापरिरम्भणमुकुलितपुलकितचूते ॥
वृन्दावनविपिने परिसरपरिगतयमुनाजलपूते ॥ ७ ॥

स्फुरत्-अतिमुक्त-लता-परिरम्भण-मुकुलित-पुलकित-चूते ॥
वृन्दावन-विपिने परिसर-परिगत-यमुना-जल-पूते ॥ ७ ॥

वाऱ्याला भिऊन थरथरणारी माधवीची वेल आपसुकच आम्रतरूच्या आश्रयाला जाऊन त्याच्या मिठींत शिरलेली आहे. त्यामुळें तो आम्रवृक्ष रोमांचित झाला असून त्याच्या सर्वांगावर मंजिऱ्यांचा कांटा फुलला आहे.

या वृंदावनाच्या परिसरापर्यंत यमुनेचें जल येऊन भिडलें आहे. त्यामुळें हें वन पावन झालें आहे (आतां या वनांत वसंतविहार आहे आणि कृष्ण तेथें प्रणयविहार करीत आहे.)

श्रीजयदेवभणितमिदमुदयतु हरिचरणस्मृतिसारम् ॥
सरसवसन्तसमयवनवर्णनमनुगतमदनविकारम् ॥ ८ ॥

श्रीजयदेव-भणितम् इदम् उदयतु हरि-चरण-स्मृति-सारम् ॥
सरस-वसन्त-समय-वन-वर्णनम् अनुगत-मदन-विकारम् ॥ ८ ॥

जयदेवस्वामींचें गीतगोविंद काव्य आतां उदयाला येत आहे. श्रीहरीच्या पुण्य चरणांचें स्मरण हें या काव्याचें सार आहे. वसंतऋतूंत बहरलेल्या कुंजवनाचें आणि त्यामुळें राधाकृष्णांच्या मनांत उत्पन्न झालेल्या प्रणयभावाचें रसाळ वर्णन यांत आहे.

तिसरी अष्टपदी समाप्त

१

दरविदलितमल्लीवल्लिचञ्चत्पराग-
प्रकटितपटवासैर्वासयन् काननानि ॥
इह हि दहति चेतः केतकीगन्धबन्धुः
प्रसरदसमबाणप्राणवद्गन्धवाहः ॥ २ ॥

दर-निदलित-मल्ली-वल्लि-चञ्चत्-पराग-
प्रकटित-पट-वासैः वासयन् काननानि ॥
इह हि दहति चेतः केतकी-गन्ध-बन्धु
प्रसरत्-असम-बाण-प्राणवत् गन्धवाहः ॥ २ ॥

जाईच्या कळ्या अर्ध्या उमलल्या आहेत त्यांतून गंधपराग निसटत आहेत वारा या परागाचे सुगंधी शेले विणून त्यांनी कुंजवनाला वेढीत आहे केवड्याच्या कणसाचा गंध चोंफेर वाहून त्याची कीर्ति पसरविणारा हा वारा त्या कणसाचा मित्र आहे मदनाचा हा जणू दुसरा प्राण आहे. पण गंधाच्या कोमलतेशीं असे नाजूक व्यवहार करणारा हाच वारा विरहीजनांच्या मनांत मात्र अतिशय क्रूर होऊन त्यांचें चित्त जाळीत आहे

उन्मीलन्मधुगन्धलुब्धमधुपव्याधूतचूताङ्कुर
क्रीडत्कोकिलकाकलीकलकलैरुद्गीर्णकर्णज्वराः ॥
नीयन्ते पथिकैः कथं कथमपि ध्यानावधानक्षण-
प्राप्तप्राणसमासमागमरसोल्लासैरमी वासराः ॥ ३ ॥

उन्मीलत्-मधु-गन्ध-लुब्ध-मधुप-व्याधूत-चूत-अङ्कुर-
क्रीडत्-कोकिल-काकली-कलकलैः उद्गीर्ण-कर्ण-ज्वराः ॥
नीयन्ते पथिकैः कथम् कथम् अपि ध्यान-अवधान-क्षण-
प्राप्त-प्राणसमा-समागम-रस-उल्लासैः अमी वासराः ॥ ३ ॥

मधाच्या गोडीनें भारावलेला पुष्पगंध उधळत आहेत मधावर लुब्ध असणारे भुंगे या गंधानें धुंदावून आम्रमंजिरीवर झेपावत आहेत या आम्रमंजिऱ्यांच्या धुंदीत खेळणारे कोकीळ तरल कलरव करीत आहेत त्या कलरवानं विरहीजनांचे कान व्यथित होत आहेत आपल्या घरापासून दूर असलेले हे विरही पांथस्थ आपल्या ध्यानचक्षूपुढें आपल्या प्राणप्रियेची आकृति कल्पून तिच्याशीं कल्पनेनें संवाद करीत आहेत आणि त्या क्षणिक भ्रमात प्राप्त होणाऱ्या अनुभूतींच्या उल्हासाच्या जोरावर हे वसंत ऋतूचे दिवस कसेबसे कष्टानें पार पाडीत आहेत

प्रबंध तिसरा समाप्त

प्रबंध चवथा

अनेकनारीपरिरम्भसम्भ्रमस्फुरन्मनोहारिविलासलालसम् ।
मुरारिमाराद्रुपदर्शयन्त्यसौ सखी समक्षं पुनराह राधिकाम् ॥ १ ॥

अनेक-नारी-परिरम्भ-संभ्रम-स्फुरत्-मनोहारि विलास-लालसम् ।
मुरारिम् आरात् उपदर्शयन्ती असौ सखी समक्षम् पुनः आह राधिकाम् ॥१॥

कृष्ण अनेक तरुणींना आलिंगन देत आहे. त्यामुळे नाना प्रकारच्या रतिविलासांची ओढ त्याच्या मनांत स्फुरत आहे. सखीनें राधेला त्या कृष्णाच्या जवळ नेऊन त्याचें दर्शन घडविलें आहे आणि ती त्याच्या समक्षच राधेला म्हणत आहे.

अष्टपदी चवथी

राग-रामकरी : ताल-रूपक

हरिरिह मुग्धवधूनिकरे ।
विलासिनि विलसति केलिपरे ॥ ध्रु० ॥

हरिः इह मुग्ध-वधू-निकरे ।
विलासिनि विलसति केलि-परे ॥ ध्रु० ॥

हे विलासिनी, हा इथें मुग्ध योवतींचा समुदाय रतिक्रीडा करण्यास उत्सुक झाला आहे आणि कृष्ण त्यांच्याबरोबर रतिविलास करीत आहे.

चन्दनचर्चितनीलकलेवरपीतवसनवनमाली ॥
केलिचलन्मणिकुण्डलमण्डितगण्डयुगः स्मितशाली ॥ १ ॥

त्याच्या हालचालीबरोबर डुलत आहेत त्यांतून निघालेले नानाविध प्रकाशकिरण त्याच्या गालावर पडल्यामुळे ते गाल मोठे सुशोभित दिसत आहेत हा स्मितहास्य करीत आहे

पीनपयोधरभारभरेण हरिं परिरभ्य सरागम् ॥
गोपवधूरनुगायति काचिदुदञ्चितपञ्चमरागम् ॥ २ ॥

पीन पयोधर-भार-भरेण हरिम् परिरभ्य सरागम् ।
गोप वधू अनुगायति काचित् उदञ्चित-पञ्चमरागम् ॥ २ ॥

ही गोपी पहा हा प्रणयभावानें फुललेली आहे आपल्या उच्च स्तनाचा भार कृष्णावर टाकून हिनें त्याला आलिंगन दिलें आहे प्रीतिभावानं उन्मत्त झालेला कृष्ण गात आहे आणि ही गोपी पंचमस्वरात त्याच्यामागून सूर धरीत आहे

कापि विलासविलोलविलोचनखेलनजनितमनोजम् ॥
ध्यायति मुग्धवधूरधिकं मधुसूदनवदनसरोजम् ॥ ३ ॥

का अपि विलास विलोल-विलोचन-खेलन-जनित-मनोजम् ॥
ध्यायति मुग्ध-वधू अधिकम् मधुसूदन वदन-सरोजम् ॥ ३ ॥

ही दुसरी मुग्धा गोपी पाहा प्रणयाच्या ओढीनें तरल झालेल्या नेत्राचे कटाक्ष ही सारखे कृष्णाकडे टाकीत आहे नयनाच्या या पाठशिवणीमुळें कृष्णाच्या मनांतही प्रणयभावना फुलली आहे आणि त्यामुळे कमलासारख्या सुंदर दिसणाऱ्या त्याच्या मुखाकडे ती अधिक अधिक ओढीनें पहात आहे

कापि कपोलतले मिलिता लपितुं किमपि श्रुतिमूले ॥
चारु चुचुम्ब नितम्बवती दयितं पुलकैरनुकूले ॥ ४ ॥

का अपि कपोल-तले मिलिता आलपितुम् किम् अपि श्रुति मूले ॥
चारु चुचुम्ब नितम्बवती दयितम् पुलकैः अनुकूले ॥ ४ ॥

डौलदार नितंब असलेली ही आणखी गोपी पहा कांहीतरी गुपित तुझ्या कानात सांगतें म्हणून ती आपले ओंठ त्याच्या गालाजवळ नेत आहे ते ओंठ जवळ आल्यामुळे कृष्णाच्या गालावर रोमांच फुलत आहेत आणि ही गोपी त्याच्या गालांचा गोड मुका मोठ्या चतुराईनें त्याच्या कानास्पर्श घेत आहे

केलिकलाकुतुकेन च काचिदमुं यमुनाजलकूले ॥
मञ्जुलवञ्जुलकुञ्जगतं विचकर्ष करेण दुकूले ॥ ५ ॥

केलि-कला-कुतुकेन च काचित् अमुम् यमुना-जल-कूले ।
मञ्जुल-वञ्जुल-कुञ्ज-गतम् विचकर्ष करेण दुकूले ॥ ५ ॥

ही गोपी प्रणयक्रीडा करण्यास उत्कंठित झाली आहे. वञ्जुल वृक्षाच्या रमणीय कुंजात असलेल्या कृष्णाच्या वस्त्राची निरी हाताने धरून ती त्याला यमुनाजलाकडे ओढीत आहे.

करतलतालतरलवलयावलिकलितकलस्वनवंशे ॥
रासरसे सह नृत्यपरा हरिणा युवतिः प्रशशंसे ॥ ६ ॥

कर-तल-ताल-तरल-वलय-आवलि-कलित-कल-स्वन-वंशे ।
रास-रसे सह नृत्यपरा हरिणा युवतिः प्रशशंसे ॥ ६ ॥

ही युवती कृष्णासह रासनृत्य करीत आहे. तो मुरली वाजवीत आहे. ती टाळ्या वाजवून ताल धरीत आहे. त्यामुळे हालणारी तिची कंकणे किणकिणत असून तीही मुरलीवादनाला साथ देत आहेत. त्यामुळे कृष्ण तिची प्रशंसा करीत आहे.

श्लिष्यति कामपि चुम्बति कामपि कामपि रमयति रामाम् ॥
पश्यति सस्मितचारुतरामपरामनुगच्छति वामाम् ॥ ७ ॥

श्लिष्यति काम् अपि चुम्बति काम् अपि काम् अपि रमयति रामाम् ॥
पश्यति सस्मित-चारुतराम् अपराम् अनुगच्छति वामाम् ॥ ७ ॥

हा कृष्ण इथे एकीचें चुंबन घेत आहे. दुसऱ्या कुणा एकीला आलिंगन देत आहे. इथे तिसऱ्याच सर्वांगी रममाण तल्लीन आहे. इथे गोड हसणाऱ्या स्त्रियांकडे पाहत आहे आणि तिथे त्या वामलोचनेच्या मागून एकसारखा जात आहे.

श्रीजयदेवकवेरिदमद्भुतकेशवकेलिरहस्यम् ॥
वृन्दावनविपिने ललितं वितनोतु शुभानि यशस्यम् ॥ ८ ॥

श्री-जयदेव-कवेः इदम् अद्भुत-केशव-केलि-रहस्यम् ।
वृन्दावन-विपिने ललितम् वितनोतु शुभानि यशस्यम् ॥ ८ ॥

गोपी अनेक आहेत. एकच कृष्ण अनेक रूपें घेऊन त्यांच्याशीं खेळत आहे. त्यामुळें ही प्रणयखेळी मोठी अद्भुत आहे. जयदेवकवि त्या केलीचें रहस्य आपल्या या गीतांत गात आहे. वृंदावनांतील ही प्रणयलीला मोठी मनोहर आणि यशदायिनी आहे. तिचें वर्णन करणारें हें गीत कल्याणकर हो.

चवथी अष्टपदी समाप्त

विश्वेषामनुरञ्जनेन जनयन्नानन्दमिन्दीवर-
श्रेणीश्यामलकोमलैरुपनयन्नङ्गैरनङ्गोत्सवम् ॥
स्वच्छन्दं व्रजसुन्दरीभिरभितः प्रत्यङ्गमालिङ्गितः
शृङ्गारः सखि मूर्तिमानिव मधौ मुग्धो हरिः क्रीडति ॥ २ ॥

विश्वेषाम् अनुरञ्जनेन जनयन् आनन्दम् इन्दीवर-
श्रेणी-श्यामल-कोमलैः उपनयन् अङ्गैः अनङ्ग-उत्सवम् ॥
स्वच्छन्दम् व्रज-सुन्दरीभिः अभितः प्रति-अङ्गम् आलिङ्गितः
शृङ्गारः सखि मूर्तिमान् इव मधौ मुग्धो हरिः क्रीडति ॥ २ ॥

राधे, ज्या ज्या गोपीला कृष्णाचा जो जो अवयव मिळाला आहे त्याला त्याला तिने स्वच्छंदपणें अगदीं गाढ आलिंगन दिलेलें आहे. निळ्या कमळांच्या समुदायाप्रमाणें तो श्यामल आणि कोमल कृष्ण शोभत आहे. त्याच्या गात्राचा स्पर्श, त्याचे कटाक्ष, हास्य यामुळें गोपींच्या मनांत मदनभावाला भरत येत आहे. तो त्रैलोक्यांतील वनिताविश्वाचें अनुरंजन करून आनंद उत्पन्न करीत आहे. सखे, या वसंत ऋतूंत हा कृष्ण मूर्तिमंत शृंगार बनला आहे आणि विहार करीत आहे.

अद्योत्सङ्गवसद्भुजङ्गकवलक्लेशादिवेशाचल-
प्रालेयप्लवनेच्छयानुसरति श्रीखण्डशैलानिलः ॥
किञ्च स्निग्धरसालमौलिमुकुलान्यालोक्य हर्षोदया-
दुन्मीलन्ति कुहूः कुहूरिति कलोत्तालाः पिकानां गिरः ॥ ३ ॥

अद्य उत्सङ्ग-वसत्-भुजङ्ग कवल-क्लेशात् इव ईशाचलम्
प्रालेय-प्लवन-इच्छया अनुसरति श्रीखण्ड-शैल-अनिलः ॥

किं च स्निग्ध रसाल-मौलि मुकुलानि आलोक्य हर्ष उदयात
उन्मीलन्ति कुहू कुहू इति कल-उत्ताला पिकानाम् गिर ॥ ३ ॥

राधे, मलयाचलाच्या अगावर गधवडे महासर्प विरत आहेत त्याच्या फूत्कारानी कष्टी झालेला हा मलयवायु थड हिमतुषारांत स्नान करण्याच्या ओढीनें हिमालयाकडे जात आहे त्याच्या उदार आणि चदनगधी लहरी इथें हेलावत आहेत रसाळ आम्रवृक्षाच्या मजिरा मजिऱ्यांची फळी फळी उमलत आहे ती पाहून कोकिळांना हर्ष झाला आहे आणि त्यांच्या मुखांतून कुहूकुहू असे मधुर शब्द उच्च स्वरांत उमटत आहे

रासोल्लासभरेण विभ्रमभृतामाभीरवामभ्रुवा
मभ्यर्णे परिरभ्य निर्भरमुर प्रेमान्धया राधया ॥
साधु त्वद्वदन सुधामयमिति व्याहृत्य गीतस्तुति
व्याजादुद्भटचुम्बितस्मितमनोहारी हरि पातु व ॥ ४ ॥

रास-उल्लास भरेण विभ्रम भृताम् आभीर-वामभ्रुवाम्
अभ्यर्णे परिरभ्य निर्भरम् उर प्रेम अन्धया राधया ॥
साधु त्वत्-वदनम् सुधामयम् इति व्याहृत्य गीत स्तुति
व्याजात् उद्भट चुम्बित स्मित मनोहारी हरि पातु व ॥ ४ ॥

गर्वानी ही वचन ऐकून राधा प्रेमव्याकुळ होत आहे रासक्रीडेत गात असता आत्यानें [illegible] मोहित [illegible] राधा त्या गोपींच्या मनोहर [illegible] जाऊन त्याच्या हृदयाला [illegible] आलिंगन देत आहे [illegible] अनुरागामुळे [illegible] [illegible] निघतें [illegible] मुखं [illegible] असे [illegible] आहे [illegible] [illegible] आठवें [illegible] आहे [illegible] [illegible] हरी त्या [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आहे त्या [illegible] मनोहर [illegible] आहे [illegible]

प्रथम [illegible] समाप्त
[illegible] [illegible] समाप्त

सर्ग दुसरा : अक्लेश केशव (क्लेश हरण करणारा केशव)

प्रबंध पांचवा

विहरति वने राधा साधारणप्रणये हरौ
विगलितनिजोत्कर्षादीर्ष्यावशेन गतान्यतः ॥
क्वचिदपि लताकुञ्जे गुञ्जन्मधुव्रतमण्डली-
मुखरशिखरे लीना दीनाऽप्युवाच रहः सखीम् ॥ १ ॥

विहरति वने राधा साधारण-प्रणये हरौ
विगलित-निज-उत्कर्षात् ईर्ष्या-वशेन गता अन्यत ॥
क्वचित् अपि लता-कुञ्जे गुञ्जत्-मधुव्रत-मण्डली–
मुखर-शिखरे लीना दीना अपि उवाच रह सखीम् ॥ १ ॥

कृष्ण सगळ्याच गोपींशी समभावानें प्रणयक्रीडा करीत आहे त्यामुळे मीच त्याची लाडकी हा राधेचा अभिमान गळून जात आहे तिची ईर्षा वाढत आहे आणि मत्सराच्या झटक्यानें तेथून निघून ती दुसऱ्या कुंजात जात आहे परंतु तेथेहि कुंजातील लता फुललेल्या आहेत त्याच्या फुलाफुलांतून मध चुंबीत भुंगे गुंजारव करीत आहेत. त्यामुळे राधेच्या प्रणयभावनेला अधिकच उकळी येत आहे आणि दीन होऊन आपल्या सखीला ती आपल्या मनांतील गुपित एकांतात सांगत आहे

अष्टपदी पांचवी

राग–गुर्जरी ताल–रूपक

रासे हरिमिह विहितविलासं
स्मरति मनो मम कृतपरिहासम् ॥ ध्रु० ॥

रासे हरिम् इह विहित-विलासम् ।
स्मरति मनः मम कृत-परिहासम् ॥ ध्रु० ॥

सखे, मला कृष्णाची आठवण येते ग. इथेच रासक्रीडा खेळतांना त्याने आपली विलास-निपुणता मला दाखविली होती. इथेच त्याने माझ्याशी हास्यविनोद केला होता.

**सञ्चरदधरसुधामधुरध्वनिमुखरितमोहनवंशम् ।
चलितदृगञ्चलचञ्चलमौलिकपोलविलोलवतंसम् ॥ १ ॥**

सञ्चरत्-अधर-सुधा-मधुर-ध्वनि-मुखरित-मोहन-वंशम् ।
चलित-दृक्-अञ्चल-चञ्चल-मौलि-कपोल-विलोल-वतंसम् ॥ १ ॥

इथेच त्याने आपली वेणू वाजवून मला मोहिनी घातली होती. वेणूत तो स्वर ओतीत होता तेव्हा त्याचे ओठ थरथरत होते. त्यांच्यातील अमृताची गोडी त्या स्वरांत उधळत होती. चंचल नयनांच्या कोपऱ्यांतून तो माझ्याकडे बघत होता. मुरलीच्या स्वराच्या तालावर त्याचे मस्तक हलत होते. कानात डोलणाऱ्या विलोल कुंडलांमुळे त्याचे गाल सुंदर दिसत होते

**चन्द्रकचारुमयूरशिखण्डकमण्डलवलयितकेशम् ।
प्रचुरपुरन्दरधनुरनुरञ्जितमेदुरमुदिरसुवेशम् ॥ २ ॥**

चन्द्रक-चारु-मयूर-शिखण्डक-मण्डल-वलयित-केशम् ।
प्रचुर-पुरन्दर-धनु -अनुरञ्जित-मेदुर-मुदिर-सुवेशम् ॥ २ ॥

मोरांच्या सुंदर शीर्षांची पिसांची मुकुटासारखी गोल रचना त्याने त्याच्या केसांभोवती केलेली होती. पावसाने ओथंबलेल्या निळ्या मेघ अनेक इंद्रधनुष्यांनी एकत्र केली वेढला जावा आणि चित्तवेधक दिसावा तसा तो कृष्ण दिसत होता

**गोपकदम्बनितम्बवतीमुखचुम्बनलम्भितलोभम् ।
बन्धुजीवमधुराधरपल्लवमुल्लसितस्मितशोभम् ॥ ३ ॥**

गोप-कदम्ब-नितम्बवती-मुख-चुम्बन-लम्भित-लोभम् ।
बन्धुजीव-मधुर-अधर-पल्लव-उल्लसित-स्मित-शोभम् ॥ २ ॥

गोपसमुदायाच्या निरनिराळी वर्णांची चुंबने घेऊन घेऊन त्यांची अभिलाषा उजळली होती. दुपारतीच्या फुलाप्रमाणे स्वच्छसुंदर असणाऱ्या त्याच्या अधरोष्ठाच्या सुंदर पार्श्वीवर स्मितहास्याची शोभा फुलली होती.

विपुलपुलकभुजपल्लववलयितवल्लवयुवतिसहस्रम् ।
करचरणोरसि मणिगणभूषणकिरणविभिन्नतमिस्रम् ॥ ४ ॥

विपुल-पुलक-भुज-पल्लव-वलयित-वल्लव-युवति-सहस्रम् ।
कर-चरण-उरसि मणि-गण-भूषण-किरण-विभिन्न-तमिस्रम् ॥ ४ ॥

त्याचे हात रोमाचांनी फुललेले होते. अनेक गोपयुवतींना त्याने मिठी मारलेली होती. त्याच्या हातांत, पायात आणि गळ्यात रत्नांचे अलंकार होते. त्यातून निघणारे प्रकाशकिरण रात्रीचा अंधार चिरीत होते.

जलदपटलचलदिन्दुविनिन्दकचन्दनतिलकललाटम् ।
पीनपयोधरपरिसरमर्दननिर्दयहृदयकपाटम् ॥ ५ ॥

जलद-पटल-चलत्-इन्दु-विनिन्दक-चन्दन-तिलक-ललाटम् ।
पीन-पयोधर-परिसर-मर्दन-निर्दय-हृदय-कपाटम् ॥ ५ ॥

मेघाच्या पटलांनी वेढिलेला चंद्र सुंदर दिसतो पण कृष्णाच्या सतेज निळ्या विस्तीर्ण ललाटावरील शुभ्रधवल चंदनाचा गोल टिळा त्या चंद्राहूनहि अधिक सुंदर दिसत होता उंच स्तनामुळे शोभणाऱ्या गोपींच्या वक्षाचे तो आपल्या बलाढ्य छातीने निर्दयपणे मर्दन करीत होता

मणिमयमकरमनोहरकुण्डलमण्डितगण्डमुदारम् ।
पीतवसनमनुगतमुनिमनुजसुरासुरवरपरिवारम् ॥ ६ ॥

मणिमय-मकर-मनोहर-कुण्डल-मण्डित-गण्डम् उदारम् ।
पति-वसनम् अनुगत-मुनि-मनुज-सुर-असुर-वर-परिवारम् ॥ ६ ॥

त्या राजस पुरुषसुदराचे गाल त्याच्याच कानातील माशाच्या आकाराच्या सुंदर रत्न-कुंडलांनी सुशोभित झाले होते. ऋषिमुनी, सामान्य माणसे, देव आणि दानव या सर्वांना प्रिय असणाऱ्या कृष्णाने तेव्हा पीतांबर धारण केलेला होता

विशदकदम्बतले मिलितं कलिकलुषभयं शमयन्तम्।
मामपि किमपि तरङ्गदनङ्गदृशा मनसा रमयन्तम्॥ ७॥

विशद-कदम्ब-तले मिलितम् कलि-कलुष-भयम् शमयन्तम्।
माम् अपि किम् अपि तरङ्गत्-अनङ्ग-दृशा मनसा रमयन्तम्॥ ७॥

आमच्या नेहमींच्या ठरलेल्या याच विशाल कदंबाच्या खालीं तो मला भेटला होता. आधीं मीं त्याच्याशीं प्रीतीचा कलह केला होता. त्यामुळें त्याची माझ्याविषयींची ओढ कलुषित झाली असेल अशी भीति मला वाटत होती. आपल्या चतुरमधुर अनुनयानें तो ती भीति नाहींशी करीत होता. त्याचें वर्णनही करता येणार नाहीं अशा प्रीतिभरल्या नयनांनीं तो तेव्हा अगदीं मनापासून माझ्याशीं संवाद करीत होता. अजून त्याची मला आठवण होत आहे.

श्रीजयदेवभणितमतिसुन्दरमोहनमधुरिपुरूपम्।
हरिचरणस्मरणं प्रति संप्रति पुण्यवतामनुरूपम्॥ ८॥

श्री-जयदेव-भणितम् अतिसुन्दर-मोहन-मधु-रिपु-रूपम्।
हरि-चरण-स्मरणम् प्रति संप्रति पुण्यवताम् अनुरूपम्॥ ८॥

मधु राक्षसाचा वध करणाऱ्या कृष्णाचें राधेस मोहिनी घालणारें अगदी सुंदर रूप जयदेवानें इथें गाइलें आहे. जे पुण्यवान असतील त्यांना कृष्णाच्या चरणांचें स्मरण या कलियुगातही अनायासें करून देण्यास हें गीत योग्य आहे

पाचवी अष्टपदी समाप्त
पाचवा प्रबंध समाप्त

प्रबंध सहावा

गणयति गुणग्रामं भामं भ्रमादपि नेहते
वहति च परितोषं दोषं विमुञ्चति दूरतः।
युवतिषु वलत्तृष्णे कृष्णे विहारिणि मां विना
पुनरपि मनो वामं कामं करोति करोमि किम्॥ १॥

गणयति गुण-ग्रामम् भामम् भ्रमात् अपि न ईहते
वहति च परितोषम् दोषम् विमुञ्चति दूरत. ॥
युवतिषु चलत्-तृष्णे कृष्णे विहारिणि माम् विना
पुनः अपि मनो वामम् कामम् करोति करोमि किम् ॥ १ ॥

हा कृष्ण मला सोडून विहार करीत असतो. इतर स्त्रियांविषयींची याची अभिलाषा मादनच आहे. पण माझे मन रितीं वेडें पाहा. तें कृष्णाचे सादर्यादि गुण तेवढेच पाहतें. चचलतेमाग्खे त्याचे दोष आहेत त्याकडे दुर्लक्ष पाड शिकितें. त्याच्याविषयीं सारखी आपुलकी धरतें. स्वप्नातसुद्धा त्याच्यावर राग करीत नाहीं वेडें एकागी प्रेम करणाऱ्या या मनाला मी आता करू करी काय? आवरू तरी तमें?

अष्टपदी सहावी

राग—मालव : ताल—एकताल

सखि हे केशिमथनमुदारं
रमय मया सह मदनमनोरथभावितया सविकारम् ॥ ध्रु० ॥

सखि हे केशि-मथनम् उदारम्
रमय मया सह मदन-मनोरथ-भावितया सविकारम् ॥ ध्रु० ॥

सखी, मी आता इच्छापूर्तीच्या ओढीनें व्याकुळ झालें आहे केशी दैत्याचा वध करणारा तो उदार कृष्ण माझ्याशीं प्रीतीचे खेळ खेळेल असें काहींतरी आता कर ना! तू त्याची माझी भेट घडविशील—

निभृतनिकुञ्जगृहं गतया निशि रहसि निलीय वसन्तम्।
चकितविलोकितसकलदिशारतिरभसभरेण हसन्तम् ॥ १ ॥

निभृत-निकुञ्ज-गृहम् गतया निशि रहसि निलीय वसन्तम्।
चकित-विलोकित-सकल-दिशा रति-रभस-भरेण हसन्तम् ॥ १ ॥

तेव्हा रान असेल तू मागितलेल्या आडोशाच्या लताकुजात मी गलेली असेन. मादक वसत मनाला भूल पाडीत असेल. कृष्ण तिथें येईल. मग मी घाबरल्यामारखें करून चोहींकडे पाहीन. तो प्रीतिभराने उतावीळ होऊन आमचर स्मितहास्य करील.

प्रथमसमागमलज्जितया पटुचाटुशतैरनुकूलम् ।
मृदुमधुरस्मितभाषितया शिथिलीकृतजघनदुकूलम् ॥ २ ॥

प्रथम-समागम-लज्जितया पटु-चाटु-शतैः अनुकूलम् ।
मृदु-मधुर-स्मित-भाषितया शिथिलीकृत-जघन-दुकूलम् ॥ २ ॥

जणू पहिलीच भेट आहे अशा तऱ्हेनें मग मी लाजेन आणि तो चातुर्यानें गोड गोड बोलून माझें मन वळवील. मग मी गोड हसून लाडे लाडें बोलेन आणि तो माझ्या ओटी-पोटावरचें रेशमी वस्त्र हळूच सैल करील

किसलयशयननिवेशितया चिरमुरसि ममैव शयानम् ।
कृतपरिरम्भणचुम्बनया परिरभ्य कृताधरपानम् ॥ ३ ॥

किसलय-शयन-निवेशितया चिरम् उरसि मम एव शयानम् ।
कृत-परिरम्भण-चुम्बनया परिरभ्य कृत-अधर-पानम् ॥ ३ ॥

कोवळ्या कोवळ्या पालवीच्या शयनावर मग मी आडवी होईन. माझ्याच छातीवर मग तो झोपेल मी त्याला मिठी घालीन त्याचा मुका घेईन. तोहि प्रतिसादानें मग आलिंगन देऊन माझ्या अधराचा आस्वाद घेईल

अलसनिमीलितलोचनया पुलकावलिललितकपोलम् ।
श्रमजलसिक्तकलेवरया वरमदनमदादतिलोलम् ॥ ४ ॥

अलस-निमीलित-लोचनया पुलक-आवलि-ललित-कपोलम् ।
श्रम-जल-सिक्त-कलेवरया वर-मदन-मदात् अति लोलम् ॥ ४ ॥

दुर्मीन आळसावून मग मी डोळे मिटीन. त्याच गाल सुखाच्या रोमांचांनी पुलकित माझे अंग अंग घामाने भिजून गेले असेल त्या। मदनाचा उन्माद वाढल्यामुळे तो अतिशय एकर दिसेल

कोकिलकलरवकूजितया जितमनसिजतन्त्रविचारम् ।
श्लथकुसुमाकुलकुन्तलया नखलिखितघनस्तनभारम् ॥ ५ ॥

कोकिल-कल-रव-कूजितया जित-मनसिज-तन्त्र-विचारम् ।
श्लथ-कुसुम-आकुल-कुन्तलया नख-लिखित-घन-स्तन-भारम् ॥ ५ ॥

मी मग कोकिळेसारखी गोड आवाजात कुजबुजेन. त्यामुळें आपण प्रीतीच्या तंत्रात यशस्वी झालों असा अभिमान त्याला वाटेल. त्यानें माझ्या विशाल स्तनांवर सगळीकडे नखांच्या खुणा केलेल्या असतील. माझ्या केसांची गाठ सुटलेली असेल. त्यातील फुलें खालीं ओघळलेलीं असतील.

चरणरणितमणिनूपुरया परिपूरितसुरतवितानम् ।
मुखरविशृङ्खलमेखलया सकचग्रहचुम्बनदानम् ॥ ६ ॥

चरण-रणित-मणि-नूपुरया परिपूरित-सुरत-वितानम् ।
मुखर-विशृङ्खल-मेखलया स-कच-ग्रह-चुम्बन-दानम् ॥ ६ ॥

त्याची रतिक्रीडा आनंदाच्या उच्चांक आरूढ होईल, आनंदाचें आकाश भरून टाकील. माझ्या पायांतील नूपुरांत लोंबणारीं रत्नें आनंदाचें गीत गातील. मग एकतेच्या धुंदींत मी पुरुषाची भूमिका घेईन तेव्हा नूपुरांचा आवाज थांबेल आणि माझ्या कटीवरील मेखला रुणझुणू लागेल. संभ्रमाच्या भरांत ती तुटून पडेल आणि माझे केस पकडून तो माझे मुख खालीं ओढील आणि मला चुंबन देईल.

रतिसुखसमयरसालसया दरमुकुलितनयनसरोजम् ।
निःसहनिपतिततनुलतया मधुसूदनमुदितमनोजम् ॥ ७ ॥

रति-सुख-समय-रस-अलसया दर-मुकुलित-नयन-सरोजम् ।
निःसह-निपतित-तनु-लतया मधुसूदनम् उदित-मनोजम् ॥ ७ ॥

सुखाच्या उत्कटतेचा क्षण आल्यामुळें मग मी जडावून जाईन तो आनंदानें अर्ध्या नयनकमलें अर्धवट मिटील. न सोसवेल इतकें असह्य सुख झाल्यानें मी मूर्च्छा आल्या-सारखी शय्येवर कोसळेन आणि माझी ती अवस्था पाहून त्याच्या मनांत पुन्हा पहिल्या-पासून वासनेचा उदय झालेला असेल. प्रेमाचे असे खेळ अखंडपणे होतील अगा सांग तू जाऊन आण ना !

श्रीजयदेवभणितमिदमतिशयमधुरिपुनिधुवनशीलम् ।
सुखमुत्कण्ठितराधिकया कथित वितनोतु सलीलम् ॥ ८ ॥

श्री-जयदेव भणितम् इदम् अतिशय-मधु-रिपु निधुवन-शीलम् ।
सुखम् उत्कण्ठित-राधिकया कथितम् नितनोतु सलिलम् ॥ ८ ॥

रतिसुखासाठीं उत्कंठित झालेल्या राधेनें रतिक्रीडा करण्याच्या कृष्णाच्या रीतीच वर्णन इथें केलेलें आहे जयदेवानें त्या प्रीतीच्या रीतीचें गाइलेलं हें गीत रसिकांचें कल्याण करो त्यांना आनंद देवो

सहावी अष्टपदी समाप्त

हस्तस्रस्तविलासवंशमनृजुभ्रूवल्लिमद्वल्लवी-
वृन्दोत्सारिदृगन्तवीक्षितमतिस्वेदार्द्रगण्डस्थलम् ॥
मामुद्वीक्ष्य विलज्जितं स्मितसुधामुग्धाननं कानने
गोविन्द व्रजसुन्दरीगणवृतं पश्यामि हृष्यामि च ॥ २ ॥

हस्त-स्रस्त-विलास वशम् अनृजु-भ्रू-वल्लिमत्-वल्लवी-
वृन्द-उत्सारि दृक्-अन्त-वीक्षितम् अति-स्वेद-आर्द्र-गण्ड-स्थलम् ।
माम् उद्वीक्ष्य विलज्जितम् स्मित-सुधा-मुग्ध-आननम् कानने
गोविन्दम् व्रज-सुन्दरी गण-वृतम् पश्यामि हृष्यामि च ॥ २ ॥

सख, सुंदर गोपी या कुंजी गाण्यानाचत आहत तो निगत निगन इथे येईल गोपींशी राग करतांना पुढ्यामन परडला गल्यामुळ तो गोंधळेल त्याच्या हातांतील पण् गळून न गोपी वाकड्या डोळ्यांनी त्याच्याकड बघत असतील तो दोळे घगस्त त्यांना दूर ल माझ्या मॅर्ग नि त्याच्या कपाळावर दादरून घाम हगल चांगी कलांना परन्त गाडुन ना त्याज गमन करण्यासाठी म्हणून तो गोड हसल त्या हसण्यान तो दस्तान हास्यागाच्या शोभून दिसल आणि त्यानें तस दर्शन झालें म्हणन मी हून जाईन

दालोक स्तोकस्तबकनवकाशोकलतिका-
विकास: कासारोपवनपवनोऽपि व्यथयति ।

अपि भ्राम्यद्भृङ्गीरणितरमणीया न मुकुल-
प्रसूतिश्चूतानां सखि शिखरिणीयं सुखयति ॥ ३ ॥

दुरालोकः स्तोक-स्तबक-नविका-अशोक-लतिका-
विकासः कासार-उपवन-पवनः अपि व्यथयति ॥
अपि भ्राम्यत्-भृङ्गी-रणित-रमणीया न मुकुल-
प्रसूतिः चूतानाम् सखि शिखरिणी इयम् सुखयति ॥ ३ ॥

सखे, वाऱ्यावर हेलावणाऱ्या या अशोकाच्या डहाळीवर फुललेल्या फुलांचा गुच्छ फुलला आहे. त्याकडे मला पाहवत नाही. जलाशयावरून थंडगार वायुलहरी येत आहेत. त्याहि मला तापदायक होत आहेत. आंब्याच्या डहाळीच्या शिखराशिखरावर मोहोराच्या कळ्या उमलल्या आहेत. त्यांवर गुंजारव करीत भृंगे इकडून तिकडे हिंडत आहेत. त्यांचेहि दर्शन मला कृष्ण जवळ नसल्याने सुखदायक होत नाही

साकूतस्मितमाकुलाकुलगलद्धम्मिल्लमुल्लासित-
भ्रूवल्लीकमलीकदर्शितभुजामूलोर्ध्वहस्तस्तनम् ।
गोपीनां निभृतं निरीक्ष्य ललितां काञ्चिच्चिरं चिन्तय-
न्नन्तर्मुग्धमनोहरं हरतु वः क्लेशं नवः केशवः ॥ ४ ॥

स-आकूत-स्मितम् आकुल-आकुल-गलत्-धम्मिल्लम् उल्लासित
भ्रू-वल्लीकम् अलीक-दर्शित-भुजा-मूल-ऊर्ध्व-हस्त-स्तनम् ॥
गोपीनाम् निभृतम् निरीक्ष्य ललिताम् का चित् चिरम् चिन्तयन् ।
अन्त -मुग्ध-मनोहरम् हरतु व क्लेशम् नव केशव ॥ ४ ॥

(या श्लोकात सर्गाच्या शेवटीचा आशीर्वाद दिला आहे,)

त्या गोपी अभिलाषेने फुललेल्या नयनांनी कृष्णाकडे पाहत आहेत. उल्हसित झालेल्या डोळ्यांनी त्या कृष्णाशी डोळ्यांचे बोल बोलत आहेत व्याकुळ मनाचा उन्माद येतांना त्यांच्या केसांचा निग्रह सुटला आहे आणि त्यांतून या तुटून फुले ओघळत आहेत. केस सावरण्यासाठी त्यांनी हात वर केले आहेत. उघड्या अपल्या बाहु आणि स्तन किंचित दिसून कृष्णाच्या मूळ पर्यंत उघडून त्या सुखावत असे भासत आहेत नवखिला केशवाच्या मेल

पाडणाऱ्या या गोष्टी एकांतात पाहूनही कृष्णाचे मन चळत नाही हे पाहूनि तो एकनिष्ठ पणे ललितसुंदर अशा राधेचेच सतत चिंतन करीत आहे जणू आताच नवा संग्राम घडत आहे अस भासविणारी मोहिनी या कृष्णाच्या सहवासात आहे तो कृष्ण आपले कल्याण करो

सहावा प्रबंध समाप्त

दुसरा सर्ग समाप्त

सर्ग तिसरा : मुग्ध मधुसूदन

प्रबंध सातवा

कंसारिरपि संसारवासनाबद्धशृङ्खलाम् ।
राधामाधाय हृदये तत्याज व्रजसुन्दरीः ॥ १ ॥

> कंस-अरिः अपि संसार-वासना-बद्ध-शृङ्खलाम् ।
> राधाम् आधाय हृदये तत्याज व्रज-सुन्दरी. ॥ १ ॥

लोखंडाच्या सांखळीनें अतूट बांधलें असावें तसें कृष्णाचें मनसुद्धां जीवनांतील आनंदाच्या प्रगाढ ओढीनें राधेशीं बांधलेलें होतें. त्याला राधेची आठवण होतांच त्यानें इतर सुंदर गोपींचा त्याग केला

इतस्ततस्तामनुसृत्य राधिका-
मनङ्गबाणव्रणखिन्नमानसः ।
कृतानुतापः स कलिन्दनन्दिनी-
तटान्तकुञ्जे निषसाद माधवः ॥ २ ॥

> इतस्ततः ताम् अनुसृत्य राधिकाम्
> अनङ्ग-बाण-व्रण-खिन्न-मानसः ।
> कृत-अनुतापः स कलिन्द-नन्दिनी
> -तट-अन्त-कुञ्जे निषसाद माधवः ॥ २ ॥

राधेची उपेक्षा केल्याचा त्याला पश्चात्ताप झाला. मदनाच्या बाणांनी अधम त्याच्या हृदयांत मळ्ळ माजली. राधेच्या शोधार्थ यमुनेच्या तीरावरील कुंजांतून तो इकडेतिकडे फिरू लागला. ती कुठेंच दिसेना म्हणून तो अतिशय व्यथित झाला. तो एका कुंजात बसला

अष्टपदी सातवी

राग–गुर्जरी : ताल–प्रतिमठ

हरिहरि हतादरतया गता सा कुपितेव ॥ ध्रु० ॥

हरि हरि हत-आदरतया गता सा पिता इव ॥ ध्रु० ॥

—हाय हाय ! मीं तिचा योग्य मान ठेवला नाहीं म्हणून ती रागावली आणि तशीच निघून गेली.

मामियं चलिता विलोक्य वृतं वधूनिचयेन ।
सापराधतया मयापि न वारिताऽतिभयेन ॥ १ ॥

माम् इय चलिता विलोक्य वृतम् वधू-निचयेन ।
स-अपराधतया मया अपि न वारिता अति-भयेन ॥ १ ॥

गोपींचा मेळा माझ्याभोंवतीं जमलेला तिनें पाहिला आणि ती निघून गेली. अपराध माझाच होता. त्यामुळें मला अतिशय भीती वाटली आणि मीं तिला अडविलें नाहीं.

किं करिष्यति किं वदिष्यति सा चिरं विरहेण ।
किं जनेन धनेन किं मम जीवितेन गृहेण ॥ २ ॥

किम् करिष्यति किम् वदिष्यति सा चिरम् विरहेण ।
किम् जनेन धनेन किम् मम जीवितेन गृहेण ॥ २ ॥

ती विरहानें व्याकुळ झाली असेल आपल्या मनाचें सान्त्वन ती कसें करीत असेल माझ्याविषयीं आपल्या सख्यांकडे ती काय बोलत असेल ? तिच्याच सहवासानें ता माझें धन माझा परिवार, माझें घर, किंबहुना माझें जीवित यांचा मला काय उपयोग आहे ?

चिन्तयामि तदाननं कुटिलभ्रु रोषभरेण ।
शोणपद्ममिवोपरि भ्रमताकुलं भ्रमरेण ॥ ३ ॥

चिन्तयामि तद् आननम् कुटिल-भ्रु रोष-भरेण ।
शोण-पद्मम् इव उपरि भ्रमता आकुलम् भ्रमरेण ॥ ३ ॥

स्तनापासुळें स्तनभरामप्रमाणें उन्मत्त झालेलें तिचें वदन मला इथें दिसत आहे. रागानें खालींवर होऊन थरथरणाऱ्या तिच्या भुवया मला इथें जाणवत आहेत. दुष्ट भ्रमर कमलावर डुलत असावा तसें या भुंवयांचें नर्तन तिच्या वदनावर दिसतीत आहे.

तामहं हृदि संगतामनिशं भृशं रमयामि ।
किं वनेऽनुसरामि तामिह किं वृथा विलपामि ॥ ४॥

ताम् अहम् हृदि संगताम् अनिशम् भृशम् रमयामि ।
किम् वने अनुसरामि ताम् इह किम् वृथा विलपामि ॥ ४ ॥

इथें नुसता विलाप करून काय लाभ आहे ? माझ्या जिवाची सखी ती लाडकी जिकडे गेली तिकडे मी आतां तिच्यामागून जाणार आहें. यापुढें केवळ तिच्याच सहवासात मी मनमानेसा विलास करणार आहें.

तन्वि खिन्नमसूयया हृदयं तवाकलयामि ।
तन्न वेद्मि कुतो गतासि न तेन तेऽनुनयामि ॥ ५॥

तन्वि खिन्नम् असूयया हृदयम् तव आकलयामि ।
तत् न वेद्मि कुतः गता असि न तेन ते अनुनयामि ॥ ५ ॥

लाडके, मत्सरामुळें तुझें अंतःकरण खिन्न झालें आहे हें मला कळतें, पण तू गेली आहेस तरी कुठें ? तें कळल्याशिवाय मी तुझ्याजवळ येऊं तरी कसा ? तुझा अनुनय करूं तरी कसा ?

दृश्यसे पुरतो गतागतमेव मे विदधासि ।
किं पुरेव ससंभ्रमं परिरम्भणं न ददासि ॥ ६ ॥

दृश्यसे पुरतः गत-आगतम् एव मे विदधासि ।
किम् पुरा इव स-सम्भ्रमम् परिरम्भणम् न ददासि ॥ ६ ॥

सखे, तू ही इथें, ती तिथें अशी मला सारखी दिसत आहेस आणि जवळ जावें तर तो आभास ठरत आहे. तू कुठें लपली आहेस ती माझ्यासमोर प्रकट कां होत नाहींस मग अतीव्या आतुर ओढीनें आपल्या मिठींत कां घेत नाहींस ?

क्षम्यतामपरं कदापि तवेदृशं न करोमि ।
देहि सुन्दरि दर्शनं मम मन्मथेन दुनोमि ॥ ७॥

क्षम्यताम् अपरम् कदापि तव ईदृशम् न करोमि ।
देहि सुन्दरि दर्शनम् मम मन्मथेन दुनोमि ॥ ७॥

सुंदरी, क्षमा कर मला क्षमा कर. मी पुन्हा म्हणून तुझा असा अपराध कधीं करणार नाहीं. मला आता दर्शन दे ना ! मी तुझ्या असह्य विरहानें जळत आहें.

वर्णितं जयदेवकेन हरेरिदं प्रणतेन ।
किन्दुबिल्वसमुद्रसम्भवरोहिणीरमणेन ॥ ८॥

वर्णितम् जयदेवकेन हरेः इदम् प्रणतेन ।
किन्दुबिल्व-समुद्र-सम्भव-रोहिणी-रमणेन ॥ ८ ॥

श्रीकृष्णाच्या चरणीं शरण असणाऱ्या जयदेव कवीनें हें गीत गायलें आहे रोहिणीचा लाडका चंद्र जसा समुद्रांतून उदय पावला तसा पद्मावतीचा लाडका जयदेव किंदुबिल्व या विशाल गांवांत जन्माला आला आहे.

सातवी अष्टपदी समाप्त

हृदि बिसलताहारो नायं भुजङ्गमनायकः
कुवलयदलश्रेणी कण्ठे न सा गरलद्युतिः ।
मलयजरजो नेदं भस्म प्रियारहिते मयि
प्रहर न हरभ्रान्त्यानङ्ग क्रुधा किमु धावसि ॥ ३॥

हृदि बिसलता-हार. न अयम् भुजङ्गम-नायकः ।
कुवलय-दल-श्रेणी कण्ठे न सा गरल-द्युतिः ॥
मलयज-रज न इदम् भस्म प्रिया-रहिते मयि
प्रहर न हर-भ्रान्त्या अनङ्ग क्रुधा किमु धावसि ॥ ३ ॥

हे मदना, प्रिया दूर असल्यामुळें आधीच मी इतका श्रान्त आहें. मृणालमाळेला शीरनें सापास समजल्यानें कमळाच्या माळेला विषाच्या जीवारा तूं का आम्हास छळतोस ! चंदन,

तुला मी शंकर आहें असें वाटलें काय ? अरे, मी कृष्ण आहें. माझ्या गळ्यांत आहे तो कमळांच्या देठांचा हार, सर्पांच्या राजाचा वेढा नव्हे. माझ्या कंठावर आहे तो निळ्या कमळांच्या पाकळ्यांचा लेप; तो काळा हलाहल विषाचा डाग नव्हे. माझ्या सर्वांगीं तुला दिसतो तो चंदनाचा लेप आहे, चिताभस्माचा नव्हे. मग तू मला शंकर समजून उगाच माझ्याशीं वैर कां धरीत आहेस ?

पाणौ मा कुरु चूतसायकममुं मा चापमारोपय
क्रीडानिर्जितविश्वमूर्च्छितजनाघातेन किं पौरुषम् ।
तस्या एव मृगीदृशो मनसिजप्रेङ्खत्कटाक्षाशुग-
श्रेणीजर्जरितं मनागपि मनो नाद्यापि सन्धुक्षते ॥ ४ ॥

पाणौ मा कुरु चूत-सायकम् अमुम् मा चापम् आरोपय
क्रीडा-निर्जित-विश्व-मूर्च्छित-जन-आघातेन किम् पौरुषम् ॥
तस्याः एव मृगी-दृशः मनसिज-प्रेङ्खत्-कटाक्ष-आशुग-
श्रेणी-जर्जरितम् मनाक् अपि मनः न अद्य अपि सन्धुक्षते ॥ ४ ॥

हे मदना, तू मनांत जन्म घेतोस, मग मनालाच छळणें तुला शोभतें का ? आम्र-मंजिरीचा तो बाण तू हातांत घेऊ नकोस. धनुष्य तरी माझ्यावर मारण्यासाठीं तो धनुष्यावर चढवू नकोस. चालतां चालतां सहज विश्व जिंकणारा म्हणून तू आधींच मूर्च्छित पडलेल्या माझ्यासारख्यावर प्रहार करण्यांत तुला काय मोठेपणा आहे ? अरे, राधेच्या हरिणीच्या डोळ्यां-सारख्या डोळ्यांतून सुटलेल्या कटाक्षबाणांची जी मालिका माझ्यावर कोसळली आहे तिनें माझें मन कधींच जर्जर झालें आहे. तें अजून मुळींच सावरलेलें नाहीं.

भ्रूपल्लवं धनुरपाङ्गतरङ्गितानि
बाणा गुणः श्रवणपालिरिति स्मरेण ।
तस्यामनङ्गजयजङ्गमदेवताया-
मस्त्राणि निर्जितजगन्ति किमर्पितानि ॥ ५ ॥

भ्रू-पल्लवम् धनुः अपाङ्ग-तरङ्गितानि
बाणाः गुणः श्रवण-पालिः इति स्मरेण ॥
तस्याम् अनङ्ग-जय-जङ्गम-देवतायाम्
अस्त्राणि निर्जित-जगन्ति किम् अर्पितानि ॥ ५ ॥

राधेच्या भुवया धनुष्यासारख्या गोल आहेत तिचे कटाक्ष बाणाप्रमाणें हृदयात शिरणारे आहेत. तिच्या कानाचीं पाळीं धनुष्याच्या दोरीप्रमाणें आहे. मदनानें आपलीं जग जिंकणारीं सारीं अस्त्रें जणू काय या चालत्याबोलत्या प्रेमदेवतेलाच समर्पण केलीं आहेत.

भ्रूचापे निहितः कटाक्षविशिखो निर्मातु मर्मव्यथां
श्यामात्मा कुटिलः करोतु कबरीभारोऽपि मारोद्यमम् ।
मोहं तावदयं च तन्वि तनुतां बिम्बाधरो रागवान्
सद्वृत्तः स्तनमण्डलस्तव कथं प्राणैर्मम क्रीडति ॥ ६ ॥

भ्रू-चापे निहित कटाक्ष-विशिख निर्मातु मर्म-व्यथाम्
श्याम-आत्मा कुटिल करोतु कबरी-भार. अपि मार-उद्यमम् ।।
मोह तावत् अयम् च तन्वि तनुताम् बिम्ब-अधरः रागवान्
सद्वृत्त. स्तन-मण्डल तव कथम् प्राणैः मम क्रीडति ।। ६ ।।

राधे, तुझ्या नयनांच्या धनुष्यावरून सुटणारे कटाक्षांचे बाण माझ्या मर्मावर आघात करीत आहेत करोत बापडे ते. ते दुसरें काय करणार? हा तुझा निळसर कुरळा केशकलाप माझी विषयवासना चेतवीत आहे. चेतवो. कारण जो स्वत च कुटिल (कुरळा) आहे, तो वासनाच चेतविणार हा तुझा लाल लाल अधरोष्ठ माझ्या मनात मोह उत्पन्न करीत आहे. करो जो स्वत च मोहक आहे तो दुसऱ्यांना मोह पाडावयाचाच. परतु रेखीव वर्तुळांत विस्तरलेलें हे तुझे स्तनमंडळ माझ्या प्राणांशीं खेळ खेळत आहे त्याचें मात्र मला नवल वाटतें कारण नियमांनीं रेखिलेल्या रिंगणात जीवनविकास करणारे लोक सज्जन असतात ते दुसऱ्याच्या प्राणांशीं खेळत नाहीत

तानि स्पर्शसुखानि ते च तरलाः स्निग्धा दृशोर्विभ्रमा-
स्तद्वक्त्राम्बुजसौरभं स च सुधास्यन्दी गिरां वक्रिमा ।
सा बिम्बाधरमाधुरीति विषयासङ्गेऽपि मन्मानसं
तस्यां लग्नसमाधि हन्त विरहव्याधिः कथं वर्धते ॥ ७ ॥

तानि स्पर्श-सुखानि ते च तरला स्निग्धा दृशो विभ्रमा·
तत् वक्त्र-अम्बुज-सौरभम् स च सुधा-स्यन्दी गिराम् वक्रिमा
सा बिम्ब-अधर-माधुरी इति विषय-आसङ्गे अपि मत्-मानसम्
तस्याम् लग्न-समाधि हन्त विरह-व्याधि. कथम् वर्धते ।। ७ ।।

मनोमन माझें सर्वांग राधेच्या स्पर्शाचें तेंच सुख अनुभवीत आहे. माझे डोळे तिच्या प्रेमभऱ्या तरल नयनांचे तेच विभ्रम पाहात आहेत. माझें नाक तिच्या मुखकमलाचा तोच सुगंध घेत आहे. माझे कान तिच्या सुधामधुर अशा वाणीची तीच वक्रोक्ति ऐकत आहेत. माझी जीभ तिच्या बिंबाधराची तीच माधुरी सेवन करीत आहे. मनोमन माझी तिच्या ठायीं समाधि लागलेली आहे. समाधीमधे कसल्याहि जाणिवा नसाव्या. मग माझी समाधि लागली असूनहि मला या माझ्या विरहाच्या व्यथा का बरें जाणवत आहेत ?

तिर्यक्कण्ठविलोलमौलितरलोत्तंसस्य वंशोच्चरद्-
दीप्तिस्थानधृतावधानललनालक्षैर्न संलक्षिताः ॥
संमुग्धे मधुसूदनस्य मधुरे राधामुखेन्दौ सुधा-
सारे कन्दलिताश्चिरं ददतु वः क्षेमं कटाक्षोर्मयः ॥ ८ ॥

तिर्यक्-कण्ठ-विलोल-मौलि-तरल-उत्तंसस्य वंश-उच्चरत्
दीप्ति-स्थान-धृत-अवधान-ललना-लक्षैः न संलक्षिता. ।
संमुग्धे मधुसूदनस्य मधुरे राधा मुख-इन्दौ सुधा-
सारे कन्दलिताः चिरम् ददतु वः क्षेमम् कटाक्ष-ऊर्मय ॥ ८ ॥

(या श्लोकात सर्गान्तीची प्रार्थना आहे.)

कृष्ण मुरली वाजवीत आहे त्याची मान किंचित् वाकलेली आहे. त्याचा किरीट किंचित् हललेला आहे. त्याच्या कानांतील कुंडलें हलत आहेत त्याच्या भोंवतीं अनेक गोपी आहेत पण त्या गोपींचें चित्त वेणूच्या वादनांतील रसाळ तेजोगर्भतेकडे एकाग्र झालें आहे. कृष्ण काय करीत आहे इकडे त्यांचें अवधान नाहीं. अशी संधि साधून तो कृष्ण राधेच्या सुधा-सागरासारख्या मधुरदर्शी अशा मुग्ध वदनचन्द्राकडे एकटक पाहात आहे या त्याच्या एकटक दृष्टीचे कटाक्ष आपलें कल्याण करोत

सातवा पद्य समाप्त
सर्ग तिसरा समाप्त

सर्ग चवथा : स्निग्ध मधुसूदन

प्रबंध आठवा

यमुनातीरवानीरनिकुञ्जे मन्दमास्थितम् ।
प्राह प्रेमभरोद्भ्रान्तं माधवं राधिकासखी ॥ १ ॥

यमुना-तीर-वानीर-निकुञ्जे मन्दम् आस्थितम् ।
प्राह प्रेम-भर-उद्भ्रान्तम् माधवम् राधिका-सखी ॥ १ ॥

राधेविषयींची ओढ कृष्णाला अनावर झाली ती जवळ नसल्याने तो अतिशय निरुत्साही झाला. यमुनातीरावरील वेतांच्या कुंजात तो मलूल बसून राहिला. अशा वेळी त्याच्या जवळ येऊन राधेची सखी त्याला म्हणाली,

अष्टपदी आठवी

राग – कर्णाटकी, ताल – एकताल

सा विरहे तव दीना
माधव मनसिजविशिखभयादिव भावनया त्वयि लीना ॥ ध्रु० ॥

सा विरहे तव दीना
माधव मनसिज-विशिख-भयात् इव भावनया त्वयि लीना ॥ ध्रु० ॥

माधवा, राधा तुझ्या विरहामुळे अगदी बापुडी झाली आहे. मदनाच्या बाणांनी ती जणू भय पावली आहे आणि तुझ्या ध्यानात गढली आहे.

निन्दति चन्दनमिन्दुकिरणमनु विन्दति खेदमधीरम् ।
व्यालनिलयमिलनेन गरलमिव कलयति मलयसमीरम् ॥ १ ॥

निन्दति चन्दनम् इन्दुकिरणम् अनुविन्दति खेदम् अधीरम् ।
व्याल-निलय मिलनेन गरलम् इव कलयति मलय-समीरम् ॥ १ ॥

तू जवळ नाहींस म्हणून तिला चंदनाचा स्पर्शही रुचत नाही. चंद्राचे किरण तिला अतिशय दुःख देत आहेत. मलयपर्वतावरून वाहणाऱ्या सुवासिक वायुलहरींचा स्पर्शही तिला कष्ट देत आहे. जणू काय त्या वायुलहरी मलयपर्वतावर राहणाऱ्या महानागांच्या बिळातून हिंडून आल्यामुळे विषमयच झाल्या आहेत असे तिला वाटत आहे.

अविरलनिपतितमदनशरादिव भवदवनायविशालम् ।
स्वहृदयमर्मणि वर्म करोति सजलनलिनीदलजालम् ॥ २ ॥

अविरल निपतित-मदन-शरात् इव भवत्-अवनाय-विशालम् ।
स्व-हृदय मर्मणि वर्म करोति स-जल-नलिनी-दल-जालम् ॥ २ ॥

कृष्णा, तिच्या हृदयात तू भरून राहिला आहेस. आता त्या हृदयावर मदनशरांचा सतत वर्षाव होत आहे. ते बाण तिच्या हृदयात शिरतील आणि तुला भय करतील म्हणून तुझे संरक्षण करण्यासाठी तिने कमलिनीच्या ओल्या पानांचा सुंदर कोट आपल्या हृदयाच्या विशाल दुर्गावर रचिलेला आहे.

कुसुमविशिखशरतल्पमनल्पविलासकलाकमनीयम् ।
व्रतमिव तव परिरम्भसुखाय करोति कुसुमशयनीयम् ॥ ३ ॥

कुसुम-विशिख-शर-तल्पम् अनल्प-विलास-कला-कमनीयम् ।
व्रतम् इव तव परिरम्भ सुखाय करोति कुसुम शयनीयम् ॥ ३ ॥

जिच्यावर नाना तऱ्हेचे कामविलास करता येतील अशी रमणीय पुष्पशय्या तिने रचिली आहे. पुष्पबाण मदनाच्या बाणांप्रमाणे ती शय्या तिला आता दुःख देत आहे. पण तू अचानक आलास तर शय्येवाचून अडू नये या हेतूने तुझ्या सत्कारासाठी व्रताची तपश्चर्याच म्हणून ती ते दुःख सोशीत आहे.

वहति च चलितविलोचनजलधरमाननकमलमुदारम् ।
विधुमिव विकटविधुन्तुददन्तदलनगलितामृतधारम् ॥ ४ ॥

वहति च चलित-विलोचन-जलधरम् आनन-कमलम् उदारम् ।
विधुम् इव विकट-विधुंतुद-दन्त-दलन-गलित-अमृत-धारम् ॥ ४ ॥

अश्रूंनीं डबडबल्यामुळे तिचे विशाल, चंचल, निळे डोळे जलभरल्या निळ्या मेघांप्रमाणे दिसत आहेत. तिच्या सुंदर वदनकमलावर या नेत्रांतील दुःखाची छायाच पसरली आहे. मधेच तिच्या गालांवरून खळकन अश्रुधारा वाहतात, तेव्हा वाटत आहे कीं, क्रोधरूपी राहूच्या कराल दाढा तिच्या वदनचंद्राला ग्रासीत आहेत, तेव्हां त्या चंद्रांतून अमृताची धाराच ओघळत आहे.

विलिखति रहसि कुरङ्गमदेन भवन्तमसमशरभूतम् ।
प्रणमति मकरमधो विनिधाय करे च शरं नवचूतम् ॥ ५ ॥

विलिखति रहसि कुरङ्ग-मदेन भवन्तम् असम-शर-भूतम् ।
प्रणमति मकरम् अधः विनिधाय करे च शरम् नव-चूतम् ॥ ५ ॥

एकान्तांत ती तुझें स्मरण करीत आहे. आकर्षण, वशीकरण, उन्मादन, भ्रमण आणि शोषण अशा पांच पायऱ्यांनीं तू तिचें रतिसुख पुरवितोस. म्हणून सूर्यकमल, अशोक, आम्र-मंजिरी, मोगरा आणि नीलकमल या पांच पुष्पबाणांनीं हृदयाचा वेध घेणाऱ्या मदनाच्या रूपात तू तिला दिसत आहेस. कस्तुरीनें ती तुझें चित्र रेखाटीत आहे. तेव्हां मदनाच्या वेषानच ती तुला रंगवीत आहे. तुझ्या हातांत ती आम्रमंजरीचा शर देत आहे, तुझ्या आसनाखालीं मगराचें चित्र रंगवीत आहे आणि तुला वंदन करीत आहे.

प्रतिपदमिदमपि निगदति माधव तव चरणे पतिताहम् ।
त्वयि विमुखे मयि सपदि सुधानिधिरपि तनुते तनुदाहम् ॥ ६ ॥

प्रतिपदम् इदम् अपि निगदति माधव तव चरणे पतिता अहम् ।
त्वयि विमुखे मयि सपदि सुधा-निधि अपि तनुते तनु-दाहम् ॥ ६ ॥

' हे माधवा, मी तुझ्या शरण आहें रे ! तुझ्या सहवासात अमृतासारखें सुखद वाटणारें हें चांदणेंसुद्धां तू जवळ नसल्यानें अधिकाधिक दाहक होत आहे. ' अशी तुझी प्रार्थना ती पावलोपावलीं करीत आहे.

ध्यानलयेन पुरः परिकल्प्य भवन्तमतीव दुरापम्।
विलपति हसति विषीदति रोदिति चञ्चति मुञ्चति तापम् ॥ ७ ॥

ध्यान-लयेन पुरः परिकल्प्य भवन्तम् अतीव दुरापम् ।
विलपति हसति विषीदति रोदिति चञ्चति मुञ्चति तापम् ॥ ७ ॥

तिच्या चिंतनाची लय तुझ्यांत लागली आहे. प्रत्यक्षांत तुझी भेट होणें या वेळीं दुष्प्राप्य वाटत असल्यानें तिनें तुझी मानसमूर्ति पुढें उभी केली आहे. सर्वेच ती त्या तुझ्या मूर्तीला 'जा. जिच्याकडे इतका वेळ रमला होतास तिच्याकडेच जा. मला तोंड दाखवू नकोस!' असें म्हणून रडत आहे. मग कदाचित् तू खरेंच दूर जाशील अशा भीतीनें तुझा अनुनय करण्यासाठीं लाडें लाडें हसत आहे. तरीहि तू प्रसन्न होत नाहींस म्हणून दुःखी होत आहे. आतां तुझें प्रेमच आटलें म्हणून रडत आहे. निदान ती दूर गेल्यावर तरी तुझा चित्ती विरमन चळेल अशा भ्रमानें ती तुझ्या मानसमूर्तीपासून दूर जात आहे. आणि सर्वेच तुझ्या काल्पनिक मिठींत शिरून सारे कष्ट विसरत आहे.

श्रीजयदेवभणितमिदमधिकं यदि मनसा नटनीयम्।
हरिविरहाकुलवल्लवयुवतिसखीवचनं पठनीयम् ॥ ८ ॥

श्री-जयदेव-भणितम् इदम् अधिकम् यदि मनसा नटनीयम् ।
हरि-विरह-आकुल वल्लव-युवति सखी-वचनम् पठनीयम् ॥ ८ ॥

जयदेवकवींच्या या रसपूर्ण काव्याचा अधिकाधिक आस्वाद मनोमन घ्यावा अशी इच्छा असेल तर कृष्णाच्या विरहानें व्याकुळ झालेल्या राधेच्या सखीचें हें भाषण पुन्हांपुन्हां वाचावयास हवें.

आठवी अष्टपदी समाप्त

आवासो विपिनायते प्रियसखीमालापि जालायते
तापोऽपि श्वसितेन दावदहनज्वाला कलापायते।
सापि त्वद्विरहेण हन्त हरिणीरूपायते हा कथं
कन्दर्पोऽपि यमायते विरचयञ्शार्दूलविक्रीडितम् ॥ २ ॥

आवास विपिनायते प्रिय-सखी-माला अपि जालायते
ताप अपि श्वसितेन दाव-दहन ज्वाल-कल्पायते।
सा अपि त्वत्-विरहेण हन्त हरिणी-रूपायते हा कथम्
कन्दर्प अपि यमायते विरचयन् शार्दूल-विक्रीडितम् ॥ २ ॥

कृष्णा, तू जवळ नाहीस म्हणून तिला तिचें घर अरण्यासारखें वाटत आहे लाडक्या मैत्रिणींचा सहवास अडचणीसारखा वाटत आहे तिच्या श्वासांतून वणव्यातील आगी सारखी धग बाहेर पडत आहे तुझ्या विरहामुळें ती एखाद्या हरिणीसारखी दीनबापुडी झाली आहे आणि अरेरे! मदनसुद्धा एखाद्या क्रूर वाघासारख्या हालचाली करून यमाप्रमाणें तिचा घास घ्यावयास सिद्ध झाला आहे

आठवा प्रबंध समाप्त

प्रबंध नववा

अष्टपदी नववी

राग–देशाक ताल–एकताल

राधिका विरहे तव केशव ॥ ध्रु० ॥

केशवा, राधा तुझ्या विरहानें (व्याकुळ झाली आहे)

**स्तनविनिहितमपि हारमुदारम् ।
सा मनुते कृशतनुरिव भारम् ॥ १ ॥**

स्तन विनिहितम् अपि हारम् उदारम्
सा मनुते कृशतनु इव भारम् ॥ १ ॥

तापलेल्या हृदयाला शीतलता आणण्यासाठीं तिच्या सख्यांनीं तिच्या स्तनांवर पुष्पहार घातलेला आहे पण त्या रोडावलेल्या त्या हाराचाच भार वाटत आहे

**सरसमसृणमपि मलयजपङ्कम् ।
पश्यति विषमिव वपुषि सशङ्कम् ॥ २ ॥**

सरस-मसृणम् अपि मलयज-पङ्कम् ।
पश्यति विषम् इव वपुषि स-शङ्कम् ॥ २ ॥

हलक्या हातांनीं उगाळलेल्या चंदनाचा नितळ ओला लेप तिच्या सख्यांनीं तिच्या शरीराला लाविला आहे, पण तोहि तिला जाळीत आहे म्हणून तो विषाचा लेप असावा अशी शंका तिला येत आहे.

श्वसितपवनमनुपमपरिणाहम् ।
मदनदहनमिव वहति सदाहम् ॥ ३ ॥

श्वसित-पवनम् अनुपम-परिणाहम् ।
मदन-दहनम् इव वहति सदाहम् ॥ ३ ॥

तिचा श्वास तिला चटके देणाऱ्या मदनाच्या आगीच्या ज्वालेप्रमाणें वाढलेला आहे. ती जे लांब लांब सुस्कारे सोडीत आहे त्यांचें वर्णन करावयास मला उपमाहि सुचत नाहीं.

दिशि दिशि किरति सजलकणजालम् ।
नयननलिनमिव विगलितनालम् ॥ ४ ॥

दिशि दिशि किरति सजल-कण-जालम् ।
नयन-नलिनम् इव विगलित-नालम् ॥ ४ ॥

देंठ तोडलेल्या कमलाप्रमाणें तिची दृष्टि मलूल झाली आहे अश्रूंनीं ओथंबलेल्या त्या नयनांनीं ती तुला चोहींकडे शोधीत आहे

त्यजति न पाणितलेन कपोलम् ।
बालशशिनमिव सायमलोलम् ॥ ५ ॥

त्यजति न पाणि-तलेन कपोलम् ।
बाल-शशिनम् इव सायम् अलोलम् ॥ ५ ॥

तुझ्याशिवाय आतां राहवत नाहीं असें विचारांत ती सायंकाळपासून तळहातावर गाल टेकून बसलेली आहे अशे वदन हातावर टेकल्यामुळें ती जणुं चंद्रकोरीप्रमाणें दिसत आहे

(शुक्लपक्षातील बालचंद्र पश्चिमेला उगवतो. तेव्हां पश्चिमेचें क्षितिज सूर्यास्तामुळें रक्तरंगी असतें. राधेचा तळहात तिच्या वदनाच्या भारानें असाच रक्तरंगी दिसत आहे आणि त्या रक्तरंगाच्या पार्श्वभूमीवर तिचें अर्धें वदन फिकट चंद्रकोरीप्रमाणें दिसत आहे.)

नयनविषयमपि किसलयतल्पम् ।
कलयति विहितहुताशविकल्पम् ॥ ६ ॥

नयन-विषयम् अपि किसलय-तल्पम्
कलयति विहित-हुताश-विकल्पम् ॥ ६ ॥

कोवळ्या पालवीची शय्या तिच्या डोळ्यांसमोर आहे. पण ती श्रांत असूनही विश्रांतीसाठीं त्या शय्येकडे जात नाहीं. कारण ती शय्या तिला फुललेल्या निखार्‍यांच्या खाईप्रमाणें वाटत आहे.

हरिरिति हरिरिति जपति सकामम् ।
विरहविहितमरणेव निकामम् ॥ ७ ॥

हरिः इति हरिः इति जपति स-कामम्
विरह-विहित-मरणा इव निकामम् ॥ ७ ॥

विरहामुळें आतां आपलें मरण अटळ आहे असें तिला वाटत आहे. तुझी ओढ अनावर होऊन ती सारखी तुझ्या नांवाचा जप करीत आहे.

श्रीजयदेवभणितमिति गीतम् ।
सुखयतु केशवपदमुपनीतम् ॥ ८ ॥

श्री-जयदेव-भणितम् इति गीतम् ।
सुखयतु केशव-पदम् उपनीतम् ॥ ८ ॥

जयदेवकवीनें गाइलेलें हें गीत जे केशवाच्या चरणीं लीन आहेत त्यांचें कल्याण करो.

नववी अष्टपदी समाप्त

सा रोमाञ्चति सीत्करोति विलपत्युत्कम्पते ताम्यति
ध्यायत्युद्भ्रमति प्रमीलति पतत्युद्याति मूर्च्छत्यपि ।
एतावत्यतनुज्वरे वरतनुर्जीवेन्न किं ते रसात्
स्वर्वैद्यप्रतिम ! प्रसीदसि न चेत्त्वत्तोऽन्यथानान्तकः ॥ १ ॥

सा रोमाञ्चति सीत्करोति विलपति उत्कम्पते ताम्यति
ध्यायति उद्भ्रमति प्रमीलति पतति उद्याति मूर्च्छति अपि।
एतावति अ-तनु-ज्वरे वर-तनु: जीवेत् न किम् ते रसात्
स्वः-वैद्य-प्रतिम! प्रसीदसि न चेत् त्वत्तः अन्यथा न अन्तकः ॥१॥

कृष्णा, मधेंच तुझा स्पर्श झाला अशा कल्पनेनें तिच्या अंगावर सरसर रोमांच फुलतात. मधेंच ती सीत्कार टाकते. मधेंच तू सहवासांत जवळ नाहींस याची जाणीव होतांच विलाप करते. कधीं ती थरथर कांपते, कधीं तिला ग्लानि येते. मधेंच ती तुझा जप करूं लागते. मग तू तिच्या सहवासांत आहेस अशा कल्पनेनें ती नेत्र मिटते. तुझ्या मिठींत म्हणून विकल होणारी ती तुझा आधार नसल्यानें भूमीवर कोसळते. पुन्हा कशीबशी उठते. पुन्हा मूर्च्छित होते. मदनाच्या ज्वराचा हा तिचा विकार आतां असाध्यप्राय झाला आहे. पण अशा विकारावर आपल्या शृंगाराच्या मार्गानें उपाय करण्यांत तू अश्विनीकुमारांसमान निष्णात आहेस. या प्रणय रसाची मात्रा तू तिला प्रसन्न होऊन दिलीस तर ती जगणार नाहीं असें नाहीं, पण जर या आत्मसमर्पण केल्यावर तू प्रीतीचे उपचार न करशील तर मात्र यमाचें दर्शन घ्यावयास तुला सोडून आणखी कुठे जावें लागणार नाहीं. तूच तिचा मृत्यु ठरशील.

स्मरातुरां दैवतवैद्यहृद्य त्वदङ्गसङ्गामृतमात्रसाध्याम् ।
विमुक्तबाधां कुरुषे न बाधामुपेन्द्रवज्रादपि दारुणोऽसि ॥ २ ॥

स्मर-आतुराम् दैवत-वैद्य-हृद्य त्वत्-अङ्ग-सङ्ग-अमृत-मात्र-साध्याम् ।
विमुक्त-बाधाम् कुरुषे न बाधाम् उप-इन्द्र-वज्रात् अपि दारुणः असि ॥२॥

उपेंद्रा, तू अश्विनीकुमारांसारखा सुंदर आहेस, पण फारच कठोर आहेस. तुझ्या अंगसंगाचें अमृत हाच एक तिच्या व्याधीवर उपाय आहे. जर तू असा निष्ठुर होऊन वागूं लागशील, तर तू इंद्राच्या वज्रापेक्षांही अधिक कठोर आहेस असें म्हणावें लागेल.

कन्दर्पज्वरसञ्ज्वराकुलतनोराश्चर्यमस्याश्चिरं
चेतश्चन्दनचन्द्रमःकमलिनीचिन्तासु सन्ताम्यती ।
किन्तु क्षान्तिवशेन शीतलतनुं त्वामेवमेकं प्रियं
ध्यायन्ती रहसि स्थिता कथमसौ क्षीणा क्षणं प्राणिति ॥ ३ ॥

कन्दर्प-ज्वर-सञ्ज्वर-आकुल-तनोः आश्चर्यम् अस्याः चिरम् ।
चेतः चन्दन-चन्द्रमः-कमलिनी-चिन्तासु सन्ताम्यति ॥
किन्तु क्षान्ति-वशेन शीतल-तनुम् त्वाम् एव एकम् प्रियम् ।
ध्यायन्ती रहसि स्थिता कथम् असौ क्षीणा क्षणम् प्राणिति ॥ ३ ॥

राधा मदनाच्या बाधेनें तापून व्याकुळ झाली आहे. तिच्या तापावर उतारा म्हणून चंदन, चंद्रमा, कमलिनी अशा शीतल उपचारांचें नुसतें नांव काढलें तरी तिचें चित्त अधिकच जळतें. परंतु या ज्वरानें बेहोश झाली असतां ती स्वतः मात्र तुझ्या शीतल नांवाचा जप करीत असते. जवळजवळ मरणाधीन झालेली ती तुझ्या नांवामुळेंच कशीबशी जीव धरून आहे असें दिसतें. आणि इतर शीतल गोष्टींचें नांव काढतांच तिचा ताप वाढावा आणि तिनें तुझें शीतल नांव घेतांच तो ताप उतरावा हें मोठेंच आश्चर्य आहे.

क्षणमपि विरहः पुरा न सेहे
नयननिमीलनखिन्नया यया ते ।
श्वसिति कथमसौ रसालशाखां
चिरविरहेण विलोक्य पुष्पिताग्राम् ॥ ४ ॥

क्षणम् अपि विरहः पुरा न सेहे
नयन-निमीलन-खिन्नया यया ते ।
श्वसिति कथम् असौ रसाल-शाखाम्
चिर-विरहेण विलोक्य पुष्पित-अग्राम् ॥ ४ ॥

पूर्वी क्षणभरही [illegible] तुझा विरह सहन होत नसे. डोळ्यांची पापणी लवे तेवढा वेळ तू दिसला नाहीस की ती खिन्न होत असे. त्याऐवजी आता विरहाच्या काळांत जो फुललेला असा आम्रवृक्ष [illegible] असतांना, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] दर्शन होत असतांना, ती [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] हें न कळे !
(पुढील गोष्टीचें [illegible] [illegible] आहे.)

वृष्टिव्याकुलगोकुलावनरसादुद्धृत्य गोवर्धनं
... चुम्बितः ।

बाहुर्गोपतनोस्तनोतु भवतां श्रेयांसि कंसद्विषः ॥ ५ ॥

वृष्टि-व्याकुल-गोकुल-अवन-रसात् उद्धृत्य गोवर्धनम् ।
बिभ्रत् वल्लव-सुंदरीभिः अधिक-आनन्दात् चिरम् चुम्बितः ॥
दर्पेण इव तत्-अर्पित-अधर-तटी-सिन्दूर-मुद्रा-अङ्कितः
बाहुः गोप-तनोः तनोतु भवताम् श्रेयांसि कंस-द्विप ॥ ५ ॥

अतिवृष्टीनें गोकुळ व्याकुळ झालें, तेव्हां कंसाचा वध करणाऱ्या कृष्णानें आपल्या बाहूनें गोवर्धनपर्वत उचलून गोकुळाचें रक्षण केलें. हा त्याचा पराक्रम पाहून गोपींचा आनंद अनावर झाला. प्रेमाच्या आहारी जाऊन त्या गोपींनीं त्या बाहूचीं अनेकवार दीर्घ चुंबनें घेतलीं. तेव्हां गोपींच्या अधरोष्ठावरील शेंदूर रंगाचे ठसे त्या हातावर चोहींकडे उमटले. त्या ठशांनीं शोभणारा कृष्णाचा तो हात तुमचें कल्याण करो

नवमा प्रपंच समाप्त
चौथा सर्ग समाप्त

सर्ग पांचवा : साकांक्षपुंडरीकाक्ष
(आकांक्षायुक्त असा कमलनयन कृष्ण)

प्रबंध दहावा

अहमिह निवसामि याहि राधामनुनय मद्वचनेन चानयेथाः ।
इति मधुरिपुणा सखी नियुक्ता स्वयमिदमेत्य पुनर्जगाद राधाम् ॥ १ ॥

अहम् इह निवसामि याहि राधाम् । अनुनय मद्वचनेन च आनयेथा. ॥
इति मधु-रिपुणा सखी नियुक्ता । स्वयम् इदम् एत्य पुनः जगाद राधाम् ॥ १ ॥

कृष्ण राधेच्या सखीला म्हणाला,

" मी इथेंच थांबतो तू राधेकडे जा. माझ्यातर्फे तिचा अनुनय कर आणि तिला प्रसन्न करून इथे घेऊन ये "

तेव्हा ती सखी राधेकडे जाऊन तिला म्हणाली.

अष्टपदी दहावी

राग–वराडी : ताल–रूपक

तव विरहे वनमाली सखि सीदति ॥ ध्रु० ॥

सखे, वनमाली कृष्ण तुझ्या विरहानें व्याकूळ झालेला आहे

वहति मलयसमीरे मदनमुपनिधाय ।
स्फुटति कुसुमनिकरे विरहिहृदयदलनाय ॥ १ ॥

वहति मलय-समीरे मदनम् उपनिधाय ।
स्फुटति कुसुम-निकरे विरहि-हृदय-दलनाय ॥ १ ॥

मदन जागा करणारा मलय पर्वतावरील वायु वाहत आहे विरहिजनांच्या हृदयाला व्याकूळ करणारा बगीचा फुलला आहे. अशा वेळी,

दहति शिशिरमयूखे मरणमनुकरोति ।
पतति मदनविशिखे विलपति विकलतरोऽति ॥ २ ॥

दहति शिशिर-मयूखे मरणम् अनुकरोति ।
पतति मदन-विशिखे विलपति विकल-तर अति ॥ २ ॥

चंद्राचे शीतल किरण त्याला जाळीत आहेत म्हणून तो मरणोन्मुख झाला आहे अनंग मदन-बाणाचा वर्षाव सारखा होत असल्यानें अतिशय विकल होऊन तो तुझ्यासाठीं विलाप करीत आहे

ध्वनति मधुपसमूहे श्रवणमपिदधाति ।
मनसि कलितविरहे निशि निशि रुजमुपयाति ॥ ३ ॥

ध्वनति मधु-प-समूहे श्रवणम् अपिदधाति ।
मनसि कलित-विरहे निशि निशि रुजम् उपयाति ॥ ३ ॥

भुंग्यांचा गुंजारव ऐकवत नाहीं म्हणून तो हातांनीं कान झाकून घेत आहे मनातील विरहव्यथा सारखी वाढतीच असल्यानें तो रात्रीमागून रात्री तुझ्यासाठीं व्यथेने तळमळत आहे

वसति विपिनविताने त्यजति ललितमपि धाम ।
लुठति धरणिशयने बहु विलपति तव नाम ॥ ४ ॥

वसति विपिन-विताने त्यजति ललितम् अपि धाम ।
लुठति धरणि-शयने बहु विलपति तव नाम ॥ ४ ॥

सुखभोगांनी भरलेलें आपलें सुंदर घर सोडून देऊन त्यानें उपवनांतील कुंजवनांत वास मांडलें आहे धरणीवर लोळण घेऊन तो माझी माझी राधा राधा अशी करुण हाक तुला देत आहे

रणति पिकसमुदाये प्रतिदिशमनुयाति ।
हसति मनुजनिचये निजविरहमपलपति नेति ॥ ५ ॥

रणति पिक-समुदाये प्रति-दिशम् अनुयाति ।
हसति मनुज-निचये निज-विरहम् अपलपति नेति ॥ ५ ॥

कोकिळा गाऊ लागल्या म्हणजे हा तुझाच आवाज अशा भ्रमानें तो त्या आवाजामागें वणवण फिरत आहे. त्याची ही प्रेमवेडी अवस्था पाहून लोक हसूं लागले की, तेवढ्यापुरती आपली स्थिति लपविण्याचा प्रयत्न करीत आहे.

स्फुरति कलरवरावे स्मरति भणितमेव ।
तव रतिसुखविभवे बहुगणयति सुगुणमतीव ॥ ६ ॥

स्फुरति कल-रव-रावे स्मरति भणितम् एव ।
तव रति-सुख-विभवे बहु गणयति सु-गुणम् अतीव ॥ ६ ॥

पक्ष्याची कुजबुज ऐकतांच रतिक्रीडेच्या वेळीं तू कुजबुज करतेस ती त्याला आठवत आहे. त्यामुळें तुझ्याशीं प्रीति मेळवतांना शृंगारसुखाचें जें बहुगुणी वैभव पूर्वी त्यानें अनुभवलें त्याची अमाप ओढ त्याला लागत आहे.

त्वदभिधशुभदमासं वदति नरि शृणोति ।
नमति सरसं परयुवतिषु न रतिमुपैति ॥ ७ ॥

त्वद्-अभिध-शुभ-द-मासम् वदति नरि शृणोति ।
नमति सरसम् पर-युवतिषु न रतिम् उपैति ॥ ७ ॥

वदत असता. राधामास (वैशाख) असता असें कुणी म्हणताच तो 'राधा' या शब्दाचें फक्त उच्चारण ऐकत आहे रतन. राधा राधा असें म्हणत आहे. त्यांनी म्हणता म्हणून दुसऱ्या कित्येक गोपी त्याच्याशीं लगट करत आहेत. पण तो त्यांच्यात मुळीच रस घेत नाहीं.

भणति कविजयदेवे इति विरहविलसितेन ।
मनसि रभसविभवे हरिरुदयतु सुकृतेन ॥ ८ ॥

पूर्वं यत्र समं त्वया रतिपतेरासादिताः सिद्धय-
स्तस्मिन्नेव निकुञ्जमन्मथमहातीर्थे पुनर्माधवः ।
ध्यायंस्त्वामनिशं जपन्नपि तवैवालापमन्त्रावलीं
भूयस्त्वत्कुचकुम्भनिर्भरपरीरम्भामृतं वाञ्छति ॥ २ ॥

पूर्वम् यत्र समम् त्वया रति-पतेः आसादिता सिद्धय
तस्मिन् एव निकुञ्ज-मन्मथ-महा-तीर्थे पुनः माधवः ॥
ध्यायन् त्वाम् अ-निशम् जपन् अपि तव इव आलाप मन्त्र-आवलीम् ।
भूयः त्वत्-कुच-कुम्भ-निर्भर-परीरम्भ अमृतम् वाञ्छति ॥ २ ॥

राधे, तुला तो लतामंडप आठवतो ? तुझ्या सहवासात असताना कृष्णानें याच मंडपांत मदनाची पूजा पूर्ण केली होती. कृष्ण त्या मंडपाला मदनपूजेची आराधना सिद्धीस नेणारें तीर्थस्थानच मानीत आहे. तो तिथं बसून तुझं निरंतर ध्यान करीत आहे तुझ्या नामस्मरणाचा सारखा जप करीत आहे. कलशाप्रमाणें पुष्ट अशा तुझ्या स्तनांच्या गाढ आलिंगनातील अमृत पुन:पुन्हा मिळावं असं फल त्याला या तपांतून हवं आहे.

प्रबंध दहावा समाप्त

प्रबंध अकरावा

अष्टपदी अकरावी

राग-केदार : ताल-एकताल

धीरसमीरे यमुनातीरे वसति वने वनमाली ।
गोपीपीनपयोधरमर्दनचञ्चलकरयुगशाली ॥ ध्रु० ॥

धीर-समीरे यमुना-तीरे वसति वने वनमाली ।
गोपी-पीन-पयोधर-मर्दन-चञ्चल-कर-युग-शाली ॥ ध्रु० ॥

सखी, मंदमंद वायू वाहात आहे. यमुनेचा [illegible] शांत आहे शीतल आहे. वनमाली बहरलेल्या कुंजवनात [illegible] आहे. तुझा विचार कृष्ण वनफुलांचा [illegible] [illegible] तुझे

वाट पाहात आहे. प्रियेचे डौल्दार स्तन कुसकरण्यात कुशल असणारे त्याचे अवखळ हात तुझ्या स्मरणानें चंचल झाले असून थरथरत आहेत, व त्याचें सौंदर्य वाढवीत आहेत

रतिसुखसारे गतमभिसारे मदनमनोहरवेशम् ।
न कुरु नितम्बिनि गमनविलम्बनमनुसर तं हृदयेशम् ॥ १ ॥

रति-सुख-सारे गतम् अभिसारे मदन-मनोहर-वेशम् ।
न कुरु नितम्बिनि गमन-विलम्बनम् अनुसर तम् हृदयेशम् ॥ १ ॥

रतिसुखाचें उत्तम फळ देणाऱ्या त्या संकेत-मंडपात कृष्ण बसला आहे. त्यानें मदनासारखा सुंदर शृंगार केला आहे. डौल्दार नितंबांत ओथंबलेल्या तुझ्या रूपाचें तो स्मरण करीत आहे. तू आतां जाण्यास मुळींच उशीर करू नकोस. तुझ्या भरडोल पृष्ठभागाच्या भारामुळें तुझीं पावलें मंद मंद पडतात हे खरें. पण आतां थोडी त्वरा कर. त्या प्राणसख्याला जाऊन लौकर भेट.

नाममसमेतं कृतसङ्केतं वादयते मृदु वेणुम् ।
बहुमनुतेऽतनु ते तनुसङ्गतपवनचलितमपि रेणुम् ॥ २ ॥

नाम-समेतम् कृत-सङ्केतम् वादयते मृदु वेणुम् ।
बहु मनुते अतनु ते तनु-सङ्गत-पवन-चलितम् अपि रेणुम् ॥ २ ॥

अगदी कोमल, आणि, दर्शनाच्या स्थानीं तो आपली वेणू वाजवीत आहे. आणि त्या तुमच्यात संकेत ठरला आहे त्या खुणेने तो तुझे नाव त्या वेणुवादनांत गुंफून तुला हाका मारीत आहे. तुझ्या अंगावरून या दिशेनें जो वारा वाहात आहे त्यानें उडविलेला एखादा धूळीचा कणसुद्धां त्याला अतिशय धन्य वाटत आहे. जो स्पर्श त्याला व्हावा असे तीव्रतेने वाटते त्या स्पर्शानें भारलेल्या वाऱ्या या धुळीच्या कणाला भेटून त्याला त्या कणाचा हेवा वाटत आहे.

पतति पतत्रे विचलति पत्रे शङ्कितभवदुपयानम् ।
रचयति शयनं सचकितनयनं पश्यति तव पन्थानम् ॥ ३ ॥

पतति पतत्रे विचलति पत्रे शङ्कित-भवत्-उपयानम् ।
रचयति शयनं स-चकित-नयनं पश्यति तव पन्थानम् ॥ ३ ॥

पक्षी इकडून तिकडे उडाल्यानें पानें हालून सळसळ झाली की ही तुझ्याच रेशमी वस्त्राची सळसळ असे त्याला वाटत आहे. तूं आलीस, तू आलीस, अशी शंका त्याच्या मनात येत आहे. सळसळ झाली, पण तू दिसली नाहींस, तू कुठे तरी लपली तर नाहींस ना अशा विचारानें चकित झालेल्या नयनांनीं तो चोंहीकडे पहात आहे. तुझ्या येण्याच्या रस्त्याकडे असें पहात असतांनाच तो तरूचें कोमल किसलय आणि सुगंधी कोमल फुलें यांचें स्पर्शसुखद असें विस्तृत शयन तुझ्यासाठीं रचीत आहे.

मुखरमधीरं त्यज मञ्जीरं रिपुमिव केलिषु लोलम् ।
चल सखि कुञ्जं सतिमिरपुञ्जं शीलय नीलनिचोलम् ॥ ४ ॥

मुखरम् अधीरम् त्यज मञ्जीरम् रिपुम् इव केलिषु लोलम् ।
चल सखि कुञ्जम् स-तिमिर-पुञ्जम् शीलय नील-निचोलम् ॥ ४ ॥

धांव. धाव. तुझ्या रतिक्रीडेंत आपल्या रुणझुणीचा ताल धरून सहाय्य देणारे हे नुपुर स्वतःच त्या क्रीडेसाठीं लोटुन जाण्यासाठी अधिर झाले आहेत. हे नोकीले अलंकार शिवाय आपल्या रुणझुणीचे शत्रु होत. तू हे काढून टाक. हे अनागी रत्नांचा सोडून ठेव. अंधारांत मिटून जाणारें निळें वस्त्र नेस जिथे मनोहर प्रेमीचा वास गोवर्धनाचा आहे तिथे आता अंधार दाटत असेल. चल चल. आता उशीर करू नकोस.

उरसि मुरारेरुपहितहारे घन इव तरलबलाके ।
तडिदिव पीते रतिविपरीते राजसि सुकृतविपाके ॥ ५ ॥

उरसि मुरारेः उपहित-हारे घन इव तरल-बलाके ।
तडित् इव पीते रति-विपरीते राजसी सु-कृत-विपाके ॥ ५ ॥

विगलितवसनं परिहृतरशनं घटय जघनमपिधानम् ।
किसलयशयने पङ्कजनयने निधिमिव हर्षनिदानम् ॥ ६ ॥

विगलित-वसनम् परिहृत-रशनम् घटय जघनम् अपिधानम् ।
किसलय-शयने पङ्कज-नयने निधिम् इव हर्ष-निदानम् ॥ ६ ॥

हे कमलनयने, कृष्णानें मेखलाच ओढून काढल्यानें तेव्हां तुझें वस्त्र गळून गेलें असेल. कैवल्यानंदामागच्या आनंदाचे मूलघर, अतुलनीय हर्षांचा जणू निधीच अशा तुझ्या कटिप्रदेशावर तेव्हां आच्छादनच नसेल. किसलयाच्या शयनाला तुझ्या त्या देहसौंदर्यामुळें मोठी शोभा येईल.

हरिरभिमानी रजनिरिदानीमियमपि याति विरामम् ।
कुरु मम वचनं सत्वररचनं पूरय मधुरिपुकामम् ॥ ७ ॥

हरिः अभिमानी रजनिः इदानीम् इयम् अपि याति विरामम् ।
कुरु मम वचनम् स-त्वर-रचनम् पूरय मधु-रिपु-कामम् ॥ ७ ॥

सखे, कृष्ण मोठा मनस्वी आहे. तू त्याचें मन मोडलेंस तर तें त्याला सहन होणार नाहीं. ही रात्र पाहा. हळूहळू संपावयास येत आहे. आतां उशीर करूं नकोस. माझें म्हणणें ऐक. कृष्णाची प्रणयेच्छा पुरी कर.

श्रीजयदेवे कृतहरिसेवे भणति परमरमणीयम् ।
प्रमुदितहृदयं हरिमतिसदयं नमत सुकृतकमनीयम् ॥ ८ ॥

श्री-जयदेवे कृत-हरि-सेवे भणति परम-रमणीयम् ।
प्रमुदित-हृदयम् हरिम् अति सदयम् नमत सु-कृत-कमनीयम् ॥ ८ ॥

जयदेव कवीनें कृष्णसेवेसाठीं हें अतिशय रमणीय असें गीत रचिलें आहे. तो कृष्ण प्रसन्न-हृदय आहे. तो अत्यंत सदय आहे. पुण्यपुरुष असेल तर त्याच्याविषयीं मनांत प्रेम उत्पन्न होतें. तुम्ही त्या हरीच्या चरणीं जा.

अपराधी कहाणी समाप्त

विकिरति मुहुः श्वासानाशाः पुरो मुहुरीक्षते
प्रविशति मुहुः कुञ्जं गुञ्जन् मुहुर्बहु ताम्यति ।
रचयति मुहुः शय्यां पर्याकुलं मुहुरीक्षते
मदनकदनक्लान्तः कान्ते प्रियस्तव वर्तते ॥ १ ॥

विकिरति मुहुः श्वासान् आशाः पुरो मुहुः ईक्षते ॥
प्रविशति मुहुः कुञ्जम् गुञ्जन् मुहुः बहु ताम्यति ।
रचयति मुहुः शय्याम् पर्याकुलम् मुहुः ईक्षते
मदन-कदन-क्लान्तः कान्ते प्रियः तव वर्तते ॥ १ ॥

राधे, तुझा कान्त मदनाच्या बाधेनें अतिशय पीडित झाला आहे. तो पुन्हा पुन्हा निश्वास सोडीत आहे. तू कुठें दिसतेस का हें तो चारी बाजूला पाहात आहे तू दुसऱ्या वाटेनें जाऊन कुंजात बसली असशील म्हणून पुन्हा पुन्हा कुंजात पाहात आहे तो मंथच स्वत शीं बडबडत असतो मंथच त्याला ग्लानि येत आहे. एकदा रचून झालेली शय्या निष्पानील फुलें तरी फुलें सुकली, वाळली, कुठले तरी किसलय कोमाइले म्हणून तुला सुखकर होणार नाही अशा भीतीनें पुन्हा पुन्हा रचीत आहे

त्वद्वाम्येन समं समग्रमधुना तिग्मांशुरस्तङ्गतो
गोविन्दस्य मनोरथेन च समं प्राप्तं तमः सान्द्रताम् ।
कोकानां करुणस्वनेन सदृशी दीर्घा मदभ्यर्थना
तन्मुग्धे विफलं विलम्बनमसौ रम्योऽभिसारक्षणः ॥ २ ॥

त्वत्-वाम्येन समम् समग्रम् अधुना तिग्म-अंशुः अस्तम् गतः
गोविन्दस्य मनोरथेन च समम् प्राप्तम् तमः सान्द्रताम् ।
कोकानाम् करुण-स्वनेन सदृशी दीर्घा मद्-अभ्यर्थना
तत्-मुग्धे विफलम् विलम्बनम् असौ रम्यः अभिसार-क्षणः ॥ २ ॥

राधे, तुझ्या मनांतील मानी अपूरा आता सपली प्रखर किरणांचा सूर्य निष्यालोबरच अस्ताला गेला कृष्णाच्या मनांत तुझ्याविषयीची अभिलाषा दाटली निष्याबरोबर अधारहि दाटला जणू मीच तुझ्या विरहानें व्याकुळ झालेला चक्रवाक आर्त्त वाटतें अशी आर्त विनवणी तू कृष्णाकडे चलावें म्हणून जीव तोडून मी करीत आहे वेडे, यापुढे उशीर करणें व्यर्थ आहे प्रियकराकडे जाण्याचा रम्य क्षण हाच आहे.

आश्लेषादनुचुम्बनादनुनखोल्लेखादनुस्वान्तज-
प्रोद्बोधादनुसम्भ्रमादनुरतारम्भादनुप्रीतयोः ।
अन्यार्थं गतयोर्भ्रमान्मिलितयोः संभाषणैर्जानतो-
र्दम्पत्योर्निशि को न को न तमसि व्रीडाविमिश्रो रसः ॥ ३ ॥

आश्लेषात् अनु-चुम्बनात् अनु-नख-उल्लेखात् अनु-स्व-अन्त-ज-
प्र-उद्बोधात् अनु-सम्भ्रमात् अनु-रत-आरम्भात् अनु-प्रीतयोः ।
अन्य-अर्थम् गतयोः भ्रमात् मिलितयोः संभाषणैः जानतोः
दम्पत्योः निशि कः न कः न तमसि व्रीडा-विमिश्रः रसः ॥ ३ ॥

सखी हसून पुढें म्हणाली,

" मग तू त्या दडलेल्याच कुंजांत जा बरें. कारण अंधारांत चोरट्या प्रेमासाठीं जमलेले प्रेमिक प्रथम एकमेकांना अधीरें आलिंगन देतात. मग एकमेकांचें चुंबन घेतात. मग एकमेकांना नखांनीं व्रण करतात. त्यामुळें प्रणयाची ओढ अनावर होते. थोडा संभ्रम उडतो. उतावळी रतिक्रीडा सुरू होते. निर्भ्रांत तृप्ति लाभते आणि मग तृप्तीचें संभाषण सुरू होतें तेव्हां आवाज ऐकून कळतें कीं, आपण दुसऱ्याच कुणाला तरी भेटायला आलों होतों आणि गोंधळानें भलत्याशींच सुखोपभोग घेतला आहे. अशा दंपतीला मग लज्जा वाटते तेव्हां चोरचोरटे रस उत्पन्न होत असतील कोण जाणे ! तुला अनुभव आहे का ग ? "

(सखी यथेष्ट सूचना देत आहे. समज आहे कीं जागा चोरट्या ही मनोरीच रसानुभवाची गोष्ट असावी.)

सभयचकितं विन्यस्यन्तीं दृशं तिमिरे पथि
प्रतितरु मुहुः स्थित्वा मन्दं पदानि वितन्वतीम् ।
कथमपि रहः प्राप्तामङ्गैरनङ्गतरङ्गिभिः
सुमुखि सुभगः पश्यन् स त्वामुपैतु कृतार्थताम् ॥ ४ ॥

सभय-चकितम् वि-न्यस्यन्तीम् दृशम् तिमिरे पथि
प्रति-तरु मुहुः स्थित्वा मन्दम् पदानि वि-तन्वतीम् ।
कथम् अपि रहः-प्राप्ताम् अङ्गैः अनङ्ग-तरङ्गिभिः
सु-मुखि सुभगः पश्यन् स त्वाम् उपैतु कृत-अर्थताम् ॥ ४ ॥

राधे, अंधाऱ्या वाटेनें तू जाशील तेव्हां भावपणें चौफेर नजर ठेव. प्रत्येक झाडाच्या खोडाआड क्षणभर उभी राहा आणि सारें निर्धोक आहे अशी खात्री करून हळुवार पावलांनीं पुढें जा. हे सुमुखी, संकेताच्या स्थानीं पोंचावयास अडचणी आहेत हें खरें. पण तू तिथे पोंचशील तेव्हा प्रणयप्रेमाचीनीं फुललेलें तुझीं उत्सुक अंगोपांगें पाहून तुझा तो भाग्यवान् प्रियकर कृतार्थ होऊन जाईल.

राधामुग्धमुखारविन्दमधुपस्त्रैलोक्यमौलिस्थली
नेपथ्योचितनीलरत्नमवनीभारावतारान्तकः।
स्वच्छन्दं व्रजसुन्दरीजनमनस्तोषप्रदोषोदयः
कंसध्वंसनधूमकेतुरवतु त्वां देवकीनन्दनः ॥ ५ ॥

राधा-मुग्ध-मुख-अरविन्द-मधुपः त्रैलोक्य-मौलि-स्थली-
नेपथ्य-उचित-नील-रत्नम् अवनी-भार-अवतार-अन्तकः ।
स्वच्छन्दम् व्रज-सुन्दरी-जन-मनः-तोष-प्रदोष-उदयः
कंस-ध्वंसन-धूमकेतुः अवतु त्वाम् देवकी-नन्दनः ॥ ५ ॥

राधे, तुझें वदन नुकत्याच उमललेल्या कमलाप्रमाणें सुंदर आहे. कृष्ण जणू काय या कमलांतील मध पिण्यासाठीं लोलुप झालेला भ्रमर आहे. त्रिलोकाला जे जे काहीं मुकुटाप्रमाणें शिरोधार्य वाटेल त्यांचेहि चूडामणीप्रमाणें भूषण ठरणारा तो नीलवर्ण माधव आहे. पृथ्वीवरील पापांचा आणि पापांचा नाश करण्यासाठींच त्याचा जन्म आहे. गोपनिवासांतील सुंदरींना हवा हवा तेवढा सन्तोष देणारा जणू काय तो नवोदित प्रदोषकाल आहे. कंसाचा नाश करणारा तो धूमकेतु आहे. तो देवकीनंदन कृष्ण तुजवर प्रसन्न असो.

अकरावा प्रबंध समाप्त
पांचवा सर्ग समाप्त

सर्ग सहावा : सोत्कंठ वैकुंठ (उत्कंठित कृष्ण)

प्रबंध बारावा

अथ तां गन्तुमशक्तां चिरमनुरक्तां लतागृहे दृष्ट्वा ।
तच्चरितं गोविन्दे मनसिजमन्दे सखी प्राह ॥ १ ॥

अथ ताम् गन्तुम् अ-शक्ताम् चिरम् अनुरक्ताम् लता-गृहे दृष्ट्वा ।
तत्-चरितम् गोविन्दे मनसि-ज मन्दे सखी प्राह ॥ १ ॥

राधा कुंजवनांत जाण्यास निघाली खरी, पण ती लौकरच थकली. कृष्णाच्या प्रेमानें मेघवर्षावत उत्तानील शाली अजूनहि तिला पाऊल उचलेना. तेव्हां तिला जवळच्याच लता-मंडपात बसवून सखी पुढें गेली आणि प्रेमातिरेकानें मदनविव्हल झालेल्या कृष्णाला राधेची परिस्थिति सांगत म्हणाली.

अष्टपदी बारावी

राग — गुर्जरी • ताल — रूपक

नाथ हरे जय नाथ हरे,
सीदति राधाऽवासगृहे ॥ ध्रु० ॥

नाथ हरे जय नाथ हरे,
सीदति राधा आवासगृहे ॥ ध्रु० ॥

हे राधानाथा, हे कृष्ण, तुझा विरह झाल्यामुळे [illegible] राधा दुसऱ्या कुंजांत थांबली आहे आणि तेथें तुझ्यासाठी झुरत आहे.

पश्यति दिशि दिशि रहसि भवन्तम् ।
तदधरमधुरमधूनि पिबन्तम् ॥ १ ॥

पश्यति दिशि दिशि रहसि भवन्तम् ।
तत् अधर मधुर-मधूनि पिबन्तम् ॥ १ ॥

कृष्णा, तू तिला एकान्तात जवळ घतल्लें आहेस आणि तिच्या अधरोष्ठावरील अमृत पीत आहेस असाच आभास तिला दिशादिशांतून होत आहे

त्वदभिसरणरभसेन वलन्ती ।
पतति पदानि कियन्ति चलन्ती ॥ २ ॥

त्वत्-अभिसरण-रभसेन वलन्ती ।
पतति पदानि कियन्ति चलन्ती ॥ २ ॥

आता तुझा सहवास लाभणार अशा अपेक्षेनें तिचा धादल उडाली त्या धांदलींत ती त्वरीनें तुझ्याकडे येत होती पण तिच्यानें चालवेना अशक्तपणानें दमून ती धबकली तिला पुढें चालवेना

निहितविशदबिसकिसलयवलया ।
जीवति परमिह तव रतिकलया ॥ ३ ॥

निहित विशद-बिस किसलय-वलया ।
जीवति परम् इह तव रति-कलया ॥ ३ ॥

तुझ्या भेटीला येतांना तिने हसीन कमळनालांतील निर्मळ तिमतन्तूचा शृंगार केला होता पण इथवर येणेच तिला अशक्य झाले तुझ्या विरहानें ती इतकी क्षीण झाली आहे की, अजून ती जिवंत कशी हाच प्रश्न आहे पूर्वी तू तिला जें रतिसुख दिलेंस त्या वेळीं अनुभवलेल्या सुखामृतामुळेच ती कशीतरी जगत असावी

मुहुरवलोकितमण्डनलीला ।
मधुरिपुरहमिति भावनशीला ॥ ४ ॥

मुहुः-अवलोकित-मण्डन-लीला
मधु रिपु अहम् इति भावन-शीला ॥ ४ ॥

तू समोर दिसत नाहीस. तुला पाहायचेंच तर आहे. अनेकदा पाहून परिचित झालेली तुझी वेषभूषापद्धति ती आठवीत आहे. आपण तसाच वेष करीत आहे. आणि मीच तो कृष्ण अशा भावनेनें आपलेंच रूप पाहात आहे.

त्वरितमुपैति न कथमभिसारम् ।
हरिरिति वदति सखीमनुवारम् ॥ ५ ॥

त्वरितम् उपैति न कथम् अभिसारम् ।
हरिः इति वदति सखीम् अनुवारम् ॥ ५ ॥

कृष्ण मला भेटण्यास या संकेतस्थलीं लौकर कां येत नाहीं असें ती आपल्या सख्यांना पुन्हां पुन्हा विचारीत आहे

श्लिष्यति चुम्बति जलधरकल्पम् ।
हरिरुपगत इति तिमिरमनल्पम् ॥ ६ ॥

श्लिष्यति चुम्बति जलधर-कल्पम् ।
हरिः उपगत इति तिमिरम् अनल्पम् ॥ ६ ॥

निष्पाप सभोवतालीं दाटलेला अंधार आहे. नीलवर्ण अगा तूच तिला अंधारांत दिसत आहेस. तू जवळ आलेस असा तो भास होताच ती तुला आलिंगन देऊ पाहात आहे. तुझे चुंबन घेऊ पाहात आहे

भवति विलम्बिनि विगलितलज्जा ।
विलपति रोदिति वासकसज्जा ॥ ७ ॥

भवति विलम्बिनि विगलित-लज्जा ।
विलपति रोदिति वासक-सज्जा ॥ ७ ॥

तुला येण्यास उशीर होत आहे. त्यामुळें तिने [illegible] [illegible] दिली आहे. [illegible] [illegible] ती [illegible] तुझी वाट पाहत आहे. तू अजून [illegible] न [illegible] [illegible] करीत आहे, रडत आहे.

श्रीजयदेवकवेरिदमुदितम्।
रसिकजनं तनुतामतिमुदितम्॥ ८॥

श्री-जयदेव-कवेः इदम् उदितम्।
रसिक-जनम् तनुताम् अति-मुदितम्॥ ८॥

जयदेव कवीने हे गीत गाइलें आहे. काव्यरसाचा आस्वाद ज्यांना घेता येतो त्यांचा आनंद या गीताने वाढो

बारावी अष्टपदी समाप्त

विपुलपुलकपालिः स्फीतसीत्कारमन्त-
र्जनितजडिमकाकुव्याकुलं व्याहरन्ती।
तव कितव विधायामन्दकन्दर्पचिन्तां
रसजलनिधिमग्ना ध्यानलग्ना मृगाक्षी॥ २॥

विपुल-पुलक-पालिः स्फीत-सीत्कारम् अन्तः-
जनित-जडिम-काकु-व्याकुलम् व्याहरन्ती।
तव कितव विधाय अमन्द-कन्दर्प-चिन्ताम्
रस-जलनिधि-मग्ना ध्यान-लग्ना मृगाक्षी॥ २॥

हे धूर्ता, रतिक्रीडेतील तुझ्या ओघवान् कुशलतेची नित्य मान्त्री आठवण होत आहे. ही आठवण करता करता ती मृगाक्षी त्याच ध्यानात गुंग होऊन जात आहे मदनदुःखाच्या आनन्दसागरात ती बुडत आहे जिचें सर्वांग रोमांचांनी पुलकित आहे जिच्या मुखातून सीत्कार निघत आहेत आणि हट्हट् तुमीची अडचणा दाटू लागल्ये म्हणजे विश्वासाकुलतेची कुजबुज जिच्या ओठांतून प्रकट आहे

अङ्गेष्वाभरणं करोति बहुशः पत्रेऽपि सञ्चारिणि
प्राप्तं त्वां परिशङ्कते वितनुते शय्यां चिरं ध्यायति।
इत्याकल्पविकल्पतल्परचनासङ्कल्पलीलाशत-
व्यासक्तापि विना त्वया वरतनुर्नैषा निशां नेष्यति॥ ३॥

अङ्गेषु आभरणम् करोति बहुशः पत्रे अपि सञ्चारिणि
प्राप्तम् त्वाम् परिशङ्कते वितनुते शय्याम् चिरम् ध्यायति ।
इति आकल्प-विकल्प-तल्प-रचना-सङ्कल्प-लीला-शत –
व्यासक्ता अपि विना त्वया वर-तनु न एषा निशाम् नेष्यति ॥ ३ ॥

तुझ्या डोळ्यांत भरावी म्हणून ती नाना तऱ्हांनी शरीराचा शृंगार करीत आहे. पानांची जरा हालचाल झाली की, तू आलास असा भास तिला होत आहे. तो भास होताच ती किसलयांची शय्या सारखी करून तुझ्या चिंतनात रमत आहे. तू आल्यावर मी अशी बसेन, अशी हसेन, अशी जवळ सरेन, शयनावर इथे अशी राहीन, मग तू अशी प्रीति करशील असे शेकडो संकल्प करण्यात ती सारखी दंगलेली आहे, परंतु प्रत्यक्षात मात्र तू नाहींस ही जाणीव होताच त्या सुंदरीला रात्र लोटणे असह्य होत आहे.

पुढील श्लोकात सर्गाच्या शेवटचा आशीर्वाद आहे

किं विश्राम्यसि कृष्णभोगिभवने भाण्डीरभूमीरुहि
भ्रातर्यासि न दृष्टिगोचरमितः सानन्दनन्दास्पदम् ।
राधाया वचनं तदध्वगमुखान्नन्दान्तिके गोपतो
गोविन्दस्य जयन्ति सायमतिथिप्राशस्त्यगर्भा गिरः ॥ ४ ॥

किम् विश्राम्यसि कृष्ण-भोगि-भवने भाण्डीर-भूमीरुहि
भ्रातः यासि न दृष्टि-गोचरम् इतः स-आनन्द-नन्द-आस्पदम् ।
राधाया वचनम् तत् अध्वग-मुखात् नन्द-अन्तिके गोपतः
गोविन्दस्य जयन्ति सायम् अतिथि-प्राशस्त्य-गर्भा गिरः ॥ ४ ॥

सायंकाळची समय होता. कृष्ण आपल्या पित्याजवळ बसलेला होता. एवढ्यात एक प्रवासी त्या नंदमंदिरात आला आणि नंदाला म्हणाला,

" इथे पलीकडे मोठे वडाचे झाड आहे. विश्रांतीसाठी मी तेथे थांबलो होतो. परंतु तेथे कुणी गोपी मला म्हणाली, 'तू या मोठ्या वडाखाली का विसावतो आहेस? हा वड म्हणजे भयानक सर्पाचे घर आहे. हे समोर दिसत आहे ते नंदाचे घर. ते सर्व सुखाने भरलेले आहे. तू तेथेच का जात नाहींस?' हे ऐकून मी इथे आलो आहे."

हा प्रवासी म्हणजे राधेचा निरोप घेऊन आलेला आपला सखा आहे, हें कृष्णानें ओळखलें. त्या निरोपाचा अर्थहि त्यानें ओळखला. ती त्याचें नेहमींचें सकेतस्थल जें भाडीवर त्या वडाखालीं त्याची वाट पाहात आहे; कृष्णाच्या भोगविलासाचें शयनमंदिर असा तो वटवृक्ष, त्याखालीं कोणी परत आलाच तर राधा त्याला तिथें कृष्णसर्पाचें बीळ आहे असें चतुर हेतूनें सांगून भीति घालीत आहे व पळवून लावीत आहे; प्रणयसुखाला आवश्यक असा एकान्त तिनें निर्मिला आहे आणि त्याला सारे भोग मिळावे अशी सुविधा केली आहे.

निरोपाचा हा अर्थ समजतांच कृष्णाला आनंद झाला, परंतु या अर्थाचा संशय नंदाला येणार नाही याची काळजी घेणें भाग होतें. त्यामुळें त्यानें त्या अतिथीचें मोठ्या अर्थगर्भ गूढ वाणीनें स्वागत केलें. त्या वाणीचा विजय असो.

प्रबंध बारावा समाप्त
सहावा सर्ग समाप्त

सर्ग सातवा : नागरनारायण (सुसंस्कृत कृष्ण)

प्रबंध तेरावा

अत्रान्तरे च कुलटाकुलवर्त्मघात
सञ्जातपातक इव स्फुटलाञ्छनश्री ।
वृन्दावनान्तरमदीपयदंशुजालै
र्दिक्सुन्दरीवदनचन्दनबिन्दुरिन्दुः ॥ १ ॥

अत्र अन्तरे च कुलटा कुल-वर्त्म-घात
सञ्जात पातक इव स्फुट-लाञ्छन-श्री ॥
वृन्दावन-अन्तरम् अदीपयत् अंशु-जालैः
दिक्-सुन्दरी-वदन-चन्दन-बिन्दु इन्दु ॥ १ ॥

ओहो! इतक्यातच हा चंद्र उगवलासुद्धा! त्याच्या किरणांचे दिवे वृंदावन उजळत आहेत. दिशा एखाद्या सुंदर स्त्रीप्रमाणे शोभत आहे. चंद्र तिच्या भालप्रदेशावरील चंदनाच्या बिंदूप्रमाणे दिसत आहे.

अरे, पण या चंद्राच्या अंगावर हा डाग कसला? हे पातक! अंधारातून प्रियकराकडे जाणाऱ्या अभिसारिकांची वाट याने उजळली आहे. आता त्या त्यामुळे पुढे जाऊ शकत नाहीत. अभिसारिकांच्या मार्गात अडथळा आणल्याचे पाप याने केले आहे. आणि तेच या डागाच्या रूपाने त्याच्या अंगावर उठले आहे.

प्रसरति शशधरबिम्बे विहितविलम्बे च माधवे विधुरा ।
विरचितविविधविलापं सा परितापं चकारोच्चैः ॥ २ ॥

प्रसरति शश-धर बिम्बे विहित-विलम्बे च माधवे विधुरा ।
विरचित विविध-विलापम् सा परितापम् चकार उच्चैः ॥ २ ॥

नभाचें बिंब अधिकाधिक उजळत आहे. कृष्णाला यावयास अजूनहि उशीर होत आहे. राधेला त्यामुळें असह्य दुःख होत आहे आणि ती विरहिणी उच्च आवाजात विलापित गात आहे.

अष्टपदी तेरावी

राग – मालवगौड • ताल – प्रतिमठ

यामि हे कमिह शरणं
सखीजनवचनवञ्चिता ॥ ध्रु० ॥

यामि हे कम् इह शरणम्
सखी-जन-वचन-वञ्चिता ॥ ध्रु० ॥

कृष्ण येईल. तो तुझे मनोरथ पुरवील अशा थापा मारून मला माझ्या सख्यांनी फसविलें आहे. त्यांनी मदत करण्याची त्यांनीच असें फसविल्यावर मी आतां कुणाला शरण जाऊ ?

कथितसमयेऽपि हरिरहह न ययौ वनं ।
मम विफलमेतदनुरूपमपि यौवनम् ॥ १ ॥

कथित-समये अपि हरिः अहह न ययौ वनम् ।
मम विफलम् एतद् अनुरूपम् अपि यौवनम् ॥ १ ॥

ठरलेल्या वेळीं म्हणून सांगूनहि कृष्ण इथें वनात आला नाही. अरेरे! माझें तारुण्य आणि सौंदर्य विफल आहे. माझ्या तारुण्याला शोभेसें माझें सौंदर्य अगदी मला अभिमान. पण कृष्णाला जर हवंसं नसेल तर हें माझें काय उपयोगी ?

यदनुगमनाय निशि गहनमपि शीलितम् ।
तेन मम हृदयमिदमसमशरकीलितम् ॥ २ ॥

यत् अनुगमनाय निशि गहनम् अपि शीलितम्
तेन मम हृदयम् इदम् असम-शर-कीलितम् ॥ २ ॥

त्याची भेट व्हावी म्हणून मी इतक्या अवेळीं इतक्या अडचणी सोसून इथे आले. तो *मात्र याची मुळींच क्षिति न करतां दूर राहिला आहे आणि मदनाच्या शरांनीं माझ्या* काळजात घरे करीत आहे.

मम मरणमेव वरमिति वितथकेतना ।
किमिति विषहामि विरहानलमचेतना ॥ ३ ॥

मम मरणम् एव वरम् इति वितथ-केतना ।
किम् इति विषहामि विरह-अनलम् अचेतना ॥ ३ ॥

प्रियकराला न रुचणारें माझें हें देहसौंदर्य व्यर्थच आहे. आतां मला मरण येईल तर बरें. *मी मरून अचेतन झालें म्हणजे निदान विरहाग्नीचा ताप सहन करणें तरी मला* शक्य होईल.

मामहह विधुरयति मधुरमधुयामिनी ।
काऽपि हरिमनुभवति कृतसुकृतकामिनी ॥ ४ ॥

माम् अहह विधुरयति मधुर-मधु-यामिनी ।
का अपि हरिम् अनुभवति कृत-सुकृत-कामिनी ॥ ४ ॥

रतिसुखात माधुरी ओतण्यासाठीच फुललेली ही मधुनिशा मला मात्र एकटीलाच विरहाने *पोळावी लागत आहे. दुसरीच कोणी पुण्यवान् स्त्री यावेळीं कृष्णाशी शृंगारसुख भोगत आहे.*

अहह कलयामि वलयादिमणिभूषणम् ।
हरिविरहदहनवहनेन बहुदूषणम् ॥ ५ ॥

अहह कलयामि वलय-आदि-मणि-भूषणम् ।
हरि-विरह-दहन-वहनेन बहु-दूषणम् ॥ ५ ॥

स्नानानंतर हे हार! मी 'हरिरंजन' म्हणूनच अंगावर लेऊन जी ही अलंकार घातले तेव्हा मला हीं भूषणें वाटलीं. पण आतां कृष्णाच्या विरहाची ज्वाला अंगात जाळा-वर मला तीं बोजासारखी वाटत आहेत.

कुसुमसुकुमारतनुमतनुशरलीलया ।
स्रगपि हृदि हन्ति मामतिविषमशीलया ॥ ६ ॥

कुसुम-सुकुमार-तनुम् अ-तनु-शर-लीलया ।
स्रग् अपि हृदि हन्ति माम् अति-विषम-शीलया ॥ ६ ॥

ही पुष्पमाला ! मी तिच्याचसारखी सुकुमार म्हणून तिला तरी माझी दया यावी ? पण तिच्या सुकुमारतेशीं विसंगत असा कठोरपणा तिच्यात शिरला आहे. मदनाच्या बाणाचें रूप घेऊन ती माझा प्राणच हरण करीत आहे

अहमिह निवसामि नगणितवनवेतसा ।
स्मरति मधुसूदनो मामपि न चेतसा ॥ ७ ॥

अहम् इह निवसामि न-गणित-वन-वेतसा ।
स्मरति मधु-सूदनो माम अपि न चेतसा ॥ ७ ॥

हें फाटेरी वन, या वेताच्या आळ्या. याची तमा न धरता मी इथें येऊन थांबलें आहे. इथं मान पावेली दुसऱ्याच कुणाला तरी सुरतीत आहे शरीरानें तो माझ्याजवळ नाहींच. पण मनानेहि त्याला माझें स्मरण होत नाहीं.

हरिचरणशरणजयदेवकविभारती ।
वसतु हृदि युवतिरिव कोमलकलावती ॥ ८ ॥

हरि-चरण-शरण-जयदेव-कवि-भारती ।
वसतु हृदि युवति इव कोमल-कलावती ॥ ८ ॥

जयदेवाची ही कविता कृष्णाच्या चरणाश्रयनाने बांधिली आहे शृंगाररसपरिपूर्ण नाजूक स्त्री जशी रसिकाच्या मनात घर करून वसते तशी ही कविता वसो.

मराठी अनुवाद रामान

तत्किं कामपि कामिनीमभिसृतः किंवा कलाकेलिभि-
र्बद्धो बन्धुभिरन्धकारिणि वनोपान्ते किमु भ्राम्यति ।
कान्तः क्लान्तमना मनागपि पथि प्रस्थातुमेवाक्षमः
संकेतीकृतमञ्जुवञ्जुललताकुञ्जेऽपि यन्नागतः ॥ ३ ॥

तत् किम् काम् अपि कामिनीम् अभिसृतः किंवा कला-केलिभिः
बद्धः बन्धुभिः अन्धकारिणि वन-उपान्ते किमु भ्राम्यति ॥
कान्तः क्लान्त-मनाः मनाग् अपि पथि प्रस्थातुम् एव अ-क्षमः
संकेतीकृत मञ्जु-वञ्जुल-लता-कुञ्जे अपि यत् न आगतः ॥ ३ ॥

कृष्ण अजून आला नाहीं. खरेंच का तो दुसऱ्या तरुणीच्या संगतींत रमला आहे? कीं सवंगड्यांशीं खेळण्यात रमल्यामुळें त्याला या संकेताचा विसर पडला आहे? कीं या अंधारलेल्या वनांतून माझ्याकडे येतांना वाट चुकून तो भलतीकडेच भटकत आहे? कीं माझ्या विरहानें व्याकुळ होऊन थकल्यामुळें तो मधेंच कुठेंतरी थांबला आहे! त्याला इथें यावयास अवमानच असलेलें नाहीं काय! असेंच असावें. त्यामुळेंच या मनोहर वेतकुंजांत भेटण्याचा संकेत ठरूनहि तो आलेला नाहीं.

तेरावा प्रबंध समाप्त

प्रबंध चवदावा

अथागतां माधवमन्तरेण सखीमियं वीक्ष्य विषादमूकाम् ।
विशङ्कमाना रमितं कयापि जनार्दनं दृष्टवदेतदाह ॥ १ ॥

अथ आगताम् माधवम् अन्तरेण सखीम् इयम् वीक्ष्य विषाद-मूकाम् ।
विशङ्कमाना रमितम् कया अपि जनार्दनम् दृष्टवत् एतत् आह ॥१॥

इतक्यांत सखी परत आली. ती एकटी न येतां खालीं मान घालून उभी राहिली. तिच्या बरोबर कृष्ण आलेला दिसला नाहीं. तेव्हां तो दुसऱ्या स्त्रीशीं विलास करीत असावा हेंच खरें अशी शंका राधेला आली. तिला तो विलास डोळ्यांसमोर घडतांना दिसूं लागले आणि ती म्हणाली.

अष्टपदी चवदावी

राग–वसंत : ताल–यतिताल

कापि चपला मधुरिपुणा
विलसति युवतिरधिकगुणा ॥ ध्रु० ॥

> का अपि चपला मधु रिपुणा ।
> विलसति युवति अधिक-गुणा ॥ ध्रु० ॥

ही पाहा कुणीतरी चपला कृष्णाशीं रतिविहार करीत आहे ती माझ्याहून अधिक रूपवती आहे माझ्याहून अधिक चतुरगुणी आहे

स्मरसमरोचितविरचितवेशा ।
गलितकुसुमदलविलुलितकेशा ॥ १ ॥

> स्मर समर उचित विरचित वेषा ।
> गलित कुसुम-दल-विलुलित केशा ॥ १ ॥

अभिसाराच्या सकेताच्या वळी मखमली वजनदार वस्त्रे, हिऱ्यामोत्यांचे बोजड अलंकार, मनासारखी केशभूषा यांची अडचणच व्हायची । हलक्याफुलक्या अंधारात विरून जाणारा निळा वस्त्र आणि स्पर्शसुगम मोकळा देह हाच शृंगार तेव्हां हवा तिनें प्रीतमाच्या स्वागतार्थ अन्यथा न आगणारी असामान्य उचितशी वेषभूषा केलेली आहे पाहा या समरात हिचे केस स्वैर मोकळे सुटलेले आहेत त्यातील सलमर गुंफलेली फुलें गळालेलीं ओघळलीं आहेत

हरिपरिरम्भणवलितविकारा ।
कुचकलशोपरि तरलितहारा ॥ २ ॥

> हरि परिरम्भण वलित विकारा ।
> कुच कलश उपरि तरलित हारा ॥ २ ॥

कृष्णानें दिलेल्या मिठीत धरल्यामुळें तिच्या भावनांना भरतें आलें आहे त्यामुळें तिचें उर उगवलेलें आहे आणि त्यावरील कुचावर हार थरथरत आहे

विचलदलकललिताननचन्द्रा ।
तदधरपानरभसकृततन्द्रा ॥ ३ ॥

> विचलद् अलक-ललित आनन चन्द्रा ।
> तद् अधर पान-रभस कृत-तन्द्रा ॥ ३ ॥

केसांच्या उसकटलेल्या बटा तिच्या चंद्रगौर मुखावर चोहींकडे विखुरल्या आहेत. तिचे ओठ कृष्णाच्या अधरांशीं जडल्यामुळें अमृतपानाच्या आवेगांत तंद्री लागून ती बेभान झाली आहे.

चञ्चलकुण्डलदलितकपोला ।
मुखरितरसनजघनगतिलोला ॥ ४ ॥

चञ्चल-कुण्डल-दलित-कपोला ।
मुखरित-रसन-जघन-गति-लोला ॥ ४ ॥

तिच्या कानांतील लोलक झुलत आहेत. त्यामुळें तिचे गाल सुंदर दिसत आहेत. ती आपला जघनभाग लोलुपपणें हालवीत आहे त्यामुळें तिच्या कमरेवरील मेखला रुणझुणत आहे.

दयितविलोकितलज्जितहसिता ।
बहुविधकूजितरतिरसरसिता ॥ ५ ॥

दयित-विलोकित-लज्जित-हसिता ।
बहु-विध-कूजित-रति-रस-रसिता ॥ ५ ॥

कृष्ण सारखा तिच्या डोळ्यांतील भाव वाचीत आहे. त्यामुळें लाजून गोडगोड हसत आहे. रतिरंगांत पार रंगून गेल्यामुळें ती मादक मादक प्रीतीची कुजबूज करीत आहे.

विपुलपुलकपृथुवेपथुभङ्गा ।
श्वसितनिर्मीलितविकसदनङ्गा ॥ ६ ॥

विपुल-पुलक-पृथु-वेपथु-भङ्गा ।
श्वसित-निर्मीलित-विकसत-अनङ्गा ॥ ६ ॥

तिच्या अंगावर रोमांचाचा केवढा तरी थोर फुलोरा आहे. ही आनंदाने थरथरत आहे. श्वासार्त आहे प्रीतीचा आवेग वाढल्यामुळें तिचे नेत्र मिटले आहेत. हिचा अनंग स्फुरत आहे.

श्रमजलकणभरसुभगशरीरा ।
परिपतितोरसि रतिरणधीरा ॥ ७ ॥

श्रम-जल-कण-भर-सुभग-शरीरा ।
परि-पतित-उरसि रति-रण-धीरा ॥ ७ ॥

तिच्या सुंदर शरीराच्या चोहोंकडून घामाचे कण पसरले आहेत. ही रतियुद्धात मोठी धाडसी आहे. ही कृष्णाला अशा युद्धांत पराभूत करीत आहे.

श्रीजयदेवभणितहरिरमितम् ।
कलिकलुषं जनयतु परिशमितम् ॥ ८ ॥

श्री-जयदेव-भणित-हरि-रमितम् ।
कलि-कलुषम् जनयतु परिशमितम् ॥ ८ ॥

जयदेव कवींनी या गीतांत कृष्णाच्या रतिखेळाचें वर्णन केलेलें आहे. हें गीत कलियुगात उत्पन्न होणाऱ्या अनेक मनःपापांपासून रसिक वाचकांना मुक्त करणारें आहे.

चवदावी अष्टपदी समाप्त
चवदावा प्रबंध समाप्त

प्रबंध पंधरावा

विरहपाण्डुमुरारिमुखाम्बुजद्युतिरयं तिरयन्नपि वेदनाम् ।
विधुरतीव तनोति मनोभुवः सुहृदये हृदये मदनव्यथाम् ॥ ९ ॥

विरह-पाण्डु-मुर-अरि-मुख-अम्बुज-
द्युति अयम् तिरयन् अपि वेदनाम् ।
विधु अतीव तनोति मनो-भुवः
सु-हृदये हृदये मदन-व्यथाम् ॥ ९ ॥

कारण विरहानें व्याकुळ झालेल्या कृष्ण जसा [illegible] दिसतो तसा हा चंद्र आता फिका दिसत आहे. वास्तविक हा आपल्या शीतल किरणांनी [illegible] जनांच्या वेदनांना उपशम देत आहे. परंतु असा जरी हा वेदनांना [illegible] आहे अशी त्याची [illegible] तरी मदना मनांत कामिनींनी [illegible] व्यथा हा [illegible] अटका [illegible] देऊन वाढवीत आहे.

अष्टपदी पंधरावी

राग–गुर्जरी : ताल–एकताल

रमते यमुनापुलिनवने विजयी मुरारिरधुना ॥ ध्रु० ॥

रमते यमुना-पुलिन-वने विजयी मुर-अरिः अधुना ॥ ध्रु० ॥

प्रियाच्या विचारावर विजय मिळविणारा कृष्ण आतां यमुनेच्या तीरावरील कुंजवनांत रतिविहार करीत आहे.

समुदितमदने रमणीवदने चुम्बनवलिताधरे।
मृगमदतिलकं लिखति सपुलकं मृगमिव रजनीकरे ॥ १ ॥

स-मुदित-मदने रमणी-वदने चुम्बन-वलित-अधरे ।
मृग-मद-तिलकम् लिखति स-पुलकम् मृगम् इव रजनी-करे ॥१॥

या सुंदरीचें वदन प्रीतिभावनेनें फुललेलें आहे. चुंबनात सहकार देण्यासाठी तिनें आपला अधरोष्ठ वळविला आहे. कृष्ण तिच्या कपाळावर कस्तुरीचा टिळा लावीत आहे. त्यामुळें तिच्या मुखावर रोमांचाचे सर उमटले आहेत. तिच्या गौर वदनावर कृष्णानें लावलेला हा काळा टिळा चंद्रावरील काळ्या हरिणाप्रमाणे दिसत आहे.

घनचयरुचिरे रचयति चिकुरे तरलिततरुणानने ।
कुरबककुसुमं चपलासुषमं रतिपतिमृगकानने ॥ २ ॥

घन-चय-रुचिरे रचयति चिकुरे तरलित-तरुण-आनने ।
कुरबक-कुसुमम् चपला-सुषमम् रति-पति-मृग-कानने ॥ २ ॥

**घटयति सुघने कुचयुगगगने मृगमदरुचिरूषिते ।
मणिसरममलं तारकपटलं नखपदशशिभूषिते ॥ ३ ॥**

घटयति सु-घने कुच-युग-गगने मृग-मद-रुचि-रूषिते ।
मणि सरम् अ-मलम् तारक-पटलम् नख-पद-शशि-भूषिते ॥ ३ ॥

हिचें स्तनयुगल आकाशाच्या घुमटाप्रमाणें उच, वाटोळें आणि विशाल आहे पण आकाशाचा विस्तार या तेजस्वी या गोऱ्या गोऱ्या स्तनमंडलांत कमी होतो कस्तुरीचा लेप लावून कृष्ण इथें निळा रंग भरीत आहे आतां या निळ्या आकाशांत तो नखांनीं अर्धचंद्राकार खुणा करून चंद्राची स्थापना करीत आहे आणि चंद्राभोंवतीं आतां तारका ग्यात म्हणून चमकदार तेजस्वी मोत्याचा हार तो त्या स्तनमंडलावरील नखचंद्राभोंवतीं रचीत आहे

**जितबिसशकले मृदुभुजयुगले करतलनलिनीदले ।
मरकतवलयं मधुकरनिचयं वितरति हिमशीतले ॥ ४ ॥**

जित-बिस-शकले मृदु भुज-युगले कर तल नलिनी-दले ।
मरकत-वलयम् मधुकर-निचयम् वितरति हिम शीतले ॥ ४ ॥

हिचे हात कोमल तळवे लाल कमळाप्रमाणें नाजूक आणि सुरेख आहेत हिच्या भुजा एखाद्या कमळनालांनीं लाजावें इतक्या कोमल आहेत या हातांचा स्पर्श त्याला हिमकणांप्रमाणें शीतल वाटत आहे म्हणूनच अशा या करकमळांच्या सौंदर्यांत पण भ्रमरांनीच उणीव आहे असें वाटून निळ्या रंगाच्या मरकत मण्यांनीं तयार केलेल्या इन्द्रनीलाचीं कंकणें तो या हातांत घालीत आहे

**रतिगृहजघने विपुलापघने मनसिजकनकासने ।
मणिमयरसनं तोरणहसनं विकिरति कृतवासने ॥ ५ ॥**

रति-गृह-जघने विपुल-अपघने मनसिज-कनक-आसने ।
मणिमय रसनम् तोरण हसनम् विकिरति कृत-वासने ॥ ५ ॥

हिचा कटिप्रदेश [illegible] आहे [illegible] रतिगृहाच्या [illegible]
[illegible] [illegible] हिचे [illegible]

हें सिंहासन धूपानें सुगंधित केलें आहे मला सोडून कृष्ण हिला वश झाला तें उगाच नाहीं सुगंधानें उत्तेजित झाल्यावर कोणता कामुक वश होणार नाहीं? या गंधोद्दाम सिंहासनाभोंवतीं तोरणांची उणीव आहे त्यामुळेंच जणू आपल्या भरदारपणानें तोरणांना हसणारी ही रत्नांची कृष्ण या आसनाभोंवतीं बांधत आहे बांधतां बांधतां त्याच्या हाताचा तिच्या जघनाला स्पर्श झाल्यामुळें त्याच्या हाताला कंप सुटत आहे, आणि त्यामुळें या मेखलेचा बंध नीट बसत नाहीं

चरणकिसलये कमलानिलये नखमणिगणपूजिते ।
बहिरपवरणं यावकभरणं जनयति हृदि योजिते ॥ ६ ॥

चरण-किसलये कमला-निलये नख-मणि-गण-पूजिते ।
बहिः अपवरणम् यावक भरणम् जनयति हृदि योजिते ॥ ६ ॥

आतां याला काय म्हणू? प्रत्यक्ष लक्ष्मी जिथं राहते त्या आपल्या हृदयावरच कृष्णानें या नखमोगरीची पावलें उचलून धरलीं आहेत हीं पावलें कोवळ्या पालवीसारखीं लालसर आणि रसरशीत आहेत माणकांसारख्या लाल लाल नखांनीं तीं अधिकच सुंदर दिसत आहेत आतां हा कामुक तिच्या पायांवरील आवरण दूर करीत आहे आणि अळित्याचा रंग त्या पायांवर आहनि चितारीत आहे

रमयति सुदृशं कामपि सुभृशं खलहलधरसोदरे ।
किमफलमवसं चिरमिह विरसं वद सखि विटपोदरे ॥ ७ ॥

रमयति सुदृशम् काम् अपि सुभृशम् खल-हल-धर सोदरे ।
किम् अफलम् अवसम् चिरम् इह विरसम् वद सखि विटप-उदरे ॥७॥

तिच्या [illegible] दोघांनीही [illegible] [illegible] [illegible] हा [illegible] [illegible] तिच्याशीं आतां [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

इह रसभणने कृतहरिगुणने मधुरिपुपदसेवके ।
कलियुगचरितं न वसतु दुरितं कविनृपजयदेवके ॥ ८ ॥

इह रस-भगने कृत-हरि-गुणने मधु-रिपु-पद-सेवके ।
कलि-युग-रचितम् न वसतु दुरितम् कवि-नृप-जयदेवके ॥ ८ ॥

कवींचा राजा जयदेव याने हे अत्यंत रसाळ गीत रचिलेलें आहे. कृष्णाच्या चरणीं शरण जाऊन त्याने यांत त्याच्या लीला वर्णन केल्या आहेत. कलियुगानें उत्पन्न केलेलीं दुःखे या गीतांतील माधुर्यापुढें टिकणार नाहींत.

पंधरावी अष्टपदी समाप्त

नायातः सखि निर्दयो यदि शठस्त्वं दूति किं दूयसे
स्वच्छन्दं बहुवल्लभः स रमते किं तत्र ते दूषणम् ।
पश्याद्य प्रियसङ्गमाय दयितस्याकृष्यमाणं गुणै-
रुत्कण्ठार्तिभरादिव स्फुटदिदं चेतः स्वयं यास्यति ॥ २ ॥

न आयातः सखि निर्दय यदि शठः त्वम् दूति किम् दूयसे
स्वच्छन्दम् बहु-वल्लभः स रमते किम् तत्र ते दूषणम् ।
पश्य अद्य प्रिय-सङ्गमाय दयितस्य आकृष्यमाणम् गुणैः
उत्कण्ठा-आर्ति-भरात् इव स्फुटत् इदम् चेतः स्वयम् यास्यति ॥२॥

सखी, कृष्ण येतो म्हणून सांगूनहि आला नाहीं ही त्याची लबाडी. हा त्याचा नेहमीचाच. तू मध्यस्थाचे ते सारे प्रयत्न केलेस. आता तू या पुढे करशील? अनेक स्त्रिया त्याच्यावर लुब्ध आहेत. तो मन मानेल तिच्या सहवासात सुख भोगतो ही का तुझी चूक आहे? त्याने माझी अशी अवस्था केली असली तरी माझे मन त्याच्याकडेच लागलेले आहे. त्याच्या दोषांकडे पाहून सुद्धा ओढीने त्या कृष्णाच्या गुणांनी बांधले गेलेले ते चित्त त्याच्याकडे ओढले जात आहे. तू पहात तर रही! उत्कंठेची वेदना असह्य झाल्याने ते आता माझा देह सोडून बाहेर पडेल आणि त्या प्रियकराचा सहवास उपभोगण्यासाठी त्याच्याकडे आपण होऊन जाईल.

पंधरावा सर्ग समाप्त

प्रबंध सोळावा

सखि या रमिता वनमालेना ॥ ध्रु० ॥

सखे, कृष्णानें या सुंदरीला रतिसुख दिलें

अष्टपदी सोळावी

राग-देशाक ताल- ,

अनिलतरलकुवलयनयनेन ।
तपति न सा किसलयशयनेन ॥ १ ॥

अनिल-तरल-कुवलय-नयनेन ।
तपति न सा किसलय शयनेन ॥ १ ॥

कृष्णाचे नेत्र कमलाप्रमाणे सुंदर आहेत वाऱ्यानं हलून कमल थरथरतें तसे कृष्णाचे हे नयन प्रणयभावनेनें भारून चंचल झाले. ती प्रणयभावना या गोपीसाठीं होती त्यामुळे तिला किसलयांची शय्या टोंचत नाहीं (मला मात्र ती टोंचत आहे.)

विकसितसरसिजललितमुखेन ।
स्फुटति न सा मनसिजविशिखेन ॥ २ ॥

विकसित-सरसिज-ललित मुखेन ।
स्फुटति न सा मनसिज-विशिखेन ॥ २ ॥

कृष्णाचें वदन पूर्ण उमललेल्या कमलाप्रमाणें सुंदर आहे या वदनाचा आस्वाद तिला मिळाला तिला आतां मदनाचे बाण छेदू शकत नाहीत (ते मला छळतात)

अमृतमधुरमृदुतरवचनेन ।
ज्वलति न सा मलयजपवनेन ॥ ३ ॥

अमृत-मधुर-मृदुतर-वचनेन ।
ज्वलति न सा मलयज-पवनेन ॥ ३ ॥

कृष्णाच्या प्रेमवचनांची गोडी अमृताहूनहि अधिक आहे ही वचनं तिनें एकिलीं आतां मलयाचलाचा वारा तिला जाळू शकत नाहीं (तो मला जाळतो)

स्थलजलरुहरुचिकरचरणेन ।
लुठति न सा हिमकरकिरणेन ॥ ४ ॥

स्थल-जल-रुह-रुचि-कर-चरणेन ।
लुठति न सा हिम-कर-किरणेन ॥ ४ ॥

कृष्णाचे हातपाय निळ्या भुईकमलाप्रमाणें कोमल आणि सुखस्पर्शी आहेत यांचा वेढा तिनें अनुभविला आता चन्द्रकिरण तिला वेदना देत नाहींत (ते मला वेदना देतात)

सजलजलदसमुदयरुचिरेण ।
दलति न सा हृदि चिरविरहेण ॥ ५ ॥

सजल-जलद-समुदय-रुचिरेण ।
दलति न सा हृदि चिर-विरहेण ॥ ५ ॥

कृष्णाचें अंग जलमय्या मेघाच्या समुदायाप्रमाणें सुनील आहे त्या अंगाचा स्पर्श तिला मिळाला आतां ती आटू विरहानें जळत नाही (मी जळते)

कनकनिकषरुचिशुचिवसनेन ।
श्वसिति न सा परिजनहसनेन ॥ ६ ॥

कनक-निकष रुचि-शुचि-वसनेन ।
श्वसिति न सा परिजन हसनेन ॥ ६ ॥

सोन्याच्या वर्णाशीं तुल्य अशा तेजाळ पीतांबर कृष्ण नेसला आहे त्याचा पळपुटीत स्पर्श तिला घडला आतां तिला सख्या हसत नाहींत शोकाचे नि श्वास तिला टाकावे लागत नाहींत (मला मात्र सख्या हसत आहेत आणि मी विरहानें व्यथित आहे)

सकलभुवनजनवरतरुणेन ।
वहति न सा रुजमतिकरुणेन ॥ ७ ॥

सकल-भुवन-जन-वर-तरुणेन ।
वहति न सा रुजम् अति-करुणेन ॥ ७ ॥

कृष्ण पृथ्वींतील सर्वश्रेष्ठ तरुण पुरुष आहे. त्याची प्रीति तिला लागली. त्यामुळें अतिशय दयनीय असें विरहदुःख तिला सोसावें लागत नाहीं. (तें मला सोसावें लागतें.)

श्रीजयदेवभणितवचनेन ।
प्रविशतु हरिरपि हृदयमनेन ॥ ८ ॥

श्री-जयदेव-भणित-वचनेन ।
प्रविशतु हरिः अपि हृदयम् अनेन ॥ ८ ॥

जयदेव कवीनें हें गीत गाइलें आहे. या गीतामुळें रसिकांच्या हृदयांत कृष्णप्रीतीचा उदय होवो

सोळावी अष्टपदी समाप्त

मनोभवानन्दनचन्दनानिल प्रसीद रे दक्षिण मुञ्च वामताम् ।
क्षणं जगत्प्राण विधाय माधवं पुरो मम प्राणहरो भविष्यसि ॥ १ ॥

मनः-भव-आनन्दन-चन्दन-अनिल प्रसीद रे दक्षिण मुञ्च वामताम् ।
क्षणम् जगत्-प्राण विधाय माधवम् पुरः मम प्राण-हरः भविष्यसि ॥१॥

हे मलयानिला, तू चंदनाच्या झाडांवरून वाहतोस, त्यामुळें सुगंधी आहेस. गंधलोलुप मदनाला तू आनंद देतोस; तू त्याचा मित्र आहेस. पण म्हणून या विरहिणींना छळण्याची ही कांगडी वाट तुला धरावयास हवी ? जरा दाक्षिण्य दाखव ना ! हा खट्याळ निरपणा सोड ना ! हें तुला होत नसेल तर निदान क्षणभर थांब. मला एकदा कृष्णाचें दर्शन घडू दे. जगाचेच प्राण तुझ्या हातांत असल्यानें माझे प्राण क्षणभर वांचविणें तुला कठीण नाहीं. एकदा मला कृष्णाचें दर्शन घडलें म्हणजे मग खुशाल माझे प्राण हरण कर.

रिपुरिव सखीसंवासोऽयं शिखीव हिमानिलो
विषमिव सुधारश्मिर्यस्मिन् दुनोति मनो गते ।
हृदयमदये तस्मिन्नेवं पुनर्वलते बलात्
कुवलयदृशां वामः कामो निकामनिरङ्कुशः ॥ २ ॥

रिपु इव मवी नवास अयम् शिखी इव हिम अनिल
नियम् इव सुधा-रश्मि दूरम् दुनोति मन गते।
हृदयम् अ-दये तस्मिन् एवम् पुन वलते बलात्
कुवलय-दृशाम् वाम वाम निकाम निरङ्कुश ॥ २ ॥

माझ्या सख्या मञ्या माझ्यामोंवतीं आन्त पण त्या माझा उपहास करीत असल्यान मञ्या वैरिणी झाल्या आहेत घड वारे वाहात आन्त पण ते मला अमीप्रमाण जाळीत आन्त अनतामारखें चान्दणें पसलें आहे त मला विषासारखें वाटत आहे कृष्ण मला सोडून दुसरीकडे गेला म्हणून माझी अशी अवस्था होत आहे तरीसुद्धा माझें मन पुन्हा पुन्हा त्याच निर्दय कृष्णाकडे जोमानें ओढ घेत आहे खरोखर वायकांचें प्रेम हें वडं असतें निरङ्कुश इतीप्रमाण अनावर असतें आणि म्हणूनच न्याय्यावर असत

बाधा विधेहि मलयानिल पञ्चबाण
प्राणान् गृहाण न गृहं पुनराश्रयिष्ये।
किं ते कृतान्तभगिनि क्षमया तरङ्ग-
रङ्गानि सिञ्च मम शाम्यतु देहदाह ॥ ३ ॥

बाधाम् विधेहि मलय-अनिल पञ्चबाण
प्राणान् गृहाण न गृहम् पुन आश्रयिष्ये।
किम् ते कृतान्त भगिनि क्षमया तरङ्गै
अङ्गानि सिञ्च मम शाम्यतु देह दाह ॥ ३ ॥

हे मलयानिला दे दे मला आणखी त्रास दे पञ्चबाण मदना, सोड तुझे बाण सोड आणि माझे प्राण हरण कर उपेक्षित प्रणयिनीच्या अवमानाचें ओझें घेऊन मी आता घरीं जाणार नाहीं यमुने, तू यमाची बहीण तुला अशी शांत वृत्ति शोभत नाहीं तू आपल्या मानाला स्मरण कर प्रचंड लाटांनीं उसळ आणि मला ओढून ने त्या लाटांचा वर्षाव झाल्यानंतर त्यात तरी ही माझ्या देहाची आग थंड होतो

पुढें राधेच्या शेवटचें आशीर्वचन आहे

प्रातर्नीलनिचोलमच्युतमुर संवीतपीताम्बरं
राधायाश्चकित विलोक्य हसति स्वैरं सखीमण्डले।

व्रीडाचञ्चलमञ्चलं नयनयोराधाय राधानने
स्वादुस्मेरमुखोऽयमस्तु जगदानन्दाय नन्दात्मजः ॥ ४ ॥

प्रातः नील-निचोलम् अ-च्युतम् उरः संवीत-पीत-अंशुकम्
राधायाः चकितम् विलोक्य हसति स्वैरम् सखी-मण्डले ।
व्रीडा-चञ्चलम् अञ्चलम् नयनयोः आधाय राधा-आनने
स्वादु-स्मेर-मुखः अयम् अस्तु जगत्-आनन्दाय नन्द-आत्मजः ॥४॥

सकाळ झाली. सख्या जाग्या होऊन पाहतात तों त्यांना काय दिसलें ! जे निळें वस्त्र नेसून राधा रात्रीं आली होती तें पांघरून कृष्ण झोंपला होता. कृष्णाचा पीतांबर राधेच्या वक्षस्थलावर पसरला होता. हें पाहतांच सख्या एकीकडे आश्चर्यानें थक्क झाल्या. दुसरीकडे त्यांना हसू आवरेना. तेव्हां कृष्ण जागा झाला आणि वस्त्रांच्या गडबडीमुळें गोंधळलेल्या राधेकडे मिस्किल नजरेनें पाहू लागला. नदनंदन कृष्णाचें हास्यामुळें गोड दिसणारें तें मुखकमल जगांत आनंदाची वाढ करो.

सोळावा प्रबंध समाप्त

सातवा सर्ग समाप्त

सर्ग आठवा : विलक्षलक्ष्मीपती (चमत्कारिक वेपानील कृष्ण)

प्रबंध सतरावा

अथ कथमपि यामिनीं विनीय स्मरशरजर्जरितापि सा प्रभाते ।
अनुनयवचनं वदन्तमग्रे प्रणतमपि प्रियमाह साभ्यसूयम् ॥ १ ॥

अथ कथम् अपि यामिनीम् विनीय
स्मर-शर-जर्जरिता अपि सा प्र-भाते ।
अनुनय-वचनम् वदन्तम् अग्रे
प्रणतम् अपि प्रियम् आह स-अभ्यसूयम् ॥ १ ॥

[illegible]

अष्टपदी सतरावी

[illegible]

कृष्णा, जा तू. माधवा, पुरे पुरे निदान आता या थापा तरी मारू नकोस. जा तूं, जा. तू चंचल लक्ष्मीचाच नवरा. रोज नवा आसरा शोधणाऱ्या चवचाल स्त्रियांच तुला रुचायच्या. जा. तू, तिकडेच जा तुझ्या कमलनयनांतील व्यथा ओळखून त्यांवर उपचार करणारी जी कुणी आहे, तिच्याकडे जा.

रजनिजनितगुरुजागररागकषायितमलसनिमेषम् ।
वहति नयनमनुरागमिव स्फुटमुदितरसाभिनिवेशम् ॥ १ ॥

रजनि-जनित-गुरु-जागर-राग-कषायितम् अलस-निमेषम् ।
वहति नयनम् अनुरागम् इव स्फुटम् उदित-रस-अभिनिवेशम् ॥१॥

अरे झोपेनं जडावलेल्या तुझ्या डोळ्यांची पापणीसुद्धा तुला उघडत नाही. माझ्या-विषयींचे प्रेम उतू जात आहे असा अभिनिवेश तू करीत आहेस. पण सारी रात्र निष्प्रणय केलेल्या धमाल जागरणानें तुझे डोळे तारवटलेले आहेत. अन् तो डोळ्यांचा लाल रंग माझ्या प्रीतीमुळेंच आलेला असेल नाही ?

कज्जलमलिनविलोचनचुम्बनविरचितनीलिमरूपम् ।
दशनवसनमरुणं तव कृष्ण तनोति तनोरनुरूपम् ॥ २ ॥

कज्जल-मलिन-विलोचन-चुम्बन-विरचित-नीलिम-रूपम् ।
दशन-वसनम् अरुणम् तव कृष्ण तनोति तनो: अनुरूपम् ॥ २ ॥

आजवर तुझे अधर लाल होते. पण निदान ओठ तरी लाल होते पण आता तेही तुझ्या अंगानुरूप काळे झालेले आहेत. काजळाने माखलेल्या [illegible] डोळ्यांनी [illegible] घेऊन घेऊन ते [illegible] आहेत आणि त्याच ओठांनी तू [illegible]

वपुरनुवदति तव स्मरसङ्गरखरनखरक्षतरेखम् ।
मरकतशकलकलितकलधौतलिपेरिव रतिजयलेख

शिलीमारंद. त्यावर सोन्याच्या अक्षरांत कोरलेला हा विजयी सेनापतीचा जयलेख मोठा छान दिसत आहे. खरं ना? हे ओठांकडे तू मला माझ्याकडे येतांना वस्त्रीच्या आडोत अडकलास तेव्हां झालें असतील? नाहीं?

(ओठांवरचा रंग उतरला. सुवर्णाचा रंग फिकटला. परन्तु तें सोनें प्रेमाच्या उष्ण आंचेत घालून तापविल्यामुळे लाल झालें आहे. अजून तें निखळलेल्या लाल रंगातच आहे. ओठांचे रंग ताजे आहेत.)

चरणकमलगलदलक्तकसिक्तमिदं तव हृदयमुदारम् ।
दर्शयतीव बहिर्मदनद्रुमनवकिसलयपरिवारम् ॥ ४ ॥

चरण-कमल-गलत्-अलक्तक-सिक्तम् इदम् तव हृदयम् उदारम् ।
दर्शयति इव बहिः मदन-द्रुम-नव-किसलय-परिवारम् ॥ ४ ॥

बरें, ओठांचे कवडीनं आणि हे छातीवरचे दुसरे लाल डाग? सखी तिचे पाय छातीवर घेऊन तू चोळीत होतास ना? हे तिच्या तळपायांतील अळित्याचे ठसे तुझ्या छातीवर उमटले आहेत. मला वाटते तुझ्या या विशाल हृदयांत मदनाविषयीच्या प्रीतीचा वृक्ष वाढत आहे. त्याचे हे कोवळे लाल अंकुर तुझी छाती फोडून बाहेर डोकावत असतील?

दशनपदं भवदधरगतं मम जनयति चेतसि खेदम् ।
कथयति कथमधुनापि मया सह तव वपुरेतदभेदम् ॥ ५ ॥

दशन-पदम् भवत्-अधर-गतम् मम जनयति चेतसि खेदम् ।
कथयति कथम् अधुना अपि मया सह तव वपुः एतत् अभेदम् ॥ ५ ॥

बर्हि: इव मलिनतरं तव कृष्ण मनः अपि भविष्यति नूनम् ।
कथम् अथ वञ्चयसे जनम् अनुगतम् अ-सम-शर-ज्वर-दूनम् ॥ ६ ॥

कृष्णा, तुझे अगच काळें अंगें मी आजवर मानीत होतें. पण तुझें अंतःकरण त्याहूनहि काळें आहे. तुझ्यात मन गुंतवून तुझ्यासाठीं झुरतां झुरतां रात्रीं मदनाच्या बाणांनीं माझा जीव घेतला तेव्हां तुला माझी आठवण झाली नाहीं ती नाहींच. पण त्यांत आणखी आतां खोटें बोलून तू माझी वंचना करीत आहेस

भ्रमति भवानबलाकवलाय वनेषु किमत्र विचित्रम् ।
प्रथयति पूतनिकैव वधूवधनिर्दयबालचरित्रम् ॥ ७ ॥

भ्रमति भवान् अबला-कवलाय वनेषु किम् अत्र विचित्रम् ।
प्रथयति पूतनिका इव वधू-वध-निर्दय-बाल-चरित्रम् ॥ ७ ॥

तू कृष्ण कमल ? तू यम आहेस यम. तुझ्यावर विश्वास ठेवणाऱ्या बापुड्या अबलांचे प्राण हरण करीत तू या वनांत फिरत आहेस. आणि यांत नवल तें काय ? मुलाचे पाय पाळण्यांत दिसतात एवढासा होतास तेव्हां तू पूतनेचा प्राण घेतलास. बायकांचा निर्दयपणें जीव घेणें हेंच तर तुझें सारें चरित्र आहे.

श्रीजयदेवभणितरतिवञ्चितखण्डितयुवतिविलापम् ।
शृणुत सुधामधुरं विबुधा विबुधालयतोऽपि दुरापम् ॥ ८ ॥

श्री-जयदेव-भणित-रति-वञ्चित-खण्डित-युवति-विलापम् ।
शृणुत सुधा-मधुरम् विबुधाः विबुध-आलयतः अपि दुरापम् ॥ ८ ॥

जयदेवानें या गीतांत प्रियकरानें रतीचें आश्वासन देऊन फसविलेल्या खंडिता नायिकेचा विलाप वर्णिलेला आहे. हे सज्जनांनीं हें अमृतापेक्षां मधुर गीत या स्वर्गीं भूलोकींच ऐकून घ्यावें आपल्या पुण्यानें ते स्वर्गांत आले तेव्हां त्यांना अमृत मिळेल. असें काव्य ऐकावयास मिळणार नाहीं

रतात्री अष्टपदी समाप्त

तवेदं पश्यन्त्याः प्रसरदनुरागं बहिरिव
प्रियापादालक्तच्छुरितमरुणद्योतिहृदयम् ।
ममाद्य प्रख्यातप्रणयभरभंगेन कितव
त्वदालोकः शोकादपि किमपि लज्जां जनयति ॥ २ ॥

तव इदम् पश्यन्त्याः प्रसरत्-अनुरागम् बहिः इव
प्रिया पाद-अलक्त छुरित-अरुण-द्योति-हृदयम् ।
मम अद्य प्र-ख्यात-प्रणय-भर-भंगेन कितव
त्वत् आलोकः शोकात् अपि किम् अपि लज्जाम् जनयति ॥ २ ॥

कृष्णा, तिच्या तळपायावरील अळित्याच्या लालसर खुणांनीं रंगलेलें तुझें हृदय तिच्या आमाळांत उगवणाऱ्या अरुणाच्या रंगाप्रमाणें शोभत आहे. तुझें आणि माझें प्रेम ही चवाठ्यावरची जाहीर गोष्ट झाली त्याची मीं मोति बाळगली नाहीं, लाज बाळगली नाहीं. पण त्या प्रेमाच्या वचनेची ही लाल पताका तुला निर्लज्जपणें उरावर फडकवितांना पाहून मान मला प्रेमनिराशेचें दुःख वाटण्याऐवजीं माझ्या वंचनेची शरम वाटत आहे.

पुढील श्लोकांत सर्गाच्या अखेरीचें आशीर्वचन आहे.

अन्तर्मोहनमौलिघूर्णनचलन्मन्दारविस्रंसन-
स्तब्धाकर्षणदृष्टिहर्षणमहामन्त्रः कुरङ्गीदृशाम् ॥
दृप्यद्दानवदूयमानदिविषद्दुर्वारदुःखापदां
भ्रंशः कंसरिपोर्व्यपोहयतु वः श्रेयांसि वंशीरवः ॥ ३ ॥

अन्तः मोहन-मौलि-घूर्णन-चलत्-मन्दार विस्रंसन
स्तब्ध-आकर्षण दृष्टि-हर्षण-महा-मन्त्रः कुरङ्गी-दृशाम् ॥
दृप्यत्-दानव-दूयमान-दिवि-सत्-दुः-वार-दुःख आपदाम्
भ्रंशः कंस रिपोः व्यपोहयतु वः श्रेयांसि वंशी-रवः ॥ ३ ॥

कृष्णाची मुरली वाजत आहे. तिची मोहिनी गोपींच्या अंतःकरणावर पडत आहे. गीतांत गुंगून त्या माना डोलवीत आहेत. त्यामुळें त्यांच्या वेण्या सुटत असून त्यांत गुंफलेलीं मंदाराचीं फुलें खालीं ओघळत आहेत. कित्येकींनी अवहेलनांनीं त्यांची गोष्टच मोठी. त्या हास्य होतात हर्ष ... मनें ओघळ होत आहेत. त्याचे नेत्र हर्षानें मग्न आहेत. त्या मुरलीनाद

म्हणजे नुसत्या गोपींच्या जीवनानंदाचाच मगमत्र आहे असे नव्हे तर उन्मत्त दानवांकडून छळल्या जाणाऱ्या देवांच्या अनावर मनोवेदनांचा शेवट करणारा हा महान् उतारा आहे कंसाचा वध करणाऱ्या कृष्णाच्या मुरलीचा हा नाद तुमचेंहि कल्याण करो

सतरावा प्रबंध समाप्त

आठवा सर्ग समाप्त

सर्ग नववा : मुग्ध मुकुंद

प्रबंध अठरावा

अथ तां मन्मथखिन्नां रतिरसभिन्नां विषादसम्पन्नाम् ।
अनुचिन्तितहरिचरितां कलहान्तरितामुवाच रहसि सखी ॥ १ ॥

अथ ताम् मन्मथ-खिन्नाम् रति-रस-भिन्नाम् विषाद-सम्पन्नाम् ।
अनु-चिन्तित-हरि-चरिताम् कलह-अन्तरिताम् उवाच रहसि सखी ॥१॥

राधेने कृष्णाशी भांडण केले आहे. तो दूर निघून गेला आहे. मनोभंग झाल्यामुळे ती खिन्न झाली आहे. विरहाची आर्तता आणि वंचित प्रीतीचा विषाद यांनी तिचे चित्त मग्न केलेले आहे. क्षणभंगुर रागाची भावना दूर ठेवून ती कृष्णाच्या वर्तनाचा विचार करीत आहे. अशा राधेची एकान्तात समजूत करीत तिची सखी त्या कलहान्तरितेला म्हणत आहे.

अष्टपदी अठरावी

राग–गुर्जरी . ताल–यती

माधवे मा कुरु मानिनि मानमये ॥ ध्रु० ॥

माधवे मा कुरु मानिनि मानम् अये ।

हे मानिनी राधे, तू कृष्णावर राग धरू नकोस

हरिरभिसरति वहति मधुपवने ।
किमपरमधिकसुखं सखि भवने ॥ १ ॥

हरिः अभिसरति वहति मधु-पवने ।
किम् अपरम् अधिक-सुखम् सखि भवने ॥ १ ॥

सुखदायक वारा वाहात आहे. कृष्ण तुला शरण येण्यासाठीं तुझ्याकडे आला आहे. जगन्माता लक्ष्मीचा पति स्वतः तुझ्यामागें यावा याहून दुसरें कोणतें सुख अधिक श्रेष्ठ आहे ?

तालफलादपि गुरुमतिसरसम् ।
किं विफलीकुरुषे कुचकलशम् ॥ २ ॥

ताल-फलात् अपि गुरुम् अति-सरसम् ।
किम् विफलीकुरुषे कुच-कलशम् ॥ २ ॥

राधे, ताडाच्या फळाहूनहि मोठें असणारें तुझें स्तनमंडल त्या फळापेक्षाहि कठीण असलें तरी तें प्रीतीच्या मधुर रसानें भरलेलें आहे. कृष्णाच्या स्पर्शानें या पूर्णकलशातील रस साकार होणार आहे. मग तू हा क्षण रागावून रुसून कां बरें फुकट घालवीत आहेस ?

कति न कथितमिदमनुपदमचिरम् ।
मा परिहर हरिमतिशयरुचिरम् ॥ ३ ॥

कति न कथितम् इदम् अनुपदम् अचिरम् ।
मा परिहर हरिम् अतिशय-रुचिरम् ॥ ३ ॥

वेडे, तू शहाणी आहेस. मी इथें किती वेळ तुझी अशी समजूत घालीत आहें. आतां रुसवा सोड. सर्व सुखाचें आगर असा कृष्ण दाराशीं आला असतां त्याला परत धाडूं नकोस.

किमिति विषीदसि रोदिषि विकला ।
विहसति युवतिसभा तव सकला ॥ ४ ॥

किम् इति विषीदसि रोदिषि विकला
विहसति युवति-सभा तव सकला ॥ ४ ॥

रागानें आलेल्या कृष्णाला परत पाठवून तू आतां उगाच दुःख करीत आहेस. विकल होऊन अश्रु ढाळीत आहेस. तुझ्या ओळखीच्या सख्या तुला हसत आहेत. प्रियकर शरण आला म्हणजे सर्व मागणें ही कला त्यांना अवगत आहे. ती तू अजूनहि शिकली नाहींस म्हणून त्या तुझा उपहास करीत आहेत.

मृदुनलिनीदलशीतलशयने ।
हरिमवलोकय सफलय नयने ॥ ५ ॥

मृदु-नलिनी दल-शीतल-शयने ।
हरिम् अवलोकय सफलय नयने ॥ ५ ॥

आतां राग सोड. कमलिनीच्या ओल्या गेल्या मऊ [illegible] पानांची शीतल शय्या तू तयार कर. तुझ्या नयनांचें पारणें फेडण्यासाठीं आता कृष्ण केव्हांहि इथें येईल. त्याचें त्या शयनावर तू स्वागत कर.

जनयसि मनसि किमिति गुरुखेदम् ।
शृणु मम वचनमनीहितभेदम् ॥ ६ ॥

जनयसि मनसि किम् इति गुरु खेदम् ।
शृणु मम वचनम् अनीहित भेदम् ॥ ६ ॥

एवढ्यानें मनातल्या मनात इतकी खेद करायचा? मी तुझं कधीं वाईट केलें आहे का? उठ. माझें ऐकून घे.

हरिरुपयातु वदतु बहु मधुरम् ।
किमिति करोषि हृदयमतिविधुरम् ॥ ७ ॥

हरिः उपयातु वदतु बहु मधुरम् ।
किम् इति करोषि हृदयम् अति विधुरम् ॥ ७ ॥

कृष्णाला जवळ येऊ दे. त्याला लाडीगोडी बोलूं दे. उगाच मनाला [illegible] का त्रास देत आहेस?

श्रीजयदेवभणितमतिललितम् ।
सुखयतु रसिकजनं हरिचरितम् ॥ ८ ॥

श्री जयदेव भणितम् अति-ललितम् ।
सुखयतु रसिक-जनम् हरि चरितम् ॥ ८ ॥

जयदेवानें हें अतिशय ललित असें गीत रचलें आहे. कृष्णचरित्राचें हें वर्णन रसिकांना सर्व [illegible] सुख देवो.

[illegible]

स्निग्धे यत्परुषासि यत्प्रणमति स्तब्धासि यद्रागिणि
द्वेषस्थासि यदुन्मुखे विमुखतां यातासि तस्मिन् प्रिये ।
तद्युक्तं विपरीतकारिणि तव श्रीखण्डचर्चाविषं
शीतांशुस्तपनो हिमं हुतवहः क्रीडामुदो यातनाः ॥ २ ॥

स्निग्धे यत् परुषा असि यत् प्रणमति स्तब्धा असि यत् रागिणि
द्वेष-स्था असि यत् उन्मुखे विमुखताम् याता असि तस्मिन् प्रिये ।
तत् युक्तम् विपरीत-कारिणि तव श्री-खण्ड-चर्चा-विषम्
शीत-अंशुः तपनः हिमम् हुतवहः क्रीडा-मुदः यातनाः ॥ २ ॥

कृष्ण प्रेमाने मवाळ झाला आहे. तू असूयेने कठोर झाली आहेस. तो वारंवार येऊन प्रार्थना करीत आहे, तू काही बोलत नाहीस. तो प्रेमाने ओथंबला आहे. तू द्वेषाने खदखदत आहेस. तो समोर येत आहे. तू पाठ फिरवीत आहेस. प्रियकराशी वागण्याची का ही रीत? तू अशी विपरीत वागत आहेस म्हणून जगही तुला विपरीत दिसत आहे. चंदनाचा लेप थंड. तो तुला विषासारखा दाहक वाटत आहे. चंद्र तुला सूर्यासारखा उष्ण वाटत आहे. हिमकण तुला अग्नीसारखे जाळीत आहेत. रतिक्रीडांच्या आठवणीने आनंद व्हावा तर तुला यातना होत आहेत. तू प्रियकराच्या सामोरी जाशील तर या सर्वांपासून तुला सुख होईल.

शेवटी स्वर्गगामीचें आशीर्वचन.

सान्द्रानन्दपुरन्दरादिदिविषद्वृन्दैरमन्दादरा-
दानम्रैर्मुकुटेन्द्रनीलमणिभिः सन्दर्शितेन्दीवरम् ।
स्वच्छन्दं मकरन्दसुन्दरगलन्मन्दाकिनीमेदुरं
श्रीगोविन्दपदारविन्दमशुभस्कन्दाय वन्दामहे ॥ ३ ॥

सान्द्र-आनन्द-पुरन्दर-आदि-दिवि-सत्-वृन्दैः अ-मन्द-आदरात्
आनम्रैः मुकुट-इन्द्र-नील-मणिभिः सन्दर्शित-इन्दीवरम् ।
स्वच्छन्दम् मकरन्द-सुन्दर-गलत्-मन्दाकिनी-मेदुरम्
श्री-गोविन्द-पद-अरविन्दम् अशुभ-स्कन्दाय वन्दामहे ॥ ३ ॥

[illegible]
[illegible]

ओथळले आहेत. कमळाभोंवतीं जसे भुंगे नाचत असतात तसे या कृष्णाच्या चरणाभोंवतीं आनंदानें त्याला शरण आलेल्या इंद्र वगैरे देवांच्या मस्तकावरील मुकुटांतल्या इंद्रमण्यांचे निळे किरण नाचत आहेत. हे चरणकमळ आमच्या कल्याणाची निर्मिती करोत

अठरावा प्रबंध समाप्त

नववा सर्ग समाप्त

सर्ग दहावा : चतुर चतुर्भुज

प्रबंध एकोणिसावा

अथान्तरे मसृणरोषवशामसीम-
निःश्वासनिःसहमुखीं सुमुखीमुपेत्य ।
सव्रीडमीक्षितसखीवदनां दिनान्ते
सानन्दगद्गदपदं हरिरित्युवाच ॥ १ ॥

अथ अन्तरे मसृण-रोष-वशाम् अ-सीम-
निः-श्वास-निः-सह-मुखीम् सु-मुखीम् उपेत्य ।
स-व्रीडम् ईक्षित-सखी-वदनाम् दिन-अन्ते
स-आनन्द-गद्गद-पदम् हरिः इति उवाच ॥ १ ॥

म्हणतां म्हणतां सूर्यास्ताचा समय झाला आहे. सखीनें सारखी समजूत केल्यामुळें आतां राधेचा रोष किंचित् मवाळ झाला आहे. विरहानें सतत निघालेल्या उष्ण निश्वासांनीं तिचे ओठ सुकलेले आहेत तिचा अनुनय पुन्हा करण्यासाठीं कृष्ण तिच्याजवळ आलेला आहे. लाजऱ्या अपेक्षेनें आतां राधेचे डोळे सखीकडे वळत आहेत. कृष्ण जवळ येऊन राधेला म्हणत आहे.

अष्टपदी एकोणिसावी

राग–देशवराडी · ताल–अष्टताल

प्रिये चारुशीले
मुञ्च मयि मानमनिदानम् ।
सपदि मदनानलो दहति मम मानसं
देहि मुखकमलमधुपानम् ॥ ध्रु० ॥

प्रिये चारु-शीले
मुञ्च मयि मानम् अ-निदानम् ।
सपदि मदन-अनल दहति मम मानसम्
देहि मुख-कमल-मधु-पानम् ॥ ध्रु० ॥

प्रिये, सुशीले, माझ्यावरचा हा अकारण राग आतां सोड ना! तुझी शरीर हालचाल सुंदर असते म्हणून तुला चारुशीला म्हणतात तें शोभतें. हा अमुदार राग तुला शोभत नाहीं. मदनाची बाधा माझ्या मनाला जाळीत आहे. तुझ्या ओठांतील गोड मध हेंच त्याच्यावर औषध आहे. मला तें पिऊं दे

वदसि यदि किञ्चिदपि दन्तरुचिकौमुदी
हरति दरतिमिरमतिघोरम् ।
स्फुरदधरसीधवे तव वदनचन्द्रमा
रोचयति लोचनचकोरम् ॥ १ ॥

वदसि यदि किञ्चित् अपि दन्त-रुचि-कौमुदी
हरति दर-तिमिरम् अति-घोरम् ।
स्फुरत्-अधर-सीधवे तव वदन-चन्द्रमा
रोचयति लोचन-चकोरम् ॥ १ ॥

अगे सुंदरी! काहींतरी बोल. थोडके शब्द बोलायचे लागतील तर तसे थोडे शब्द बोल. तू बोलतांना ओठ किंचित हालले की दांतांच्या आड दडलेलें चांदणें ओसंडेल. त्यामुळें माझ्या मनांतील हा भितीचा घोर अंधार उजळून जाईल. तुझ्या वदनचंद्राच्या अमृतमधुर ओठांवर स्फुरण पावणाऱ्या चांदण्याच्या दर्शनानें चकोरांचें मन जसें निवतें तसें त्या अमृताच्या दर्शनानें माझे नेत्र निवतील

सत्यमेवासि यदि सुदति मयि कोपिनी
देहि खरनखरशरघातम् ।
घटय भुजबन्धनं जनय रदखण्डनं
येन वा भवति सुखजातम् ॥ २ ॥

सत्यम् एव असि यदि सु-दति मयि कोपिनी
देहि खर-नखर-शर-घातम् ॥
घटय भुज-बन्धनम् जनय रद-खण्डनम्
येन वा भवति सुख-जातम् ॥ २ ॥

तू खरेंच का माझ्यावर रागावली आहेस. मग उशीर कां? अपराधी मी हा तुझ्यापुढें शरणागत आहें. मला दंड कर ना. बाणासारख्या कठोर नखांनीं तू मला टोंच. या तुझ्या भुजांनीं मला बांधून टाक. तुझ्या दातांनीं मला चाव. जो जो दंड करावासा वाटेल तो तो तू कर. कशानेंहि तू सुखी झालीस की पुरें.

त्वमसि मम भूषणं त्वमसि मम जीवनं
त्वमसि मम भवजलधिरत्नम् ।
भवतु भवतीह मयि सततमनुरोधिनी
तत्र मम हृदयमतियत्नम् ॥ ३ ॥

त्वम् असि मम भूषणम् त्वम् असि मम जीवनम्
त्वम् असि मम भव-जलधि-रत्नम् ।
भवतु भवती इह मयि सततम् अनुरोधिनी
तत्र मम हृदयम् अति-यत्नम् ॥ ३ ॥

राधे, माझें जीवनच तू आहेस. तू दूर असल्यामुळें मी मृतवत् आहें. तू माझा अलंकार आहेस. तुझ्याशिवाय मी निस्तेज आहें. तू या संसारसागरांत माझ्या हाताला महाभाग्यानें लागलेलें रत्न आहेस. पण तू माझ्यावर सतत अनुरक्त असावीस याकरितांच माझें हृदय सतत धडपडत असतें.

नीलनलिनाभमपि तन्वि तव लोचनं
धारयति कोकनदरूपम् ।
कुसुमशरबाणभावेन यदि रञ्जयसि
कृष्णमिदमेतदनुरूपम् ॥ ४ ॥

नील-नलिन-आभम् अपि तन्वि तव लोचनम्
धारयति कोकनद-रूपम् ।

कुसुम-शर-बाण-भावेन यदि रञ्जयसि
कृष्णाम् इदम् एतत् अनुरूपम् ॥ ४ ॥

सुंदरी, तुझे नेत्र नेहमीं निळ्या कमळांप्रमाणें शोभत असतात. ते या वेळीं रागानें लाल कमळांसारखे दिसत आहेत. यानंतर कटाक्षाचे मदनबाण माझ्यावर मारून तूं मला व्रण केलेस तर माझ्या अंगातून रक्तहि निघेल. आणि मुळात तुझ्या डोळ्यांप्रमाणेंच निळा असलेला मी आतां ते दिसत आहेत तसा लाल होईन. खरें म्हणजे रागानें लाल होण्याऐवजीं प्रीतीनें लाल व्हावे अशी माझी इच्छा. पण जाऊ दे. कुठूनहि माझेंच रूप तुझ्या डोळ्यात दिसावें अशी माझी ओढ आहे. तू रागानें लाल झाली आहेस त्यामुळें मी रक्तानें लाल झालों तर तें शोभूनच दिसेल. असा दंड तू मला कर ना.

स्फुरतु कुचकुम्भयोरुपरि मणिमञ्जरी
रञ्जयतु तव हृदयदेशम् ।
रसतु रशनापि तव जघनघनमण्डले
घोषयतु मन्मथनिदेशम् ॥ ५ ॥

स्फुरतु कुच-कुम्भयो उपरि मणि-मञ्जरी
रञ्जयतु तव हृदय-देशम् ।
रसतु रशना अपि तव जघन-घन-मण्डले
घोषयतु मन्मथ-निदेशम् ॥ ५ ॥

तू अशी अचल का? तुझ्या स्तनकलशांवरील मोत्यांची माळ स्थिर आहे ती थरथरू लागली की, तुझें वक्षस्थळ अधिक शोभतें तशीच तुझ्या पुष्ट नितंबमंडलावरील कांची ती जेव्हा आपल्या रुणझुणणाऱ्या शब्दात 'चल ये' अशी मदनदेवाची आज्ञा बोलत असते तेव्हाच सुंदर दिसते तिला आता बोलती कर ना.

स्थलकमलगञ्जनं मम हृदयरञ्जनं
जनितरतिरङ्गपरभागम् ।
भण मसृणवाणि करवाणि चरणद्वयं
सरसलसदलक्तकरागम् ॥ ६ ॥

स्थल-कमल-गञ्जनम् मम हृदय-रञ्जनम्
जनित-रति-रङ्ग परभागम् ।
भण मसृण-वाणि करवाणि चरण-द्वयम्
सरस लसत्-अलक्तक-रागम् ॥ ६ ॥

मञ्जुभाषिणी, तुझे हे चरण भुईकमळाप्रमाणें कोमल आहेत. हे माझ्या हृदयावर असतात तेव्हाच तें शोभून दिसतें. प्रीतीच्या गहिऱ्या रंगाची शोभा तेव्हाच पराकोटीला जाते. तू सुमतें हो म्हण. मी हे तुझे चरण लसलशीत ओल्या अळित्यानें रंगवितों.

स्मरगरलखण्डनं मम शिरसि मण्डनं
धेहि पदपल्लवमुदारम् ।
ज्वलति मयि दारुणो मदनकदनानलो
हरतु तदुपाहितविकारम् ॥ ७ ॥

स्मर-गरल-खण्डनम् मम शिरसि मण्डनम्
धेहि पद-पल्लवम् उदारम् ।
ज्वलति मयि दारुण: मदन-कदन-अनल:
हरतु तत् उपाहित-विकारम् ॥ ७ ॥

मदनाचें विष माझ्या सर्वांगांत भिनून माझ्या डोक्यांत चढलें आहे. त [illegible] विषाचा उतारा आणणारी गारुडी आहेस. गारुडी सापाचें मस्तक आपल्या टाचेखालीं दाबून त्यावर ताबा मिळवितो. तूहि तुझें हे सुंदर पाउल माझ्या मस्तकांत चढलेल्या मदनसापावर ठेव. म्हणजे माझें मस्तक जे सूर्याप्रमाणे तापलेल्या दारुण मदनबाधेनें संतप्त झालेलें आहे तें तुझ्या शीतल चरणकमलाच्या स्पर्शानें आज थंड शांत होईल

इति चटुलचाटुपटुचारु मुरवैरिणो
राधिकामधि वचनजातम् ।
जयति जयदेवकविभारतीभूषितं
मानिनीजनजनितशातम् ॥ ८ ॥

इति चटुल चाटु-पटु-चारु मुर-वैरिण
राधिकाम् अधि वचन-जातम् ।

जयति जयदेव-कवि-भारती-भूषितम्
मानिनी-जन-जनित शातम् ॥ ८ ॥

शाडिल्यदेवतेचा अत्मारच असें हे सुंदर गीत जयदेव कवि गात आहे कृष्ण प्रीतीने भरलेल्या कोमल सुरात मनोवेधक अशी चतुर अनुनयवचने राधेला ऐकवीत आहे त्या मानिनीचें अंतःकरण कृष्णाच्या या गीतामुळे सुखावत आणि पालवत आहे हें गीत सदाविजयी आहे.

एकोणिसावी अष्टपदी समाप्त

परिहर कृतातङ्के शङ्कां त्वया सततं घन-
स्तनजघनयाऽऽक्रान्ते स्वान्ते परानवकाशिनि ।
विशति वितनोरन्यो धन्यो न कोऽपि ममान्तरं
स्तनभरपरीरम्भारम्भे विधेहि विधेयताम् ॥ २ ॥

परिहर कृत-आतङ्के-शङ्काम् त्वया सततम् घन-
स्तन-जघनया आक्रान्ते स्वान्ते पर-अनवकाशिनि ।
विशति वितनो अन्य धन्य न कः अपि मम अन्तरम्
स्तन-भर-परीरम्भ-आरम्भे विधेहि विधेयताम् ॥ २ ॥

हे कुपिते, माझ्या हृदयात दुसरी कोणी स्त्री लपली आहे ही शंकाच तू सोड तूच विचार कर तुझे हे भरीव स्तन आणि टाचीव नितंब माझ्या वीचभर हृदयात दाटीवाटीने घुसल्यावर तिथें दुसऱ्या कशाला म्हणून लपावयास जागा राहील काय ? मदनाची गोष्ट वेगळी त्याला देहच नाही म्हणून जागा लागत नाही तो तेवढा तुझ्यासह माझ्या हृदयात राहतो आणि तुझ्या सहवासात धन्य होतो त्याशिवाय दुसरीच कुणा भाग्यवती माझ्या हृदयांत आहे ही शंका सोड राग सोड तुझ्या या मंदार स्तनांचें ओझे, वाहण्यासाठी माझ्या हृदयावर ठेव मी तुझ्या आज्ञाकित भारवाहक आहे याचा तू आलिंगन देऊन खात्री करून घे

मुग्धे विधेहि मयि निर्दयदन्तदंश
दोर्वल्लिबन्धनिबिडस्तनपीडनानि ।
चण्डि त्वमेव मुदमञ्चय पञ्चबाण
चण्डालकाण्डदलनादसवः प्रयान्ति ॥ ३ ॥

मुग्धे विधेहि मयि निर्दय-दन्त-दंश-
दो -र्वल्लि-बन्ध-निबिड-स्तन-पीडनानि ॥
चण्डि त्वम् एव मुदम् अञ्चय पञ्च-बाण
चण्डाल-काण्ड-दलनात् असवः प्रयान्ति ॥ ३ ॥

वेडे, तुला तुझेच हिताहित कळत नाहींसें दिसतें. मी अपराधी असेन तर हा इथ तुला शरण आहेना? मग मला दंड कर. माझ्या ओंठाचे निर्दय चाव घे. मला या करांनीं बांधून टाक. मला या स्तनांच्या वजनाखालीं चुरड. त्यांनींच टोंचून मला व्रण कर. आतां उशीर करूं नकोस. या चांडाळ मदनाच्या बाणांच्या वदनांनीं माझे प्राण जात आहेत. मी याच्याशीं संग्राम करावयास समर्थ नाहीं. दंड करून का होईना तू मला आपला म्हण. तू रणचंडी आहेस. माझा स्वीकार करून तू माझ्या साहाय्यास आलीस मग याचे काय चालणार आहे? तूच याचें निर्दाळण करून मला वाचव आणि तुझ्या जयानंदाचा उद्घोष कर.

शशिमुखि तव भाति भंगुरभ्रूर्युवजनमोहकरालकालसर्पी ।
तदुदितभयभञ्जनाय यूनां त्वदधरसीधुसुधैव सिद्धमन्त्रः ॥ ४ ॥

शशि-मुखि तव भाति भंगुर-भ्रूः युव जन-मोह-कराल-काल-सर्पी ।
तत् उदित-भय भञ्जनाय यूनाम् त्वत्-अधर-सीधु-सुधा इव सिद्ध-मन्त्र ॥४॥

चंद्रमुखी, तू रागावू नकोस बरें, पुन्हा सांगतों. रागावल्यावर तुझी ही भुवई लागते तेव्हां ती माझ्यासारख्या बिचाऱ्या प्रणयी तरुणांना आपल्या विषानें मुग्ध करणारी भयंकर काळनागिणी ठरते. एकदां तिच्या दंशानें प्राणभय उत्पन्न झालें कीं, मग मात्र तुझ्या ओंठांतील अमृत पिणें हा एकच उतारा त्यावर उपयोगी पडतो. तू रागावलीस, मला त्या भुजंगिणीचा दंश झाला, म्हणजे मग मात्र मला नाइलाज म्हणून प्राणरक्षणार्थीं तुझ्या ओंठांचें अमृत प्यावेंच लागेल बरें. आधीं सांगून ठेवतों.

व्यथयति वृथा मौनं तन्वि प्रपञ्चय पञ्चमं
तरुणि मधुरालापैस्तापं विनोदय दृष्टिभिः ।
सुमुखि विमुखीभावं तावद्विमुञ्च न वञ्चय
स्वयमतिशयस्निग्धो मुग्धे प्रियोऽयमुपस्थितः ॥ ५ ॥

व्यथयति वृथा मौनम् तन्वि प्रपञ्चय पञ्चमम्
तरुणि मधुर-आलापैः तापम् विनोदय दृष्टिभिः ।
सु-मुखि विमुखीभावम् तावत् विमुञ्च न वञ्चय
स्वयम् अतिशय-स्निग्धः मुग्धे प्रियः अहम् उपस्थितः ॥ ५ ॥

राधे, प्रसन्न हो. तुझे हे अकारण मौन मला व्यथा देत आहे. तुझ्या गोड पंचम स्वरानें गाइलेल्या गीताचे मधुरस्वर मला ऐकव. सुंदरी, माझ्याकडे प्रेमानें भरलेल्या दृष्टीनें पाहा आणि माझ्या मदनमनतापाला विसरुळ आण. तू सुमुखी आहेस तूच विमुख व्हावें हें बरें का? अशी पाठ फिरवू नकोस. मी तुझा लाडका कृष्ण प्रेमानें दीन होऊन तुझ्यासमोर उभा आहे. लाडके, आता मला दूर लोटून माझी वंचना करू नकोस.

बन्धूकद्युतिबान्धवोऽयमधरः स्निग्धो मधूकच्छवि-
र्गण्डश्चण्डि चकास्ति नीलनलिनश्रीमोचनं लोचनम् ।
नासाऽभ्येति तिलप्रसूनपदवीं कुन्दाभदन्ति प्रिये
प्रायस्त्वन्मुखसेवया विजयते विश्वं स पुष्पायुधः ॥ ६ ॥

बन्धूक-द्युति-बान्धवः अयम् अधरः स्निग्ध मधूक-छविः
गण्डः चण्डि चकास्ति नील-नलिन-श्री-मोचनम् लोचनम् ।
नासा अभ्येति तिल-प्रसून-पदवीम् कुन्द-आभ-दन्ति प्रिये
प्रायः त्वत्-मुख-सेवया विजयते विश्वम् स पुष्प-आयुधः ॥ ६ ॥

हे रागिणी, रागानें फुललेला तुझा हा अधरोष्ठ दुपारीच्या फुलाप्रमाणें लालभडक दिसत आहे. तुझे गाल मोहाच्या फुलाप्रमाणें मोहक आहेत. तुझे नेत्र निळ्या कमळाची शोभा उधळणाऱ्या कमलाना मागे सारीत आहेत पाढऱ्या तिळाच्या लांब फुलाप्रमाणे तुझे नाक सरळ आणि रेखीव आहे तुझ्या दातांत कुंदकळ्यांचें तेज आहे. प्रिये, तुझ्या मुखावरील या पुष्पसैन्यानें मला पार जिंकून टाकलें आहे या फुलांचा पराक्रम पाहूनच मदनानें जग जिंकण्यासाठीं फुलांचीं आयुधें निवडली असावीं

दृशौ तव मदालसे वदनमिन्दुमत्यास्पदम्
गतिर्जनमनोरमा विजितरम्भमूरुद्वयम् ।
रतिस्तव कलावती रुचिरचित्रलेखे भ्रुवौ
अहो विबुधयौवतं वहसि तन्वि पृथ्वीगता ॥

दशा तव मदालसे वदनम् इन्दुमति आसदम्
गति जन मनोरमा विजित-रम्भम् ऊरु द्वयम् ।
रति तव कलावती रुचिर चित्र लेखे भ्रुवौ
अहो विबुध यौवतम् वहसि तन्वि पृथ्वी-गता ॥ ७ ॥

राधे, तू पृथ्वीवर राहात असलीस तरी स्वर्गातील देवयुवतींचा सारा सौंदर्यसंभार इथें तुझ्यांत एकवटला आहे प्रीतीच्या उन्मादानें जड झालेले तुझे डोळे मदालसा अप्सरेच्या डोळ्यांप्रमाणें आहत चंद्रासारखें सुंदर दिसणारें तुझें वदन इन्दुमती अप्सरेच्या वदनसौंदर्याला लाजविणारें आहे लोकांच्या डोळ्यांत ठसणारी आणि मनांत रमणारी तुझी सुडौल गति मनोरमा या देवांगनेच्या गतीप्रमाणें आहे साजलेल्या केळीसारख्या दिसणाऱ्या तुझ्या मांड्या रंभा या अप्सरेच्या मांड्यांप्रमाणें आहेत प्रेम करण्याची तुझी रीत कलावती या रतिकलाचतुर आकाशवनितेच्या रीतीसारखी आहे तुझ्या रेखीव चित्रासारख्या सुंदर भुवया चित्रलेखा या स्वर्गांगनेच्या भुवयांसारख्या आहेत एका एका सौंदर्यगुणानें विख्यात झालेल्या या देवांगनांचे ते ते गुण एकट्या तुझ्यांत एकवटले आहत

(यापुढें सर्गांतीचें आशीर्वचन आहे)

स प्रीतिं तनुतां हरिः कुवलयापीडेन सार्धं रणे
राधापीनपयोधरस्मरणकृत्कुम्भेन सम्भेदवान् ।
यत्र स्विद्यति मीलति क्षणमथ क्षिप्ते द्विपे तत्क्षणात्
व्यामोहेन जित जित जितमभूत्कंसस्य कोलाहलः ॥ ८ ॥

स प्रीतिम् तनुताम् हरि कुवलय-आपीडेन सार्धम् रणे
राधा-पीन पयोधर-स्मरण कृत् कुम्भेन सम्भेदवान् ।
यत्र स्विद्यति मीलति क्षणम् अथ क्षिप्ते द्विपे तत-क्षणात
व्यामोहेन जितम् जितम् जितम् अभूत कंसस्य कोलाहल ॥ ८ ॥

कंसानें कृष्णाच्या वधाची [illegible] केली तेव्हां [illegible] पिसाळलेला [illegible] हत्ती कृष्णावर धावून आला पण तो हत्ती [illegible] मूर्छित [illegible] [illegible] दिसणारे या हत्तीचे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

'जिंकिलें' असें ओरडला. परंतु राधेचे स्तन दिसताच त्यांवर झेप घेऊन त्यांचें मर्दन करण्याची ज्याला सवय असल्यानें तो त्याच स्तनांसारख्या दिसणाऱ्या हत्तीच्या गंड-स्थलावर आक्रमण करून गेला आणि त्यानें हत्तीचें मर्दन करून त्याला भूमीवर पाडलें. हें इतक्या झटपट झालें कीं, कोण जिंकलें कोण हरलें याचें भान विसरून कंस पुन्हां 'जिंकिलें, जिंकिलें' असें दोनदा ओरडला आणि त्रिजगाचा मोठा कोलाहल उडाला. राधेच्या प्रीतीनें महान् पराक्रम करणारा तो कृष्ण तुमच्या जीवनात प्रीतीचें साम्राज्य पुरवो.

एकोणिसावा प्रबंध समाप्त

दहावा सर्ग समाप्त

सर्ग अकरावा : सामोद दामोदर

प्रबंध विसावा

सु-चिरमनुनयेन प्रीणयित्वा मृगाक्षीं
गतवति कृतवेशे केशवे कुञ्जशय्याम् ।
रचितरुचिरभूषां दृष्टिमोषे प्रदोषे
स्फुरति निरवसादां कापि राधां जगाद ॥ १ ॥

सु-चिरम् अनुनयेन प्रीणयित्वा मृग-अक्षीम्
गतवति कृत-वेशे केशवे कुञ्ज-शय्याम् ।
रचित-रुचिर-भूषाम् दृष्टि-मोषे प्र-दोषे
स्फुरति नि -अवसादाम् का अपि राधाम् जगाद ॥ १ ॥

प्रदोषकाल पुढारला. दृष्टीला विफल करणारा अंधार दाटत चालला. कितीतरी वेळ गोड अनुनय केल्यावर राधा प्रसन्न झाली हे पाहून कृष्णानें सुंदर वेषभूषा केली आणि तो रत्ना-कुंजातील पुष्पशय्येकडे गेला. कृष्ण आपला बहुमान करीत नाहीं या खोट्या कल्पनेमुळें राधेला वाटणारा खेद आता संपला आहे व मनोहर अलंकार आणि वेषभूषा धारण करून ती प्रणयलीलेला उन्मुख होत आहे हें तिच्या सखीनें पाहिलें आणि ती बोलू लागली.

अष्टपदी विसावी

राग–वसंत . ताल रूपक

मुग्धे मधुमथनमनुगतम्
अनुसर राधिके ॥ ध्रु० ॥

मुग्धे मधु-मथनम् अनु-गतम्
अनुसर राधिके ॥ ६० ॥

राधिके, कृष्ण तुला शरण आला. वेडे, आता उशीर न करतां तू त्याच्याकडे जा.

विरचितचाटुवचनरचनं चरणे रचितप्रणिपातम् ।
सम्प्रति मञ्जुलवञ्जुलसीमनि केलिशयनमनुयातम् ॥ १ ॥

विरचित-चाटु-वचन-रचनम् चरणे रचित-प्रणिपातम् ।
सम्प्रति मञ्जुल-वञ्जुल-सीमनि केलि-शयनम् अनुयातम् ॥ १ ॥

गोड गोड बोलून त्याने तुला संतुष्ट केलें. तुझ्या चरणांवर त्यानें लोटांगण घातलें. तो आता वेतांच्या मनोहर कुंजांत प्रणयलीलेसाठी रचिलेल्या शयनावर आजून तुझी वाट पाहात आहे

घनजघनस्तनभारभरे दरमन्थरचरणविहारम् ।
मुखरितमणिमञ्जीरमुपैहि विधेहि मरालविकारम् ॥ २ ॥

घन-जघन-स्तन-भार-भरे दर-मन्थर-चरण-विहारम् ।
मुखरित-मणि-मञ्जीरम् उपैहि विधेहि मराल-विकारम् ॥ २ ॥

राधे, तुझा भरदार पार्श्वभाग राजहंसीप्रमाणे डौलदार आहे त्यांत आणखी दाटलेल्या स्तनांच्या भाराची भर पडली आहे. तुझ्या चरणांची गतिहि राजहंसीच्या गतीप्रमाणे ठुमकती आणि मदमंथर झाली आहे या गतीच्या तालावर तुझ्या कांचीतील सुवर्णाच्या घंटिका राजहंसीच्याच कलरवाप्रमाणे रुणझुणत आहेत. राधे, जा. आता कृष्णाला भेट कमळांच्या ताटव्यांत रतिसुख भोगण्याचें सुखही मग्यहि राजहंसीच्याच वांट्याला येतें तें भाग्य तू कमलांच्या शय्येवर कृष्णाच्या सहवासात आपलेंसे कर

शृणु रमणीयतरं तरुणीजनमोहनमधुरिपुरावम् ।
कुसुमशरासनशासनवन्दिनि पिकनिकरे भज भावम् ॥ ३ ॥

शृणु रमणीयतरम् तरुणी-जन-मोहन-मधु-रिपु-रावम् ।
कुसुम-शर-आसन-शासन-वन्दिनि पिक-निकरे भज भावम् ॥ ३ ॥

तरुणींच्या चित्ताला भूल पाडणारा हा मुकुंदाच्या मुरलीचा मादक मधुर नाद ऐकू येत आहे तो ऐक. फुलांचें धनुष्य वापरणाऱ्या मदनाच्या आज्ञेचे बंदिवान असणारे कोकिळांचे समुदाय गोड आवाजात तुला हांका देत आहेत त्या ऐक

अनिलतरलकिसलयनिकरेण करेण लतानिकुरम्बम् ।
प्रेरणमिव करभोरु करोति गतिं प्रति मुञ्च विलम्बम् ॥ ४ ॥

अनिल तरल-किसलय-निकरेण करेण लता निकुरम्बम् ।
प्रेरणम् इव करभ-ऊरु करोति गतिम् प्रति मुञ्च विलम्बम् ॥ ४ ॥

वेलींचे कोंवळे कोंबे वाऱ्यावर तरल हेलकावे खात आहेत असें तुला दिसतें पण ते हेलकावे खात नसून तुला चल, चल, लौकर चल, अशी प्रेरणा देत आहेत तुझ्या मांड्या हत्तीच्या पिलाच्या सोंडेप्रमाणें भरदार असल्यानें तुला लौकर लौकर चालतां येत नाहीं हें खरें. पण तरीहि तू जरा लौकर चाल उशीर करू नकोस

स्फुरितमनङ्गतरङ्गवशादिव सूचितहरिपरिरम्भम् ।
पृच्छ मनोहरहारविमलजलधारममुं कुचकुम्भम् ॥ ५ ॥

स्फुरितम् अनङ्ग-तरङ्ग वशात् इव सूचित हरि-परिरम्भम् ।
पृच्छ मनोहर हार-विमल जलधारम् अमुम् कुच कुम्भम् ॥ ५ ॥

तुझ्या स्तनांच्या उभारावरून खालीं लोंबणारा हा मोत्यांचा हार कलशाच्या मुखांतून गोल थेंबांनीं उडू जाणाऱ्या पाण्याच्या धारेप्रमाणें शोभत आहे तुझ्या मनांत प्रेमाच्या लाटा नाचत आहेत त्यांच्या धडकांनीं हे स्तनकलश डुचमळत आहेत याच कारणानें हा हारहि थरथरत आहे ही थरथर म्हणजे कृष्णाच्या आगामी आलिंगनाची सूचना देणारी ठरणार आहे की नाहीं हें तू त्या थरथरणाऱ्या स्तनांनाच विचार

अधिगतमखिलसखीभिरिदं तव वपुरपि रतिरणसज्जम् ।
चण्डि रणितरशनारवडिण्डिममभिसर सरसमलज्जम् ॥ ६ ॥

अधिगतम् अखिल-सखीभिः इदम् तव वपुः अपि रति-रण सज्जम् ।
चण्डि रणित-रशना रव डिण्डिमम् अभिसर सरसम् अलज्जम् ॥६॥

सखी, [illegible] [illegible] आहे [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] तुझ्या [illegible] [illegible]

प्रणयाच्या युद्धाला सुसज्ज केलें आहे. आता तू प्रणयरणांत चण्डीप्रमाणें विजयी होणार आहेस. रणदुंदुभींच्या तालावर चालत सेनापति रणांत उडी घेतो तशी तू या नूपुरमणांच्या मेखलेच्या आवाजाच्या तालावर चालत शय्यारणांत निःसंकोच स्पर्शानें प्रवेश कर.

स्मरशरसुभगनखेन सखीमवलम्ब्य करेण सलीलम् ।
चलवलयक्वणितैरवबोधय हरिमपि निजगतिशीलम् ॥ ७ ॥

स्मर-शर-सुभग-नखेन सखीम् अवलम्ब्य करेण स-लीलम् ।
चल-वलय-क्वणितैः अवबोधय हरिम् अपि निज-गति-शीलम् ॥ ७ ॥

मदनयुद्धांत पराक्रम करणारी टोंकदार सुंदर नखें असलेला तुझा हात हलकेंच माझ्या खांद्यावर ठेव. माझा आधार घेऊन लौकर लौकर चल. लतामंडपाच्या दारांत पोहोंचताच हात अशा कौशल्यानें खालीं घे कीं, त्यांतील कंकणें हालून त्यांचा आवाज होईल आणि तू दारापर्यंत येऊन पोहोंचलीस हें कृष्णाला न सांगतां कळेल.

श्रीजयदेवभणितमधरीकृतहारमुदासितवामम् ।
हरिविनिहितमनसामधितिष्ठतु कण्ठतटीमविरामम् ॥ ८ ॥

श्रीजयदेव-भणितम् अधरीकृत-हारम् उदासित-वामम् ।
हरि-विनिहित-मनसाम् अधितिष्ठतु कण्ठ-तटीम् अविरामम् ॥ ८ ॥

जयदेव कवीनें हें गीत गाइलेलें आहे. वेचीव शब्दांच्या योजनेमुळें तें मोत्यांच्या हाराहून अधिक रचनामधुर झालें आहे. रसिकांना याच्याच रसाची गोडी लागल्यामुळें सुंदर वामलोचना स्त्रियांकडे कोणी पाहात नाहीं म्हणून त्या उदास झाल्या आहेत. ज्यांचें मन कृष्णाच्या गुणगायनांत रमलेलें आहे त्यांच्या कंठांत हें गीत सतत वसो.

विसावी अष्टपदी समाप्त

सा मां द्रक्ष्यति वक्ष्यति प्रियकथां प्रत्यङ्गमालिङ्गनैः
प्रीतिं यास्यति रंस्यते सखि समागत्येति चिन्ताकुलः ।
स त्वां पश्यति वेपते पुलकयत्यानन्दति स्विद्यति
प्रत्युद्गच्छति मूर्च्छति स्थिरतमः पुञ्जे निकुञ्जे प्रियः ॥ २ ॥

सा माम् द्रक्ष्यति वक्ष्यति प्रिय-कथाम् प्रत्यङ्गम् आलिङ्गनैः
प्रीतिम् यास्यति रंस्यते सखि समागत्य इति चिन्ता-आकुलः ।
स त्वाम् पश्यति वेपते पुलकयति आनन्दति स्विद्यति
प्रति-उद्गच्छति मूर्च्छति स्थिरतमः पुञ्जे निकुञ्जे प्रिय ॥ २ ॥

आता ती येईल. ती माझ्याकडे पाहील. ती माझ्याशीं प्रीतीच्या गोष्टी बोलेल. मला शंगाने आलिंगन देऊन ती प्रणय फुलवील. ती माझ्याशीं रतिलीला करील. अशा चिंतनानें ग अधीर झाला आहे. तू दिसलीस असा भ्रम त्याला क्षणोक्षणीं होत आहे तो थरथरत हे. रोमांचाचे शहारे त्याच्या अंगावर फुटत आहेत. प्रणयलीला पुरी झाल्याच्या भासानें तो नंदित होत आहे. श्रमाच्या भासानें त्याला घाम फुटत आहे. कृतज्ञतेनें तुला धन्यवाद न तुला पोंचविण्यासाठीं तो निघत आहे आणि मग इतका वेळ या अंधाऱ्या लताकुंजांत पण एकटेच होतों याची जाणीव त्याला होऊन तो मूर्च्छित पडत आहे

क्ष्णोर्निक्षिपदञ्जनं श्रवणयोस्तापिच्छगुच्छावलिं
मूर्ध्नि श्यामसरोजदाम कुचयोः कस्तूरिकापत्रकम् ।
धूर्तानामभिसारसंभ्रमजुषां विष्वङ् निकुञ्जे सखि
ध्वान्तं नीलनिचोलचारु सुदृशां प्रत्यङ्गमालिङ्गति ॥ ३ ॥

अक्ष्णो निक्षिपत् अञ्जनम् श्रवणयो तापिच्छ-गुच्छ-आवलिम्
मूर्ध्नि श्याम-सरोज-दाम कुचयो कस्तूरिका-पत्रकम् ।
धूर्तानाम् अभिसार-संभ्रम-जुषाम् विष्वङ् निकुञ्जे सखि
ध्वान्तम् नील-निचोल-चारु सु-दृशाम् प्रति-अङ्गम् आलिङ्गति ॥३॥

राधे, दाट गडद अंधार सर्वत्र पसरत आहे आणि त्यामुळे गोष्ट सहजी होऊन या अंधारून बसलेल्या कारागृहाचा ? चलाख स्त्रिया प्रियकराच्या भेटीसाठीं जातांना त्यांना सन गवेषणाचा मार्ग सापडतो निळ्या वस्त्राच्या रूपानें आगमन झाल्याप्रमाणे अंधार त्या नयनांचें अंजन होऊन त्यांच्या सर्वांगाला आलिंगन दिल्याप्रमाणें देऊन राहतो. त्यांच्या केसांत अशा अवेळ तर होऊन पुन्हा त्यांच्या डोक्यावरील पांघरूण तो । नि त्यांच्या केसांत निळ्या फुलांची माळ होत असतो त्यांच्या कानांत निळ्या न पुष्पांचे गुच्छ होत असतो त्यांच्या स्तनांवर निळ्या कस्तुरीचा लेप होत असतो.

काश्मीरगौरवपुषामभिसारिकाणा-
माबद्धरेखमभितो मणिमञ्जरीभिः ।
एतत्तमालदलनीलतमं तमिस्रं
तत्प्रेमहेमनिकषोपलतां तनोति ॥ ४ ॥

काश्मीर-गौर-वपुषाम् अभिसारिकाणाम्
आबद्ध-रेखम् अभितः मणि-मञ्जरीभिः ॥
एतत् तमाल-दल-नील-तमम् तमिस्रम्
तत्-प्रेम-हेम-निकष-उपलताम् तनोति ॥ ४ ॥

अर्थात चोहीकडे प्रकाशाचा चमकत आहेत. हे तुझ्या सवतींच्या अंगावरील हिऱ्यांचे अलंकार होत. या मान्या रेषी केशरवर्णाच्या तरतरीत अंगानींच्या सुंदरी आहेत. त्या मान्याळणी अभिसार करण्यासाठी [illegible] शोधीत आहेत. अंधार निळ्या तमालवृक्षाच्या पानांसारखा झाला आहे. तो तुझ्यावरील कृष्णाच्या प्रेमाला कस पाहण्या-साठी त्याचा कसोटीचा दगड बनत आहे. त्यानेच या मान्या [illegible] बाहेर पडण्याची संधि दिलेली आहे. आणि या मान्या इथे [illegible] असतांना [illegible] तुझी वाट पाहत आहे हीच तुझ्यावरील त्याच्या [illegible] प्रेमाची कसोटी आहे

विसावा प्रबंध समाप्त

प्रबंध एकविसावा

हारावलीतरलकाञ्चनकाञ्चिदाम-
केयूरकङ्कणमणिद्युतिदीपितस्य ।
द्वारे निकुञ्जनिलयस्य हरिं निरीक्ष्य
व्रीडावतीमथ सखी निजगाद राधाम् ॥ १ ॥

हार-आवली-तरल-काञ्चन-काञ्चि-दाम-
केयूर-कङ्कण-मणि-द्युति-दीपितस्य ।
द्वारे निकुञ्ज-निलयस्य हरिम् निरीक्ष्य
व्रीडावतीम् अथ सखी निजगाद राधाम् ॥ १ ॥

हळूहळू राधा आणि सखी लतामंडपाच्या दाराशी आल्या. राधेच्या कंठातल्या हारातील कौस्तुभमणि, नितंबावरील रत्नखचित सुवर्ण मेखला, पायांतील रत्नजडित नूपुर, करातील रत्नकंकणे, दंडातील हिऱ्यामाणकांच्या वांकी यांच्या प्रकाशाच्या झळाळीने लतामंडपाचे दार उजळलें. त्या दारांत राधेची वाट पहात कृष्ण उभा होता. त्याच्या दृष्टीला दृष्टि भिडताच शालीन राधा विलीन लज्जेने घुटमळली. तेव्हां तिला तिची सखी म्हणाली,

अष्टपदी एकविसावी

राग–वराडी : ताल रूपक

प्रविश राधे माधवसमीपमिह ॥ ध्रु० ॥

प्रविश राधे माधव समीपम् इह ॥ ध्रु० ॥

राधे, आंत प्रवेश कर. माधवाजवळ जा.

मञ्जुतरकुञ्जतलकेलिसदने ।
विलस रतिरभसहसितवदने ॥ १ ॥

मञ्जु-तर-कुञ्ज-तल-केलि-सदने ।
विलस रति-रभस-हसित-वदने ॥ १ ॥

रतिसुखाच्या अपेक्षित आनंदाच्या रंगानं तुझ्या गालांवर फुलले आहेत. रतिसुखासाठीच योजिलेल्या या मनोहर लताकुंजाच्या भूमीवर अंथरलेल्या शिरीष शयनावर तू आतां इच्छानुरूप रतिविलास कर.

नवभवदशोकदलशयनसारे ।
विलस कुचकलशतरलहारे ॥ २ ॥

नव-भवत-अशोक-दल-शयन-सारे ।
विलस कुच-कलश-तरल-हारे ॥ २ ॥

तुझ्या वक्षस्थळावर रुळणारे हार चंचल आहेत. अशोकाच्या नवजात उगवलेल्या कोवळ्या पानांनी तयार केलेल्या या शय्येवर आतां निश्चिंत मनाने तू विलास कर.

कुसुमचयरचितशुचिवासगेहे ।
विलस कुसुमसुकुमारदेहे ॥ ३ ॥

कुसुम-चय-रचित-शुचि-वास-गेहे ।
विलस कुसुम-सु-कुमार-देहे ॥ ३ ॥

तुझी तनु कुसुमांसारखी सुकुमार आहे. प्रीतीच्या या पवित्र मंदिरांतसुद्धा तुझ्या तनूला सुखद व्हाव्या अशा फुलांच्या पायघड्या घातल्या आहेत. तुझ्या कोमल तनूला कष्ट होतील अशी शंका न घेता तू इथें विशुद्ध प्रीतीचे विलास अनुभव.

मृदुचलमलयपवनसुरभिशीते ।
विलस मदनशरनिकरभीते ॥ ४ ॥

मृदु-चल-मलय-पवन सुरभि-शीते ।
विलस मदन-शर-निकर-भीते ॥ ४ ॥

मदनाच्या तापाला तू आतां कां भितेस? इथें मलयाचलावरील मंद वायुलहरी वाहात आहेत त्यांनी हा प्रीतिमंडप सुगंधित आणि शीतल झाला आहे तुझ्या साऱ्या तापांवर उतारा देणारे विलास तू इथें कर

विततबहुवल्लिनवपल्लवघने ।
विलस चिरमलसपीनजघने ॥ ५ ॥

वितत-बहु-वल्लि-नव-पल्लव-घने ।
विलस चिरम अलस-पीन-जघने ॥ ५ ॥

तुझे पुष्ट नितंब वेलींच्या जोडीनें आणि अभिनवाच्या [illegible] जडावले आहेत या प्रेमसदनात कोमल वेलींच्या कोवळ्या पालवीची दाट, मऊ, उंच शय्या आहे त्या शय्येवर ये। नितंबांना विसावून तू आतां मनोविलास कर

मधुमुदितमधुपकुलकलितरावे ।
विलस मदनरसरभसभावे ॥ ६ ॥

मधु-मिलित-मधुप-कुल-कलित-रावे ।
विलस मदन-रभस-रस-भावे ॥ ६ ॥

तुझ्या अंतःकरणात प्रीतिभावनेच्या रसाळ उधाण आलें आहे. मध पिऊन मत्त झालेले भुंगे या कुंजांत गुंजारव करीत आहेत. यांच्या गुंजनाच्या तालावर तू प्रणयविलासांचें गुंजन कर.

मधुतरलपिकनिकरनिनदमुखरे ।
विलस दशनरुचिरुचिरशिखरे ॥ ७ ॥

मधु-तरल-पिक-निकर-निनद-मुखरे ।
विलस दशन-रुचि-रुचिर-शिखरे ॥ ७ ॥

कोकिळांच्या अतिशय मधुर अशा कुहूगीतानें हा मंडप निनादत आहे. कुंदकळ्यांप्रमाणें सुंदर अशा दातांनीं शोभणाऱ्या तुझ्या वदनांतून तसेंच मधुर सीत्कारत गातीत तू इथें प्रीतीचे रंग उधळ

विहितपद्मावतीसुखसमाजे ।
भणति जयदेवकविराजराजे ॥ ८ ॥

विहित-पद्मावती-सुख-समाजे ।
भणति जयदेव-कवि-राज-राजे ॥ ८ ॥

कमलमुखी अशा राधेच्या सुखविलासाचें हें गीत जयदेव कविराज गात आहे. या गीतानें जयदेवाची पत्नी पद्मावती हिच्या जीवनात सुखाचें वैभव फुलविलें आहे.

एकविसावी अष्टपदी समाप्त

त्वां चित्तेन चिरं वहन्नयमतिश्रान्तो भृशं तापितः
कन्दर्पेण च पातुमिच्छति सुधासम्बाधबिम्बाधरम् ।
अस्याङ्कं तदलङ्कुरु क्षणमिह भ्रूक्षेपलक्ष्मीलव-
क्रीते दास इवोपसेवितपदाम्भोजे कुतः सम्भ्रमः ॥ २ ॥

त्वाम् चित्तेन चिरम् वहन् अयम् अति-श्रान्तः भृशम् तापितः
कंदर्पेण च पातुम् इच्छति सुधा-सम्बाध-बिम्ब-अधरम् ।
अस्य अङ्कम् तत् अलङ्कुरु क्षणम् इह भ्रू-क्षेप-लक्ष्मी-लव-
क्रीतः दास इव उपसेवित पद-अम्भोजे कुतः सम्भ्रमः ॥ २ ॥

राधे, वजनाने भारावलेले तुझे पुष्ट अवयव, तुझ्या अंगावर आहेत खरे. पण त्यांचे खरें ओझें आपल्या चित्तात सदाचें वाहून हा कृष्ण अतिशय दमलेला आहे. दमलेला असतानाच याच्यावर बाण मारून मारून मदन याला व्याकूळ करीत आहे. तुझ्या सुंदर ओंठावरील थोडेसें अमृत पिऊन या व्याधींतून उतारा पावावा अशी त्याची इच्छा आहे. खरे म्हणजे तुझ्या नेत्राच्या कटाक्षातील थोड्याशा सौंदर्याचें मोल देऊन तू या दासाला तुझ्या चरणाची सेवा करण्यासाठीं विकत घेतलेलें आहे. हा दास असल्याने याच्या मांडीचें आसन ते आता तुझ्याच मालकीचें आहे. तू आता त्या आसनावर बसून क्षणभर ती मांडी शोभव. आणि तुझाच भार वाहून थकलेल्या या दासाला तजवा येण्यासाठीं थोडेसें अधरामृत त्याला दे. आता विचार आणि संभ्रम कशाला हवा!

एकविसावा प्रबंध समाप्त

प्रबंध बाविसावा

सा ससाध्वससानन्दं गोविन्दे लोललोचना ।
सिञ्जाना मञ्जुमञ्जीरं प्रविवेश निवेशनम् ॥ १ ॥

सा स-साध्वस-स-आनन्दम् गोविन्दे लोल-लोचना ।
सिञ्जाना मञ्जु-मञ्जीरम् प्रविवेश निवेशनम् ॥ १ ॥

राधेचे नेत्र गोविंदावर खिळलेले होते. मनांत आदर ठेवून किंचित् भीतीने — किंचित् आनंदाने, किंचित् संभ्रमाने — किंचित् शंकेने तिने त्या लतामंडपात प्रवेश करण्यासाठीं पाऊल उचललें. तेव्हां तिच्या पायांतील नूपुर मंजुळ स्वरांत निनादले.

अष्टपदी बाविसावी

राग–वराडी • ताल–रूपक

हरिमेकरसं
चिरमभिलषितविलासम् ।
सा ददर्श गुरुहर्षवशंवद-
वदनमनङ्गनिवासम् ॥ ध्रु० ॥

हरिम् एक रसम्
चिरम् अभिलषित-विलासम् ॥
सा ददर्श गुरु-हर्ष-वशंवद-
वदनम् अनङ्ग-निवासम् ॥ ध्रु० ॥

कृष्णाला एक राधेचाच ध्यास लागलेला. राधेलाहि एका कृष्णाचीच प्रीति वाटत असलेली. परस्परांशीं रतिविलास घडावा ही त्यांची चिरकाळची अभिलाषा. राधा ओढीने आंत आलेली दिसताच आनंदातिशयानं कृष्णाचं वदन प्रफुल्ल झालं. राधेला तो मूर्तिमंत मदनासारखा सुंदर दिसला.

राधावदनविलोकनविकसितविविधविकारविभङ्गम् ।
जलनिधिमिव विधुमण्डलदर्शनतरलिततुङ्गतरङ्गम् ॥ १ ॥

राधा-वदन-विलोकन-विकसित-विविध-विकार-विभङ्गम् ।
जल-निधिम् इव विधु-मण्डल-दर्शन-तरलित-तुङ्ग-तरङ्गम् ॥ १ ॥

चंद्रमंडलाच्या दर्शनानं सागराच्या हृदयांत जसं उधाण येतं आणि तें त्याच्या पृष्ठभागावर उंच उंच लाटांनीं उसळत तरंग [illegible] होणार सुखविलासाच्या राधेच्या लज्जारक्त वदनाच्या दर्शनानं कृष्णाच्या मनांत नाना प्रकारच्या ऊर्मींनीं विकसित होणारे भावविकार उचंबळले आणि ते सारे सागर त्याच्या नयनांत दाटून [illegible]

हारममलतरतारमुरसि दधतं परिलम्बितदूरम् ।
स्फुटतरफेनकदम्बकरम्बितमिव यमुनाजलपूरम् ॥ २ ॥

हारम् अमल-तर-तारम् उरसि दधतम् परिलम्बित-दूरम् ।
स्फुटतर-फेन-कदम्ब-करम्बितम् इव यमुना-जल-पूरम् ॥ २ ॥

अतिशय निर्मळ शुभ्र मौक्तिकाचा गुडघ्यापर्यंत पोहोंचणारा हार त्यानें कंठात घातलेला होता. सर्वांगीं उसळणाऱ्या शुभ्रधवल फेनाच्या लाटांनीं निळ्या यमुनेचा पूर सुंदर दिसावा तसा मनात प्रेमाचा पूर आलेला निळा कृष्ण त्या धवल हारानें शोभत होता.

श्यामलमृदुलकलेवरमण्डनमधिगतगौरदुकूलम् ।
नीलनलिनमिव पीतपरागपटलभरवलयितमूलम् ॥ ३ ॥

श्यामल-मृदुल-कलेवर-मण्डनम् अधिगत-गौर-दुकूलम् ।
नील-नलिनम् इव पीत-पराग-पटल-भर-वलयित-मूलम् ॥ ३ ॥

त्याची श्यामल आणि कोमल तनु रेशमाच्या मुलायम स्पर्शांच्या पिवळ्या वस्त्रात वेढल्यामुळें शोभत होती. सायंकाळीं सूर्यविकासी कमलें मलूल होतांना त्याच्या पिवळ्या परागाच्या राशी ओघळल्या आणि त्या जलपृष्ठावर तरंगत तरंगत नुकत्याच उमलणाऱ्या चंद्रविकासी नीलकमलाच्या देंठाभोंवतीं फेर धरून जमा झाल्या तसा तो कृष्ण सुंदर दिसत होता. जणू गोपींच्या जीवनांत प्रणयाचा सुगंध ओतणारे कृष्णाच्या चित्तातील सारे भावरंग आतां एकसंध झाले होते आणि त्यातून राधेविषयींच्या प्रणयभावाचें नीलकमल त्याच्या हृदयात प्रफुल्ल उमलें होतें.

तरलदृगञ्चलचलनमनोहरवदनजनितरतिरागम् ।
स्फुटकमलोदरखेलितखञ्जनयुगमिव शरदि तडागम् ॥ ४ ॥

तरल-दृग्-अञ्चल-चलन-मनोहर-वदन जनित-रति-रागम् ।
स्फुट-कमल-उदर-खेलित-खञ्जन-युगम् इव शरदि तडागम् ॥ ४ ॥

कृष्णाचें मनोज्ञ श्यामल वदन स्वच्छ निळसर उन्मन अथांग मनांच्या शरदृतूतील सरोवराप्रमाणें दिसत होतें. त्याचे निळसर डोळे त्या सरोवरांतील नवोदित कमळाप्रमाणें शोभत होते. त्याच्या पापण्या कमळांच्या पाकळ्यांप्रमाणे दिसत होत्या आणि त्यांच्या दलांचे केस मकरंदाच्या गन्धामोदांनींच्या लुब्ध केसरांप्रमाणे दिसत होते. त्यामुळें त्याच्या तरल बाहुल्यांना पाकळ्यांच कमळांत भ्रमंतीन करणाऱ्या खञ्जन (खञ्जन) पक्षांचा भास

होत होता. राधेच्या दर्शनाचा मध पिउन हे पक्षी उन्मत्त झालेले होते आणि थयथया नृत्य करीत होते. ते कटाक्षनृत्य पाहून राधेची प्रणयभावना उतू आली

वदनकमलपरिशीलनमीलितमिहिरसमकुण्डलशोभम् ।
स्मितरुचिरुचिरसमुल्लसिताधरपल्लवकृतरतिलोभम् ॥ ५ ॥

वदन-कमल-परिशीलन-मीलित-मिहिर-सम-कुण्डल-शोभम् ।
स्मित-रुचि-रुचिर-समुल्लसित-अधर-पल्लव-कृत-रति-लोभम् ॥ ५ ॥

कृष्णाच्या वदनाचा सहवास घडावा म्हणून सूर्यमंडलांनी हिऱ्याचें रूप घेतलेलें होतें आणि कुंडलें बनून तीं त्याच्या कानात डोलत होतीं. प्रियतमेच्या स्वागतासाठी स्मितहास्य करताना किंचित विलग झालेल्या त्याच्या अधरोष्ठाचा रसरंगित ओलेपणा आणि चंचल थरथर पाहून त्या ओठाच्या आस्वादाचा लाभ आपणास घडावा अशी अभिलाषा राधेच्या चित्तात उमटली.

शशिकिरणच्छुरितोदरजलधरसुन्दरकुसुमसुकेशम् ।
तिमिरोदितविधुमण्डलनिर्मलमलयजतिलकनिवेशम् ॥ ६ ॥

शशि-किरण-च्छुरित-उदर-जल-धर-सुन्दर-कुसुम-सुकेशम् ।
तिमिर-उदित-विधु-मण्डल-निर्मल-मलय-ज-तिलक-निवेशम् ॥ ६ ॥

कृष्णानें त्याच्या विपुल निळ्या केसांत फुलांच्या माळा गुंफलेल्या होत्या. ढगांमागे उगवणाऱ्या चंद्राचे किरण त्या ढगामधील फटीतून बाहेर यावे तसा त्या फुलमाळा शोभत होत्या. त्यानं आपल्या विशाल कपाळावर लावलेला शुभ्र धवल चंदनाचा पांढरा टिळा अंधाराच्या निळ्या गर्भातून दिसणाऱ्या विशाल भालप्रदेशावर नुकत्याच उगवलेल्या पौर्णिमेच्या स्फुरित वाटोळ्या नितांतनिर्मळ चंद्रबिंबाप्रमाणे शोभत होता.

विपुलपुलकभरदन्तुरितं रतिकेलिकलाभिरधीरम् ।
मणिगणकिरणसमूहसमुज्ज्वलभूषणसुभगशरीरम् ॥ ७ ॥

विपुल-पुलक-भर-दन्तुरितम् रति-केलि-कलाभिः अधीरम् ।
मणि-गण-किरण-समूह-समुज्ज्वल-भूषण-सुभग-शरीरम् ॥ ७ ॥

त्याच्या अंगावरील अलंकारांत नाना रत्नें होतीं. त्यांच्या समुदायांतून प्रकाशकिरण उसळत होते. त्यांच्या उजळ्यामुळे त्याचें सुंदर शरीर झळाळत होतें. त्याच्या सर्वांगावर रोमांचाचा तोरा फुलला होता. राधेशीं मोठ्या कलाभक्तीनें रतिविलास करावयास तो आतां अधीर झाला होता हें त्या रोमांचामुळे प्रकट होत होतें.

श्रीजयदेवभणितविभवद्विगुणीकृतभूषणभारम् ।
प्रणमत हृदि प्रणिधाय हरिं सुचिरं सुकृतोदयसारम् ॥ ८ ॥

श्री-जयदेव-भणित-विभव-द्विगुणीकृत-भूषण-भारम् ।
प्रणमत हृदि प्रणिधाय हरिम् सु-चिरम् सुकृत-उदय-सारम् ॥ ८ ॥

जयदेवानें हें अतिशय सुंदर गीत गाइलें आहे. आधीच कृष्ण सुंदर. त्यांत त्याचे अलंकारहि सुंदर. पण जयदेवाच्या या गीतामुळे त्या सौंदर्याची प्रचीति द्विगुणित झाली आहे. कृष्णाचें हें दर्शन पूर्व पुण्याच्या फलाप्रमाणें मनोहर आहे. रसिकांनीं हें दर्शन चिरकाल हृदयांत धारण करावें.

याविषयीची अष्टपदी समाप्त

अतिक्रम्यापाङ्गं श्रवणपथपर्यन्तगमन-
प्रयासेनेवाक्ष्णोस्तरलतरतारं पतितयोः ।
इदानीं राधायाः प्रियतमसमालोकसमये
पपात स्वेदाम्बुप्रसर इव हर्षाश्रुनिकरः ॥ २ ॥

अतिक्रम्य अपाङ्गम् श्रवण-पथ-पर्यन्त-गमन-
प्रयासेन इव अक्ष्णोः तरलतर-तारम् पतितयोः ।
इदानीम् राधायाः प्रियतम-समालोक-समये
पपात स्वेद-अम्बु-प्रसर इव हर्ष-अश्रु-निकर ॥ २ ॥

अतिशय लाडक्या अशा प्रियतमाच्या समागमाचा समय आतां जवळ आला होता. राधेच्या भावनांना अनावर पूर आला आणि तिच्या नयनांतून एकाएकीं आनंदाश्रूंचा पूर वाहूं लागला. जणूं त्या नयनांतील बाहुल्या कृष्णाला एकदमच सगळीकडून पाहून घेण्यासाठीं वेगानें फिरूं लागल्या. जणूं ते डोळे त्या कृष्णाला एकदम आपणांत सामावून

घेण्याच्या खटाटोपांत त्याच्या मर्यादा ओलांडून कानांपर्यंत जाऊ लागले. यामुळें तें श्रम आणि त्यांतून श्रमजलाचाच महापूर अश्रूंच्या रूपानें बाहेर उसळला.

भजन्त्यास्तल्पान्तं कृतकपटकण्डूतिपिहित-
स्मितं याते गेहाद् वहिरवहितालीपरिजने ।
प्रियास्यं पश्यन्त्याः स्मरशरवशाकूतसुभगं
सलज्जा लज्जापि व्यगमदिव दूरं मृगदृशः ॥ ३ ॥

भजन्त्याः तल्प-अन्तम् कृत-कपट-कण्डूति-पिहित-
स्मितम् याते गेहात् वहिः अवहित आली-परिजने ।
प्रिय-आस्यम् पश्यन्त्याः स्मर-शर-वश-आकूत-सुभगम्
सलज्जा लज्जा अपि व्यगमत् इव दूरम् मृगदृशः ॥ ३ ॥

राधा जाऊन शयनाच्या पलंगावर बसली. प्रेमविलासासाठीं आतुर झालेल्या कृष्णाच्या नयनांतील आर्जवी आवाहन ती पाहू लागली. तिच्या सख्या सावध आणि चतुर होत्या. आतां समय आला हें त्यांनीं ओळखलें. राधेच्या या उतावळीमुळें त्यांना पूर्वीचा तिचा रुसवा आठवून हसू येऊ लागलें. पण मोठ्या चातुराईनें न दाखवणारा हास दाखविण्याच्या मिषानें त्यांनीं कानांत बोटें घातलीं आणि आपले भाव लपवून त्या बाहेर गेल्या. राधा आणि कृष्ण या दोघांत आतां आपलीच अडचण आहे हें तिच्या लज्जेच्या ध्यानांत आलें आणि प्रणयमीलनांत अडथळा आणणाऱ्या आपल्या निर्लज्जपणाची लाज वाटून ती लाज राधेला सोडून गेली.

या पुढील तीन श्लोकांत मंगलाचें आशीर्वचन आहे

जयश्रीविन्यस्तैर्महित इव मन्दारकुसुमैः
स्वयं सिन्दूरेण द्विपरणमुदा मुद्रित इव ।
भुजापीडक्रीडाहतकुवलयापीडकरिणः
प्रकीर्णासृग्बिन्दुर्जयति भुजदण्डो मुरजितः ॥ ४ ॥

जय-श्री-विन्यस्तैः महित इव मन्दार-कुसुमैः
स्वयम् सिन्दूरेण द्विप-रण-मुदा मुद्रित इव ।

भुज-आपीड-क्रीडा-हत-कुवलय-आपीड-करिणः
प्रकीर्ण-असृक्-बिन्दुः जयति भुज-दण्डः मुर-जितः ॥ ४ ॥

कृष्णावर कुवलयापीड हत्ती चालून आला तेव्हा कृष्णानें नुसत्या आपल्या भुजदंडानें त्याला ठार मारलें. त्या वेळीं हत्तीच्या मस्तकातून रक्ताचे शिंतोडे उडाले आणि त्यांनीं कृष्णाचा तो हात रंगून गेला. तेव्हा असें वाटलें कीं, कृष्णासारख्या समर्थ शत्रूची रणात गाठ पडली म्हणून कुवलयापीडाला वाटलेला रणानंद साकार झाला व त्यानें सिंदूर उधळून कृष्णाची पूजा केली. स्वतः जयदेवानेंच मंदार सुमनांची उधळण करून गौरविल्याप्रमाणें तो हात दिसत होता. मुरारीचा तो भुजदंड विजयी असो.

सानन्दं नन्दसूनुर्दिशतु मितपरं सम्मदं मन्दमन्दम्
राधामाधाय बाह्वोर्विवरमनु दृढं पीडयन्प्रीतियोगात् ।
तुङ्गौ तस्या उरोजावतनु वरतनोर्निर्गतौ मा स्म भूताम्
पृष्ठं निर्भिद्य तस्माद्बहिरिति वलितग्रीवमालोकयन्वः ॥ ५ ॥

सानन्दम् नन्द-सूनुः दिशतु मित-परम् सम्मदम् मन्द-मन्दम्
राधाम् आधाय बाह्वोः विवरम् अनु दृढम् पीडयन् प्रीतियोगात् ।
तुङ्गौ तस्याः उरोजौ अ-तनु वर-तनोः निर्गतौ मा स्म भूताम्
पृष्ठ निर्भिद्य तस्मात् बहिः इति वलित-ग्रीवम् आलोकयन् वः ॥५॥

आनंदित झालेला नंदनंदन कृष्ण सुकुमार राधेला अतिशय हळुवारपणें आपल्या बाहूंच्या विळख्यात घेत आहे. परंतु त्याची हळुवारता तरुणी प्रीतीच्या ओघात बुडून जात आहे. त्यामुळें तिला वेदना होतील अशा कठोरपणें तो तिला आपल्या छातीशीं आवळीत आहे. त्यानें हळुवार म्हणें नीच आल्हाद झाला, त्यानें कुचकाळीं तोच कुचबंध लागला, तेव्हां आतां या हळुमार राधेचें रक्षण कोण करणार अशा काळजीनें तिच्या हृदयांतील उभेंतर पोसलेले राधेचे उन्नत स्तन कृष्णाच्या प्रतिकारासाठीं उचावत आहेत. कृष्णास भास होत आहे कीं, त्याचे भाले त्याची छाती फोडून पाठीतून बाहेर येत आहेत. हा भास खरा तर नाहीं ना अशा शंकेनें तो मान वळवून वळून पाहात आहे. अशा स्थितीतील वेदना-युक्ताना आनंदाचा अनुभव घेणारा हा कृष्ण रसिकांच्या जीवनांत आनंदाचें अपार विश्व उत्पन्न करो.

सौन्दर्यैकनिधेरनङ्गललनालावण्यलीलाजुषो
राधाया हृदि पल्वले मनसिजक्रीडैकरङ्गस्थले ।
रम्योरोजसरोजखेलनरसित्वादात्मनः ख्यापयन्
ध्यातुर्मानसराजहंसनिभतां देयान्मुकुंदो मुदान् ॥ ६ ॥

सौन्दर्य-एक-निधे अनङ्ग-ललना-लावण्य-लीला-जुष.
राधाया. हृदि पल्वले मनसिज-क्रीडा-एक-रङ्ग-स्थले ।
रम्य-उरोज-सरोज-खेलन-रसित्वात् आत्मनः ख्यापयन्
ध्यातुः मानस-राज-हंस-निभताम् देयान् मुकुन्दः मुदान् ॥ ६ ॥

राधा ही जणू सौंदर्याचा एकमेव साठा आहे. मदनाची पत्नी रती हिच्या लीलाललित मार्दवालाहि राधेनं जिंकिले आहे. या राधेचे विशाल वक्षस्थल म्हणजे जणू मदनाने आपल्या क्रीडा खेळण्यासाठी निवडलेला विस्तृत असा एकमेवाद्वितीय रंगमंच आहे. सरोवरासारख्या विशाल अशा या वक्षप्रदेशावर उमलेल्या स्तनकमलांशी खेळण्यात कृष्ण फार गुंग झालेला आहे. राधेप्रमाणे जे लोक एकाग्रपणे ध्यान करतात त्यांच्या मनाच्या मानससरोवरात राजहंसा-प्रमाणे विहार करणे हीच आपणाला सर्वाधिक प्रिय गोष्ट आहे असे तो या स्तनकमलांनी प्रकट करीत आहे. हा कृष्ण मुकुंद त्या भक्तांना आनंददायी होवो.

चोविसावा प्रबंध समाप्त

बारावा सर्ग समाप्त

सर्ग बारावा : सुप्रीतपीतांबर

प्रबंध तेविसावा

गतवति सखीवृन्दे मन्दत्रपाभरनिर्भर
स्मरशरवशाकूतस्फीतस्मितस्नपिताधराम् ।
सरसमनसं दृष्ट्वा राधां मुहुर्नवपल्लव
प्रसवशयने निक्षिप्ताक्षीमुवाच हरिः प्रियाम् ॥ १ ॥

गतवति सखी वृन्दे मन्द-त्रपा-भर-निर्भर
स्मर-शर-वश आकूत स्फीत स्मित स्नपित-अधराम् ।
सरस-मनसम् दृष्ट्वा राधाम् मुहुः नव-पल्लव
प्रसव शयने निक्षिप्त अक्षीम् उवाच हरि प्रियाम् ॥ १ ॥

सख्यांचा समुदाय निघून गेला. राधेच्या मनातील लज्जेचा भार ओसरला आणि मदनाच्या शर फुलांनी वासनांतरातून फुलणाऱ्या अधरावर हास्याने तिचा अधरोष्ठ न्हाऊन निघाला. कोवळ्या फुलापानांच्या शय्येवर ती मुग्धपणे सारखा मारखा पाहू लागली. हरीने तिची कामना जाणली. प्रियेला उद्देशून तो म्हणाला.

अष्टपदी तेविसावी

राग-विभास ताल-एकताल

क्षणमधुना नारायणमनुगतमनुसर मां राधिके ॥ ध्रु० ॥

क्षणम् अधुना नारायणम् अनुगतम् अनुसर मां राधिके ॥ ध्रु० ॥

हे प्रणयविव्हल मुग्धे, मी नारायण तुला शरण आलो आहे. आता तू क्षणभरतरी माझी हो

किसलयशयनतले कुरु कामिनि चरणनलिनविनिवेशम् ।
तव पदपल्लववैरिपराभवमिदमनुभवतु सुवेशम् ॥ १ ॥

किसलय-शयन-तले कुरु कामिनि चरण-नलिन-विनिवेशम् ।
तव पद-पल्लव-वैरि-पराभवम् इदम् अनुभवतु सुवेशम् ॥ १ ॥

हे प्रणयोत्सुके, तुझे चरण कमलिनीसारखे कोमल आहेत. तू त्यांना फुलांच्या या कोमल शय्येवर ठेव. त्यांची शय्या मनविली आहे ते हे वृक्षांकुर तुझ्या पायाच्या कोवळेपणाशी स्पर्धा करतात. म्हणून ते या पायांचे प्रतिस्पर्धीच आहेत त्यांना खाली घालून त्यांचा पराभव करण्याचे सुख तुझ्या या मृणालकोमल पावलांना लाभू दे.

करकमलेन करोमि चरणमहमागमितासि विदूरम् ।
क्षणमुपकुरु शयनोपरि मामिव नूपुरमनुगतिशूरम् ॥ २ ॥

कर-कमलेन करोमि चरण-महम् आगमिता असि विदूरम् ।
क्षणम् उपकुरु शयन-उपरि माम् इव नूपुरम् अनुगति-शूरम् ॥ २ ॥

राधे, तू माझ्यासाठी इतक्या दूर आलीस. तुझे पाय श्रमले असतील. ये, मी माझ्या नाजुक हातांनी तुझी चरणसेवा करतो. तुझ्या पायाचे दास म्हणून हे नूपुर तुझ्या पायांवर जातात. त्यांना तू तुझ्या पायांना मिठी मारू देतेस. मीसुद्धा तुझ्या पायांची सेवा घडावी म्हणून वाटेल तो पराक्रम करून सारे अडथळे दूर करणारा तुझ्या चरणांचा दासच आहे. या शयनावर बसून तुझ्या पायांना मिठी मारण्याचे या नूपुराचे भाग्य मला दे.

वदनसुधानिधिगलितममृतमिव रचय वचनमनुकूलम् ।
विरहमिवापनयामि पयोधररोधकमुरसि दुकूलम् ॥ ३ ॥

हें रेशमी वस्त्र त्याच्या प्रमाणात अधिकच कठीण आहे. आपणांतील विरह त्याला या वस्त्रानेच उरला आहे. मी आता ते वस्त्र आणि आपणांतील विरह एकदमच दूर करणार आहे.

प्रियपरिरम्भणरभसवलितमिव पुलकितमतिदुरवापम् ।
मदुरसि कुचकलशं विनिवेशय शोषय मनसिजतापम् ॥ ४ ॥

प्रिय परिरम्भण-रभस-वलितम् इव पुलकितम् अति दुरवापम् ॥
मत्-उरसि कुच-कलशम् विनिवेशय शोषय मनसिज-तापम् ॥ ४ ॥

तुझ्या स्तनकलशाचें ओझरतें दर्शनसुद्धा मला कधींतरी मोठ्या कष्टानेच झालें तर घडतें. रोमांचांनीं फुललेल्या अवस्थेतील त्याचें हें दर्शन मोठ दुर्लभ आहे. लाडक्या प्रियकराला मिठीत घेण्यासाठीं कोणी उगळी घ्यावा तसे हे तुझे स्तन उभारीने उसळत असताना दिसत आहेत ग बये, आतां दूर का? माझ्या उरांत आग भडकली आहे. तुझ्या उरावर भरलेले कुंभ आणून आग पसरेली दिसत असतांनाहि तिच्यावर अमृत उपसेनाच घरात ठेवून तू दूर ना दिस. तुझ्या स्तनांचे कुंभ माझ्या छातीवर उपडे करून तू जाळी ही आग विझव.

अधरसुधारसमुपनय भामिनि जीवय मृतमिव दासम् ।
त्वयि विनिहितमनसं विरहानलदग्धवपुषमविलासम् ॥ ५ ॥

अधर-सुधा-रसम् उपनय भामिनि जीवय मृतम् इव दासम् ।
त्वयि विनिहित-मनसम् विरह-अनल-दग्ध वपुषम् अविलासम् ॥५॥

वामाङ्गे रतिकेलिसङ्कुलरणारम्भे तया साहस-
प्रायं कान्तजयाय किञ्चिदुपरि प्रारम्भि यत्सम्भ्रमात् ।
निष्पन्दा जघनस्थली शिथिलिता दोर्वल्लिरुत्कम्पितं
वक्षो मीलितमक्षि पौरुषरसः स्त्रीणां कुतः सिध्यति ॥ ४ ॥

वाम-अङ्गे रति-केलि-सङ्कुल-रण-आरम्भे तया साहस-
प्रायम् कान्त-जयाय किञ्चित् उपरि प्रारम्भि यत् सम्भ्रमात् ।
निष्पन्दा जघन-स्थली शिथिलिता दोः-वल्लिः उत्कम्पितम्
वक्षः मीलितम् अक्षि पौरुष-रसः स्त्रीणाम् कुतः सिध्यति ॥ ४ ॥

प्रीतियुद्धाला आरंभ झाला तेव्हां त्या हातघाईच्या संभ्रमात कृष्णावर आपण विजय मिळवावा असें साहस राधेला सुचलें. तेव्हां ती कृष्णाच्या डाव्या अंगाला होती ती हें साहस सुचतांच एकदम वरचढ झाली. पण तिच्या शौर्याचा हा आवेश लौकरच संपला. हातांत जोर उरला नाहीं म्हणून ते शिथिल झाले. शरीराची हालचाल थांबली. उर धपापूं लागलें आणि डोळे श्रमानें मिटले. बायका त्या बायकाच. त्यांनी पुरुषाचें मोठें सोंग आणलें म्हणून त्यांना पुरुषांचा पराक्रम थोडाच साध्य होणार आहे ?

तस्याः पाटलपाणिजाङ्कितमुरो निद्राकषाये दृशौ
निर्धौतोऽधरशोणिमा विलुलितस्रस्तस्रजो मूर्धजाः ।
काञ्चीदामदरश्लथाञ्चलमिति प्रातर्निखातैर्दृशो-
रेभिः कामशरैस्तदद्भुतमहो पत्युर्मनः कीलितम् ॥ ५ ॥

तस्याः पाटल-पाणिज-अङ्कितम् उरः निद्रा-कषाये दृशौ
निर्धौतः अधर-शोणिमा विलुलित-स्रस्त-स्रजः मूर्ध-जाः ।
काञ्ची-दाम-दर-श्लथ-अञ्चलम् इतिः प्रातः निखातैः दृशोः
एभिः काम-शरैः तत् अद्भुतम् अहो पत्युः मनः कीलितम् ॥ ५ ॥

[illegible]

तेथ्याकडे पलायन होता. आणि पुनःपुन्हा मोठा चमत्कार झाला. कमल, आम्रमंजिरी, अशोक आणि मदनांच्या बाणांनी जसा पराक्रम केला तसाच पराक्रम राधेच्या उन्नतील नयनांच्या भुवा, तिच्या गळ्यातील स्तनी, तिचा तिकट ओठ, तिचा मेल केशभार आणि तिचें स्तनयुगुले यांनी या पाच बाणांनी केला. आणि कृष्णाचें मन पुन्हा प्रणयवासनेने व्याकूळ झाले.

तामप्राप्य मयि स्वयम्वरपरां क्षीरोदतीरोदरे
शंके सुन्दरि कालकूटमपिबन्मूढो मृडानीपतिः ।
इत्थं पूर्वकथाभिरन्यमनसो विक्षिप्य वासाञ्चलं
राधायाः स्तनकोरकोपरि लसन्नेत्रो हरिः पातु वः ॥ ६ ॥

ताम् अ-प्राप्य मयि स्वयं-वर-पराम् क्षीर-उद-तीर-उदरे
शंके सुन्दरि कालकूटम् अपिबत मूढः मृडानी-पतिः ।
इत्थम् पूर्व-कथाभिः अन्य-मनसा विक्षिप्य वास-अञ्चलम्
राधायाः स्तन-कोरक-उपरि लसत्-नेत्र हरि पातु व ॥ ६ ॥

नंतर कृष्ण राधेला म्हणाला,

" लक्ष्मीने रूप घेऊन तू क्षीरसागरातून बाहेर आलीस तेव्हा येथेच स्वतः त्या लक्ष्मीच स्वयंवरीं विवाह करण्याचा निर्णय तू प्रकट केलास तेव्हा तू मिळत नाहीस असे पाहून शंकराने आणि हलाहलाने त्या वेळी शंकराने हलाहल पिऊन टाकले असं मला वाटतं "

असा त्याच्या आठवणी कृष्ण काढू लागला तेव्हा राधा त्यात गुंगली आणि तिचे मन रमले. तेव्हा योग्य वेळी हलकेच कृष्णाने तिचा पदर दूर केला आणि तिच्या स्तनाच्या वरती आपली दृष्टी लावली. तो कृष्ण तुमचे कल्याण करो

व्यालोलः केशपाशस्तरलितमलकैः स्वेदलोलौ कपोलौ
स्पष्टा दष्टाधरश्रीः कुचकलशरुचा हारिता हारयष्टिः ।
कांची कांचिद्गताशा स्तनजघनपदं पाणिनाच्छाद्य सद्यः
पश्यन्ती सत्रपा सा तदपि विलुलिता मुग्धकान्तिर्धिनोति ॥ ७ ॥

व्यालोलः केश-पाशः तरलित अलकैः स्वेद-लोलौ कपोलौ
स्पष्टा दष्टा अधर-श्रीः कुच-कलश-रुचा हारिता हार-यष्टिः ।

शशि-मुखि मुखरय मणि-रशना-गुणम् अनुगुण-कण्ठ-निनादम्।
मम श्रुति-युगुले पिक-रव-विकले शमय चिरात् अवसादम् ॥ ६ ॥

चंद्रमुखी राधिके, तू मदननृत्य करतेस तेव्हा तुझ्या कमरेवरील मेखला रुणझुणते. तिचा आवाज तुझ्या कण्ठस्वराप्रमाणेच श्रुतिमधुर असतो. कोकिळांचा कलरव ऐकून ऐकून माझे कान आता फार वेळ शिणलेले आहेत. त्याची वेदना उणावण्यासाठी तू आता माझ्याबरोबर मदननृत्य कर आणि मेखलेचा मणिरव निनादित कर.

मामतिविफलरुषा विकलीकृतमवलोकितुमधुनेदम् ।
लज्जितमिव नयनं तव विरमति सृजसि वृथा रतिखेदम् ॥ ७ ॥

माम् अति-विफल-रुषा विकलीकृतम् अवलोकितुम् अधुना इदम् ।
लज्जितम् इव नयनम् तव विरमति सृजसि वृथा रति-खेदम् ॥ ७ ॥

राधे, तू माझ्यावर अकारण रागावलीस. त्यामुळे माझी ही अशी विकल दशा झाली. आता तुला ती पाहवत नाही असे दिसते. माझ्याकडे बघणारी तुझी नजर तुझ्या या क्रूरपणाची तिला लाज वाटते म्हणूनच पुन्हा पुन्हा दूर वळत आहे. मी म्हणतो तेवढे निमूट. वृत्ति निमर आणि हा गर्वच सोडून दे. कारण त्यामुळेच सुखाचा लाभ न होता या क्षणी जी रतिक्रीडा आपणासमोर आहे निष्फळ खेदाचे हा अकारण मिसळत आहेत.

श्रीजयदेवकवेरिदमनुपदनिगदितमधुरिपुमोदम् ।
जनयतु रसिकजनेषु मनोरमरतिरसभावविनोदम् ॥ ८ ॥

श्री-जयदेव-कवेः इदम् अनुपद-निगदित-मधु-रिपु-मोदम् ।
जनयतु रसिक-जनेषु मनो-रम-रति-रस-भाव-विनोदम् ॥ ८ ॥

जयदेवाने बांधलेल्या अतिमधुर गीताच्या शब्दाशब्दांतून कृष्णाच्या वाणीचा आनंद वर्णन आहे. कृष्णाचे अतिशय मधुर असे अनुभव या गीतात वर्णिले आहेत. हे गीत रसिकजनांच्या हृदयात आनंद निर्माण करो.

प्रत्यूहः पुलकाङ्कुरेण निबिडाश्लेषे निमेषेण च
क्रीडाकूतविलोकितेऽधरसुधापाने कथाकेलिभिः ।

आनन्दाधिगमेन मन्मथकलायुद्धेऽपि यस्मिन्नभू
उद्भूतः स तयोर्बभूव सुरतारम्भः प्रियंभावुकः ॥ २ ॥

प्रत्यूहः पुलक-अङ्कुरेण निबिड-आश्लेषे निमेषेण च
क्रीडा-आकूत-विलोकिते अधर-सुधा-पाने कथा-केलिभिः ।
आनन्द-अधिगमेन मन्मथ-कला-युद्धे अपि यस्मिन् अभूत्
उद्भूतः स तयोः बभूव सुरत-आरम्भः प्रिय-भावुकः ॥ २ ॥

नंतर मानविरहित असा त्या प्रेमिकांच्या प्रीतिकेलींना आरंभ झाला. प्रणयाचें हें समर म्हणजे रतिकेलीतील कलांची स्पर्धाच होती. या स्पर्धेचें स्वरूप आनंदमय होतें. या आनंदात अंगांना अंग भिडलीं तेव्हा मध्यें फक्त रोमांचाचीच अडचण राहिली. दृष्टीला दृष्टि भिडली तेव्हा मध्यें आड फक्त निमिषासाठी मिटणाऱ्या पापण्यांमुळेच पडला. अमृताचें पान करण्यासाठीं उत्सुकलेले ओठ केवळ गुजगोष्टी करण्यासाठींच रिक्त झाले.

दोर्भ्यां संयमितः पयोधरभरेणापीडितः पाणिजैः
राविद्धो दशनैः क्षताधरपुटः श्रोणीतटेनाहतः ।
हस्तेनानमितः कचेऽधरमधुस्यन्देन सम्मोहितः
कान्तः कामपि तृप्तिमापतदहो कामस्य वामा गतिः ॥ ३ ॥

दोर्भ्याम् संयमितः पयोधर-भरेण आपीडितः पाणि-जैः
आविद्धः दशनैः क्षत-अधर-पुटः श्रोणी-तटेन आहतः ।
हस्तेन आनमितः कचे अधर-मधु-स्यन्देन सम्मोहितः
कान्तः काम् अपि तृप्तिम् आप तत् अहो कामस्य वामा गतिः ॥३॥

वामाङ्के रतिकेलिसङ्कुलरणारम्भे तया साहस-
प्रायं कान्तजयाय किञ्चिदुपरि प्रारम्भि यत्सम्भ्रमात् ।
निष्पन्दा जघनस्थली शिथिलिता दोर्वल्लिरुत्कम्पितं
वक्षो मीलितमक्षि पौरुषरसः स्त्रीणां कुतः सिध्यति ॥ ४ ॥

वाम-अङ्के रति-केलि-सङ्कुल-रण-आरम्भे तया साहस-
प्रायम् कान्त-जयाय किञ्चित् उपरि प्रारम्भि यत् सम्भ्रमात् ।
निष्पन्दा जघन-स्थली शिथिलिता दोः-वल्लिः उत्कम्पितम्
वक्षः मीलितम् अक्षि पौरुष-रसः स्त्रीणाम् कुतः सिध्यति ॥ ४ ॥

प्रीतियुद्धाला आरंभ झाला तेव्हा त्या हातघाईच्या संभ्रमांत कृष्णावर आपण विजय मिळवावा असें साहस राधेला सुचलें. तेव्हां ती कृष्णाच्या डाव्या अंगाला होती ती हें साहस सुचताच एकदम थरथर झाली. पण तिच्या शौर्याचा हा आवेश लोकरच संपला. हातांत जोर उरला नाहीं म्हणून ते शिथिल झाले. शरीराची हालचाल थांबली. उर धपापूं लागलें आणि डोळे श्रमानें मिटले. बायका त्या बायकाच. त्यांनीं पुरुषाचें मोठें सोंग आणलें म्हणून त्यांना पुरुषांचा पराक्रम थोडाच साध्य होणार आहे ?

तस्याः पाटलपाणिजांकितमुरो निद्राकषाये दृशौ
निर्धूतोऽधरशोणिमा विलुलितस्रस्तस्रजो मूर्धजाः ।
काञ्चीदामदरश्लथाञ्चलमिति प्रातर्निखातैर्दृशो-
रेभिःकामशरैस्तदद्भुतमहो पत्युर्मनः कीलितम् ॥ ५ ॥

तस्याः पाटल-पाणिज-अंकितम् उरः निद्रा-कषाये दृशौ
निर्धूतः अधर-शोणिमा विलुलित-स्रस्त-स्रजः मूर्ध-जाः ।
काञ्ची-दाम-दर-श्लथ-अञ्चलम् इति प्रातः निखातैः दृशोः
एभिः काम-शरैः तत् अद्भुतम् अहो पत्युः मनः कीलितम् ॥ ५ ॥

पहाट झाली. राधा जिंकली गेली होती. तिच्या वक्षभागावर कृष्णाच्या कमलरक्तांच्या नखाच्या खुणा होत्या. रात्रभराच्या जागरणानें तिची दृष्टि लाल लाल झाली होती. ओठावरील लाली धुतल्यासारखी फिकट झाली होती विस्कटलेल्या केसांतील सारे पुष्पहार ओघळले होते. बंधन ढिलें झालें असल्यानें वस्त्रिप्राची मेखला खालीं घसरली होती. कृष्ण

तिच्याकडे पाहात होता. आणि एकाएकी मोठा चमत्कार झाला. कमल, आम्रमंजिरी, मोगरा अशा मदनाच्या बाणांनी जसा पराक्रम केला तसाच पराक्रम राधेच्या उरावरील नखांच्या खुणा, तिच्या नजरेतील लाली, तिचा क्लिष्ट ओठ, तिचा मळ केशसंभार आणि तिचें ढिलावलेलें वस्त्र या पाच बाणांनी केला. आणि कृष्णाचें मन पुन्हा प्रणयवासनेने व्याकूळ झालें

त्वामप्राप्य मयि स्वयम्वरपरां क्षीरोदतीरोदरे
शंके सुन्दरि कालकूटमपिबन्मूढो मृडानीपतिः ।
इत्थं पूर्वकथाभिरन्यमनसो विक्षिप्य वामाञ्चलं
राधायाः स्तनकोरकोपरि लसन्नेत्रो हरिः पातु वः ॥ ६ ॥

त्वाम् अ-प्राप्य मयि स्वय-वर-पराम् क्षीर-उद-तीर-उदरे
शंके सुन्दरि कालकूटम् अपिबत् मूढ मृडानी-पतिः ।
इत्थम् पूर्व-कथाभिः अन्य-मनसा विक्षिप्य वाम-अञ्चलम्
राधायाः स्तन-कोरक-उपरि लसत्-नेत्र हरि पातु व ॥ ६ ॥

नंतर कृष्ण राधेला म्हणाला,

"लक्ष्मीचें रूप घेऊन तू क्षीरसागरातून बाहेर आलीस. यावर मनोमन स्वतः त्या मनातच माझ्याशी विवाह करण्याचा निर्णय तू प्रकट केलास. तरी तू मिळत नाहीस असें पाहून न बाहेर आलेलें आणि हलाहलाने त्या वेळा धारण करणारा विष पिऊन टाकलें असें मला वाटतें."

असा जुन्या आठवणी कृष्ण सांगू लागला. तेव्हा राधा लाजून गेली आणि तिचें मन गुंतलें. तेव्हा मोकळ्या मोकळ्या हृदय कृष्णाने तिचा पदर दूर केला आणि तिच्या स्तनांच्या कळ्यांवर आपली दृष्टि लावली. तो कृष्ण तुमचें कल्याण करो.

व्यालोलः केशपाशस्तरलितमलकैः स्वेदलोलौ कपोलौ
स्पष्टा दष्टाधरश्रीः कुचकलशरुचा हारिता हारयष्टिः ।
काञ्ची काञ्चिद्गताशां स्तनजघनपदं पाणिनाच्छाद्य सद्यः
पश्यन्ती सत्रपा सा तदपि विलुलिता मुग्धकान्तिर्धिनोति ॥ ७ ॥

व्यालोलः केश-पाशः तरलित अलकैः स्वेद-लोलौ कपोलौ
स्पष्टा दष्टा अधर-श्रीः कुच-कलश रुचा हारिता हार-यष्टिः ।

साक्षी कांक्षित गत-आशा स्तन-जघन-पदम् पाणिना आच्छाद्य सद्य
पश्यन्ती स-त्रपा सा नत अपि वि-तुष्टिना मुग्ध-कान्ति विनोति ॥७॥

राधेच्या वेणीची वीण उसकली होती केस वाऱ्यावर भुरभुर उडत होते. गाल घामाने भिजलेले होते अंगराग विसकटला होता ओठावरचा शृंगार पुसला होता चोळी अंगोपांगत थोडेसेच एकदर दिसणारे मोत्याचे हार आता उघड्या पडलेल्या स्तनाच्या शोभेपुढे निस्तेज दिसत होते बराच जाग्यावर नखांच्या नाजरानयाचें तर काय अशा संभ्रमाने यांची हताश झाली होती आपले वक्षस्थल आणि उटीपोट हातांनीच लगबग झाकण्याचा प्रयत्न लज्जामानमग्ना राधा करीत होती आपल्या प्रसाधनविरहित मूळ रूपाकडे तिचें चित्त लागलेलें होते आणि त्या मुग्धनिर्गेल स्वरूपात ती कृष्णाला अधिक प्रिय वाटत होती.

ईषन्मीलितदृष्टिमुग्धविलसत्सीत्कारधारावशात्
अव्यक्ताकुलकेलिकाकुविकसद्दन्तांशुधौताधरम् ।
शान्तस्तब्धपयोधरं भृशपरिष्वङ्गात्कुरङ्गीदृशो
हर्षोत्कर्षविमुक्तनिःसहतनोर्धन्यो धयत्याननम् ॥ ८ ॥

ईषत् मीलित-दृष्टि-मुग्ध-विलसत्-सीत्कार-धारावशात्
अव्यक्त-आकुल-केलि-काकु-विकसत्-दन्त-अंशु-धौत-अधरम् ।
शान्त-स्तब्ध-पयोधरम् भृश-परिष्वङ्गात् कुरङ्गी-दृश
हर्ष उत्कर्ष-विमुक्त-निःसह-तनो धन्य धयति आननम् ॥ ८ ॥

राधेचे नयन तृप्तीच्या समाधीत किंचित् मिटलेले होते अनावर हास्य तिच्या चेहऱ्यावर विलसत होते सुखाची पावती देणारे सीत्कार आणि रतिकेलीचा कळस सूचविणारी आकुल कुजबुज करताना तिच्या दाताची धवल प्रभा प्रकाशत होती आणि तिचा ओठ त्या प्रभेच्या सौंदर्यात न्हाऊन निघत होता पुन्हा पुन्हा आलिंगनात चुरटलेले पयोधर आता शांत होते त्यांची थरथर संपली होती उत्कट हर्षाच्या अमर्याद अनुभूतींतून याच क्षणीं मोकळी झालेली असल्याने तिची तनू या वेळी दुसरा कसलाहि स्पर्श सहन करू शकत नव्हती या आनंदाच्या अनुभूतीवर तिला नेऊन धन्य झालेला कृष्ण तिच्या वदनाचीं इवलीं इवलीं चुंबनें घेत होता

इति च सहसा प्रीत सुरतान्ते मानितातिखिन्नाङ्गी ।
राधा जगाद सादरमिदमानन्देन गोविन्दम् ॥ ९ ॥

इति च सहसा प्रीतम् सु-रत-अन्ते मानित अति-खिन्न-अङ्गी ।
राधा जगाद सादरम् इदम् आनन्देन गोविन्दम् ॥ ९ ॥

अशा प्रकारें प्रणयक्रीडा पूर्ण झाली राधेचीं अंगें अगदीं गळून गेलीं होतीं तिच्या शिणलेल्या कायेचा कृष्ण हळुवार प्रीतीनें सन्मान करीत होता त्याच्या या कोवळ्या ममत्वनदारपणामुळं राधेचें मन एकाएकी तिच्या लाडक्या गोविंदाविषयीं आदरानं भरून आलें आणि ती आनंदानें त्याच्याशीं बोलूं लागली

तेविसावा प्रबंध समाप्त

प्रबंध चोविसावा

अथ निर्गतबाधा सा राधा स्वाधीनभर्तृका ।
निजगाद रतिक्लान्तं कान्तं मण्डनवाञ्छया ॥ १ ॥

अथ निर्गत-बाधा सा राधा स्वाधीनभर्तृका ।
निजगाद रति-क्लान्तम् कान्तम् मण्डन-वाञ्छया ॥ १ ॥

राधेची सारी प्रणयव्यथा आतां संपलेली होती प्रणयांतील आपल्या कौशल्यानं पतीला वश करून तिनें त्याला आपल्या अधीन आणलेलें होतें प्रीतीच्या आनंदानं मोहरलेला तिचा प्रियकर तिच्या मुठींतच होता त्याच्याकडून आपला शृंगार करून घ्यावा अशी इच्छा राधेच्या मनांत बळावली आणि ती कृष्णाला म्हणाली

अष्टपदी चोविसावी

राग–रामकरी ताल–यति

निजगाद सा यदुनन्दने क्रीडति हृदयानन्दने ॥ ध्रु० ॥

निजगाद सा यदु-नन्दने क्रीडति हृदय-आनन्दने ॥ ध्रु० ॥

काञ्ची काञ्चित् गत-आशा स्तन-जघन-पदम् पाणिना आच्छाद्य सद्यः
पश्यन्ती स-त्रपा सा तत् अपि वि-लुलिता मुग्ध-कान्ति धिनोति ॥७॥

राधेच्या वेणीची वीण उसवली होती, केस वाऱ्यावर भुरभुर उडत होते. गाल घामानें भिजलेले होते, अंगराग पितळला होता, ओठावरचा शृंगार फराटला होता. चोळी असेतोंपर्यंत थोडेतरी सुंदर दिसणारे मोत्याचे हार आतां उघड्या पडलेल्या स्तनाच्या शोभेपुढें निस्तेज दिसत होते. वस्त्रच जाग्यावर नसल्यानें सावरावयाचें तरी काय अशा संभ्रमानें राधा हताश झाली होती. आपलें वक्षस्थल आणि ओटीपोट हातानेंच कसेबसे झाकण्याचा प्रयत्न लज्जाभावनेनें राधा करीत होती. आपल्या प्रसाधनविरहित मूळ रूपाकडे तिचें चित्त लागलेलें होतें. आणि त्या मुग्धविलोल स्वरूपांत ती कृष्णाला अधिक प्रिय वाटत होती.

ईषन्मीलितदृष्टिमुग्धविलसत्सीत्कारधारावशात्
अव्यक्ताकुलकेलिकाकुविकसद्दन्तांशुधौताधरम् ।
शान्तस्तब्धपयोधरं भृशपरिष्वङ्गात्कुरङ्गीदृशो
हर्षोत्कर्षविमुक्तनिःसहतनोर्धन्यो धयत्याननम् ॥ ८ ॥

ईषत्-मीलित-दृष्टि-मुग्ध-विलसत्-सीत्कार-धारा-वशात्
अव्यक्त-आकुल-केलि-काकु-विकसत्-दन्त-अंशु-धौत-अधरम् ।
शान्त-स्तब्ध-पयोधरम् भृश-परिष्वङ्गात् कुरङ्गी-दृशः
हर्ष-उत्कर्ष-विमुक्त-निःसह-तनोः धन्यः धयति आननम् ॥ ८ ॥

राधेचे नयन रतीच्या उत्कर्षानें किंचित् मिटलेले होते. अनावर झालेल्या तिच्या चेहऱ्यावर विलसत होते सुखाची पावती देणारे सीत्कार आणि रतिक्रीडेचा कलरव. भुंगिणीसारखी गुणगुण कुजबुज करतांना तिच्या दातांची धवल प्रभा प्रकाशत होती आणि तिचा ओठ त्या प्रभेच्या सौंदर्यांत न्हाऊन निघत होता. पुन्हां पुन्हां आलिंगनांत घुसळलेले पयोधर आतां शांत होते. त्यांची थरथर थांबली होती. उत्कट हर्षाच्या लाटा अनुभूतींतून वाहत असतांना उरलीसुरली शक्ती गेल्यानें तिची तनू या वेळीं दुसरा कसलाही स्पर्श सहन करूं शकत नव्हती. या आनंदाच्या अनुभूतीवर तिला नेऊन धन्य झालेला कृष्ण तिच्या वदनाचीं हळुवार हळुवार चुंबनें घेत होता.

करपाश माझ्या केशपाशांत गुतविलेस तेव्हां त्या करांना या वानांनीच आधार दिला. या वानांची आतां तू पूजा कर त्यांच्या पार्गीत तू आतां सुवर्णकुंडलें घाल.

भ्रमरचयं रचयन्तमुपरि रुचिरं सुचिरं मम सम्मुखे ।
जितकमले विमले परिकर्मय नर्मजनकमलकं मुखे ॥ ४ ॥

भ्रमर-चयम् रचयन्तम् उपरि रुचिरम् सुचिरम् मम सम्मुखे ।
जित-कमले विमले परिकर्मय नर्म-जनकम् अलकम् मुखे ॥ ४ ॥

प्राणसख्या, आपल्या प्रणयानदात या केसांनीं सहकार दिला त्यांनीं आनदात भर घातली. तू आतां याची सुंदर वेणी गुफ माझें मुखकमल आपल्या विमल सौंदर्यानें कमलावरहि पराभव करतें असें तू म्हणतोस या सौंदर्यांत कमलाभोंवतीं ओळीनें बसलेल्या भ्रमरांच्या सौंदर्याची उणीव आहे. तू केसाची सुंदर रचना केलीस कीं ती वेणी भ्रमराच्या मालिकेसारखी या वदनाला शोभा देईल.

मृगमदरसवलितं ललितं कुरु तिलकमलिकरजनीकरे ।
विहितकलङ्ककलं कमलानन विश्रमितश्रमशीकरे ॥ ५ ॥

मृग-मद-रस-वलितम् ललितम् कुरु तिलकम् अलिक रजनी-करे ।
विहित-कलङ्क कलम् कमल-आनन-विश्रमित-श्रम-शीकरे ॥ ५ ॥

कमलानना, माझ्या ललाटावर आलेले रतिश्रांतीचे घर्मबिंदु आता जिराले आहेत. त आता चांदण्यात भिजलेल्या चन्द्राप्रमाणें शोभत आहे फक्त या चन्द्रावर कलंकशोभा नेवढी उणी आहे. तूं तुझ्या हातानीं कस्तुरीचा रस घनव आणि माझ्या ललाटावर रेखीव सुंदर तिलक लाव.

मम रुचिरे चिकुरे कुरु मानद मनसिजध्वजचामरे ।
रतिगलिते ललिते कुसुमानि शिखण्डिशिखण्डकडामरे ॥ ६ ॥

मम रुचिरे चिकुरे कुरु मान-द मनसि-ज-ध्वज-चामरे ।
रति-गलिते ललिते कुसुमानि शिखण्डि-शिखण्डक-डामरे ॥ ६ ॥

प्रीतीनें माझा बहुमान करणाऱ्या माझ्या जीवा, माझे हे सदर केस म्हणजे सिंहासनावर बसलेल्या मदनराजाची ध्वज-चामरेंच आहेत या केसांतील अंबाडा पाहून मोरांनाहि

प्रणयपूर्तीच्या नंतर सहजच घडणारे खेळ खेळणाऱ्या प्राणप्रिय अशा यदुनंदन कृष्णाला राधा म्हणाली.

कुरु यदुनन्दन चन्दनशिशिरतरेण करेण पयोधरे ।
मृगमदपत्रकमत्र मनोभवमङ्गलकलशसहोदरे ॥ १ ॥

कुरु यदु-नन्दन चन्दन-शिशिर-तरेण करेण पयोधरे ।
मृग-मद-पत्रकम् अत्र मनोभव-मङ्गल-कलश-सहोदरे ॥ १ ॥

कृष्णा, तुझ्या हाताचा स्पर्श चंदनाच्या स्पर्शाहूनहि अधिक शीतल आहे. माझे स्तन मदनाच्या पूजेत मांडलेल्या मंगल कलशांप्रमाणे आहेत. प्रणयरणात आपण आनंदाच्या भरात चढलों तें या कलशांनीं मदनाची कृपा केली म्हणूनच. आता या कलशांशीं एकदा तू तुझ्या हातानें कर. तू तुझ्या हातांनीं कस्तुरी कालव आणि पूजेच्या कलशांसारखे शुभंकर अशा आम्रपर्णांची मांडणी असते तशी पानें माझ्या स्तनांवर त्या कस्तुरीने चितार.

अलिकुलगञ्जनसञ्जनकं रतिनायकसायकमोचने ।
त्वदधरचुम्बनलम्बितकज्जलमुज्ज्वलय प्रियलोचने ॥ २ ॥

अलि-कुल-गञ्जन-सञ्जनकम् रति-नायक-सायक-मोचने ।
त्वत्-अधर-चुम्बन-लम्बित-कज्जलम् उज्ज्वलय प्रिय-लोचने ॥ २ ॥

प्रणयाच्या रणात रतिपति मदनाचे बाण सोडण्याचें काम माझ्या या नयनांनी केलें. तू चुंबनें घेतलीस तेव्हा त्यांतील सारं काजळ पुसलें गेलेलें आहे. तू आता तुझ्या हातांनीं माझ्या डोळ्यांत काजळ घाल. तुझ्या प्रीतिपूर्ण हातांनी तें काजळ घातलें की तें अधिक उज्ज्वल दिसेल आणि तें पाहून भ्रमरांनाहि त्यांच्या दाट काळ्या रंगाची लाज वाटेल

नयनकुरङ्गतरङ्गविलासनिरोधकरे श्रुतिमण्डले ।
मनसिजपाशविलासधरे शुभवेश निवेशय कुण्डले ॥ ३ ॥

नयन-कुरङ्ग-तरङ्ग-विलास-निरोध-करे श्रुति-मण्डले ।
मनसि-ज-पाश-विलास-धरे शुभ-वेष निवेशय कुण्डले ॥ ३ ॥

कुरंग पाडसाप्रमाणे असणाऱ्या माझ्या नयनांतील हरिणींच्या सामर्थ्यविलासाला माझ्या कानांनीच मर्यादा घातली. मदनाच्या पाशाप्रमाणे दिसणारे कान असून आळ घेतांना तूं तुझे

करपाश माझ्या केशपाशांत गुंतविलेस तेव्हां त्या वेळांना या फानांनीच आधार दिला. या कानांची आता तू पूजा कर त्यांच्या पाठीने तूं आता सुवर्णकुंडलें घाल.

भ्रमरचयं रचयन्तमुपरि रुचिरं सुचिरं मम सम्मुखे।
जितकमले विमले परिकर्मय नर्मजनकमलकं मुखे ॥ ४॥

भ्रमर-चयम् रचयन्तम् उपरि रुचिरम् सुचिरम् मम सम्मुखे।
जित-कमले विमले परिकर्मय नर्म-जनकम् अलकम् मुखे ॥ ४ ॥

प्राणसख्या, आपल्या प्रणयानंदांत या केसांनी सहकार दिला त्यांना आनंदांत मार्हि घातली. तू आता याची सुंदर वेणी गुंफ. माझे मुखकमल आपल्या विमल सौंदर्याने कमलाचाहि पराभव करीत असे तू म्हणतोस. या सौंदर्यात कमलामोंवतीं ओळीनें बसलेल्या भ्रमराच्या सौंदर्याची उणीव आहे. तू केसाची सुंदर रचना केलीस की ती वेणी भ्रमराच्या मालिकेसारखी या वदनाला शोभा देईल.

मृगमदरसवलितं ललितं कुरु तिलकमलिकरजनीकरे।
विहितकलङ्ककलं कमलानन विश्रमितश्रमशीकरे ॥ ५॥

मृग-मद-रस-वलितम् ललितम् कुरु तिलकम् अलिक रजनी-करे।
विहित-कलङ्क-कलम् कमल-आनन-विश्रमित-श्रम-शीकरे ॥ ५ ॥

कमलानना, माझ्या कपाळावर आलेले रतिश्रांतीचे घर्मबिंदु आता जिरले आहेत. तू आता चांदण्यात भिजलेल्या चंद्राप्रमाणे शोभत आहे. पण या चंद्रावर कलंकशोभा तेवढी उणी आहे. तू तुझ्या हातांनी कस्तुरीचा रस घेऊन आणि माझ्या कपाळावर रेखीव सुंदर तिलक लाव.

मम रुचिरे चिकुरे कुरु मानद मनसिजध्वजचामरे।
रतिगलिते ललिते कुसुमानि शिखण्डिशिखण्डकडामरे ॥ ६॥

मम रुचिरे चिकुरे कुरु मान-द मनसि-ज-ध्वज-चामरे।
रति-गलिते ललिते कुसुमानि शिखण्डि-शिखण्डक-डामरे ॥ ६ ॥

प्रीतीने माझा बहुमान करणाऱ्या माझ्या जीवा, माझे हे सुंदर केस म्हणजे सिंहासनावर ढळलेल्या मदनराजाची ध्वज-चामरेच आहेत. या केसांतील रंगच्छटा पाहून मोरानाहि

त्याच्या पिसा-यासारखे रमणगतीची लाज वाटत आहे. प्रीतियुद्धात यांचा शृंगार गळाला आहे तू यात आता फुलांची ललितमनोहर रचना कर.

सरसघने जघने मम शम्बरदारणवारणकन्दरे ।
मणिरशनावसनाभरणानि शुभाशय वासय सुन्दरे ॥ ७ ॥

सरस-घने जघने मम शम्बर-दारण-वारण-कन्दरे ।
मणि-रशना-वसन-आभरणानि शुभ-आशय वासय सुन्दरे ॥ ७ ॥

हे सुमनरा, मदनानें शबरामृगाचा वध केल्यावर त्याला विश्रांती घ्यावीसे वाटलें. पर्वतातील घनदाट, दुर्गम आणि निबिड दरीत गजराज विश्रांतीला जावा तसा मदन माझ्या विस्तृत आणि प्रीतिरसानें रसरसलेल्या उदरप्रदेशात विश्रांतीसाठीं प्रवेशला. तू रत्नखचित मेखला, वस्त्रें आणि भूषणें यांनीं माझा हा उदर प्रदेशात सुभूषित कर.

श्रीजयदेववचसि शुभदे हृदयं सदयं कुरु मण्डने ।
हरिचरणस्मरणामृतनिर्मितकलिकलुषज्वरखण्डने ॥ ८ ॥

श्री-जयदेव-वचसि शुभदे हृदयम् स-दयम् कुरु मण्डने ।
हरि-चरण-स्मरण-अमृत-निर्मित-कलि-कलुष-ज्वर-खण्डने ॥ ८ ॥

जयदेव कवीनं श्रीहरीच्या चरणांचें अमृतामध्यें गुणगान या गीतात केलें आहे. कलियुगातील दोषांतून उत्पन्न होणाऱ्या कष्टांना विराम पाडून आनंद देण्यास हें गीत समर्थ आहे. रसिकांनीं याच्या गोडीचा आस्वाद स्वच्छ हृदयानें आणि सदयबुद्धीनें घ्यावा.

चोविसावी अष्टपदी समाप्त

रचय कुचयोः पत्रं चित्रं कुरुष्व कपोलयो
र्घटय जघने काञ्चीं मुग्धस्रजा कबरीभरम् ।
कलय वलयश्रेणीं पाणौ पदे कुरु नूपुरा
विति निगदितः प्रीतः पीताम्बरोऽपि तथाऽकरोत् ॥ २ ॥

रचय कुचयोः पत्रम् चित्रम् कुरुष्व कपोलयो
घटय जघने काञ्चीम् मुग्ध-स्रजा-कबरी-भरम् ।

कज्जय वलय-श्रेणीम् पाणौ पदे कुरु नूपुरौ
इति निगदित प्रीत पीत-अम्बर अपि तथा अकरोत् ॥ २ ॥

" कृष्णा, तू माझ्या स्तनांवर सुंदर आकृति रंगव माझ्या गालावर सुंदर वेलबुट्टी काढ माझ्या कटिप्रदेशावर वस्त्राची गाठ बांध माझ्या केसांची वेणी घालून त्यात उमलल्या फुलांची माळ घाल माझ्या करात कंकणें चढव पायांत रत्नखचित नूपुरें बांध " असें राधा कृष्णाला म्हणाली तिच्या प्रीतीनें संतुष्ट झालेल्या कृष्णानें तें तें सारं तसें तसें केलें

पर्यङ्कीकृतनागनायकफणाश्रेणीमणीनां गणे
सङ्क्रान्तप्रतिबिम्बसङ्कलनया बिभ्रद्विभुर्विक्रियाम् ।
पादाम्भोरुहधारिवारिधिसुतामक्ष्णां दिदृक्षुः शतैः
कायव्यूहमिवाचरन्नुपचिताकूतो हरिः पातु वः ॥ ३ ॥

पर्यङ्कीकृत-नाग-नायक-फणा-श्रेणी-मणीनाम् गणे
सङ्क्रान्त-प्रतिबिम्ब-सङ्कलनया बिभ्रत् विभु विक्रियाम् ।
पाद-अम्भः-रुह-धारि-वारिधि-सुताम् अक्ष्णाम् दिदृक्षु शतै
काय-व्यूहम् इव आचरन् उपचित-आकूत हरि पातु व ॥ ३ ॥

आपले पाय मांडीवर घेऊन चुरणाऱ्या लक्ष्मीचें दर्शन दोन डोळ्यांनीं घेऊन भगवनाचें समाधान होईना म्हणून त्यानें मंचकरूपाच्या नागनायकाला आपला पर्यंक बनविलें त्यामुळें त्या नागाच्या फणांतील हजार रत्नमण्यांत त्या भगवनाचें प्रतिबिंब पडलें मग त्या सहस्र प्रतिबिंबांच्या दोन सहस्र डोळ्यांनीं तो लक्ष्मीचें सौंदर्य पाहूं लागला आणि तेव्हां अनेक बाजूंनीं दिसणाऱ्या तिच्या अनेकांशी सौंदर्यदर्शनानें तो मदनमोहित झाला तो भगवान कृष्ण तुमचें कल्याण करो.

यद्गान्धर्वकलासु कौशलमनुध्यानञ्च यद्वैष्णवं
यच्छृङ्गारविवेकतत्त्वरचनाकाव्येषु लीलायितम् ।
तत्सर्वं जयदेवपण्डितकवेः कृष्णैकतानात्मनः
सानन्दाः परिशोधयन्तु सुधियः श्रीगीतगोविन्दतः ॥ ४ ॥

यत् गान्धर्व-कलासु कौशलम् अनुध्यानम् च यत् वैष्णवम्
यत् शृङ्गार-विवेक-तत्त्व-रचना-काव्येषु लीलायितम् ।
तत् सर्वम् जयदेव-पण्डित-कवेः कृष्ण-एक-तान-आत्मनः
स-आनन्दाः परिशोधयन्तु सु-धियः श्री-गीत-गोविन्दतः ॥ ४ ॥

कृष्णवर्णी एकतान झालेल्या जयदेवकवीनें हें काव्य रचिलेलें आहे. नृत्य गीत इत्यादि गंधर्वसुलभ ललितकलांतील कुशलता, कृष्णाविषयीं नितांत प्रीति आणि आदर, आणि काव्यामध्ये शृंगाररसाच्या गाभ्याचें वर्णन कौशल्यानें करण्याचें रचनासामर्थ्य हे सारे गुण जयदेवांत एकवटले आहेत. जे विदग्ध रसिक आहेत त्यांनीं या सर्व सौंदर्याचा शोध या काव्यांत घ्यावा.

साधूनां स्वत एव संमतिरिह स्यादेव भक्त्यार्थिनाम्
आलोच्य प्रथनश्रमं च विदुषामस्मिन्भवेदादरः ॥
ये केचित्परकृत्युपश्रुतिपरास्तानर्थये मत्कृतिम्
भूयो वीक्ष्य यदन्त्ववद्यमिह चेत्सा वासना स्यात्त्वति ॥ ५ ॥

साधूनाम् स्वतः एव संमतिः इह स्यात् एव भक्ति-अर्थिनाम्
आलोच्य प्रथन-श्रमम् च विदुषाम् अस्मिन् भवेत् आदरः ।
ये केचित् पर-कृति-उपश्रुति-पराः तान् अर्थये मत्-कृतिम्
भूयः वीक्ष्य यत् अनु अ-वद्यम् इह चेत् सा वासना स्यात्त्वति ॥ ५ ॥

जे भक्तियुक्त सज्जन आहेत त्यांना हें काव्य आपोआपच संमत होईल. जे विद्वान आहेत ते या ग्रंथाच्या रचनेंत ओतलेले परिश्रम पाहून त्याविषयीं आदर बाळगूं लागतील. दुसऱ्याचें ऐकून एखाद्या गोष्टीविषयीं मत बनविण्याची ज्यांना सवय असते त्यांना माझी अशी प्रार्थना आहे कीं, त्यांनीं हा ग्रंथ स्वतः पुन्हां पुन्हां पाहावा आणि तो पाहूनहि त्याच्या शुद्ध रसग्रहणाची त्यांची इच्छा कायमच राहिली तर मग त्याला खुशाल क्षुद्र म्हणावें.

श्रीभोजदेवप्रभवस्य रामादेवीसुतश्रीजयदेवकस्य ।
पराशरादिप्रियवर्गकण्ठे श्रीगीतगोविन्दकवित्वमस्तु ॥ ६ ॥

श्री भोजदेव प्रभवस्य रामादेवी सुत-श्री जयदेवकस्य ।
पराशर आदि प्रिय वर्ग कण्ठे श्री गीतगोविंद कवित्वम् अस्तु ॥६॥

भोजदेव आणि रामादेवी यांचा लाडका पुत्र जयदेव याने हें गीतगोविंद काव्य रचिलें आहे. जयदेवाचे जे पराशरादि प्रियमित्र आहेत त्यांच्या कंठात हें काव्य सदैव निवास करो.

साध्वी माध्वीकचिन्ता न भवति भवतः शर्करे कर्कशासि
द्राक्षे द्रक्ष्यन्ति के त्वाममृतमृतमसि क्षीर नीरं रसस्ते ।
माकन्द क्रन्द कान्ताधर धर न तुलां गच्छ यच्छन्ति भावं
यावच्छृंगारसारं शुभमिव जयदेवस्य वैदग्ध्यवाचः ॥७॥

माध्वी माध्वीक-चिंता न भवति भवतः शर्करे कर्कशा असि
द्राक्षे द्रक्ष्यंति के त्वाम् अमृत मृतम् असि क्षीर नीरं रसः ते ।
माकन्द क्रन्द कान्ता अधर धर न तुलाम् गच्छ यच्छन्ति भावम्
यावत् शृंगार सारम् शुभम् इव जयदेवस्य वैदग्ध्य वाच ॥७॥

जयदेवकवीचें हें विदग्ध असें गीतगोविंद काव्य शृंगाररसाच्या माधुर्याने भरलेलें म्हणून निश्चय रसाळ असें आहे. श्रीरंगाच्या गुणकीर्तनाने भरलेलें म्हणून हें अतिशय कल्याणकर आहे. हें जर अमृतानें आहे तोंवर हे मधा मी सांगतो की मला कोणतीही खाऊन घेईल अशी काळजी करण्याचें तुला कारण नाही. साखरे तुझ्या नावांतच जिथ कर्कश स्वर आहे तोंवर तुझ्या गोडीची माझ्या कानाच्या गोडीशी तुलना कोठून? अरे द्राक्षा गीतगोविंद असताना आपल्यासाठी तुला कोणीहि विचारणार नाही. अरे अमृता गीतगोविंदापुढे तुला कोणी विचारणार नाही. म्हणून तू मरणानें मेला आहेस. क्षीरसागरा तुझ्यात तर गीतगोविंदाइतका रस कुठे आहे? म्हणून तुझ्यातील रस म्हणजे नुसतें पाणीच आहे. हे आम्रवृक्षा तू म्हणजे गीतगोविंद आहे तोंवर कुणीहि तुझा रस घेणार नाही. तरुणीच्या अधरातील अमृता गीतगोविंदाच्या गोडीशी तुझ्या गोडीची तुलना होऊ शकणार नाही. कृष्णभक्तीचें गीत गाऊन तू भक्तांचें मन मानस निर्मळ कर.

इत्थं कलिन्दनन्दिन्या यमुनाकूले मम राधया
रहोमात्रस्मिन् निकामरम्यमुखे वर्णाश्रम बिभ्रति ।

यत् गान्धर्व-कलासु कौशलम् अनुध्यानम् च यत् वैष्णवम्
यत् शृङ्गार-विवेक-तत्त्व-रचना-काव्येषु लीलायितम् ।
तत् सर्वम् जयदेव-पण्डित-कवेः कृष्ण-एक-तान-आत्मन
स-आनन्दा: परिशोधयन्तु सु-धिय श्री-गीत-गोविन्दत. ॥ ४ ॥

कृष्णचरणीं एकतान झालेल्या जयदेवकवीनें हें काव्य रचिलेलें आहे. नृत्य गीत इत्यादि गंधर्वसुलभ ललितकलांतील कुशलता, कृष्णाविषयीं नितांत प्रीति आणि आदर, आणि काव्यामध्यें शृंगाररसाच्या गाभ्याचें वर्णन कौशल्यानें करण्याचें रचनासामर्थ्य हे सारे गुण जयदेवांत एकवटले आहेत. जे विदग्ध रसिक आहेत त्यांनीं या सर्व सौंदर्याचा शोध या काव्यांत घ्यावा

साधूनां स्वत एव संमतिरिह स्यादेव भक्त्यार्थिनाम्
आलोच्य प्रथनश्रमं च विदुषामस्मिन्भवेदादरः ॥
ये केचित्परकृत्युपश्रुतिपरास्तानर्थये मत्कृतिम्
भूयो वीक्ष्य वदन्त्ववद्यमिह चेत्सा वासना स्याम्यति । ५ ॥

साधूनाम् स्वत एव ममति इह स्यात् एव भक्ति-अर्थिनाम्
आलोच्य प्रथन-श्रमम् च विदुषाम् अस्मिन् भवेत् आदर ।
ये केचित् पर-कृति-उपश्रुति-परा तान् अर्थये मत-कृतिम्
भूय वीक्ष्य वदन्तु अ-वद्यम इह चेत सा वासना स्याम्यति ॥ ५ ॥

जे भक्तियुक्त सज्जन आहेत त्यांना हें काव्य आपोआपच मान्य होईल. जे विद्वान् आहेत ते या ग्रंथाच्या रचनेंत ओतलेले परिश्रम पाहून त्याविषयीं आदर बाळगू लागतील. दुसऱ्यांचें ऐकून एखाद्या गोष्टीविषयीं मत बनविण्याची ज्यांना सवय असते त्यांना माझी अशी प्रार्थना आहे कीं, त्यांनीं हा ग्रंथ स्वतः पुन्हा पुन्हा पाहावा आणि तो पाहूनहि त्यांत छिद्र म्हणण्याची त्यांची इच्छा कायमच राहिली तर मग त्याला माझा इलाज नाहीं म्हणावे.

श्रीभोजदेवप्रभवस्य रामादेवीसुतश्रीजयदेवकस्य ।
पराशरादिप्रियवर्गकण्ठे श्रीगीतगोविन्दकवित्वमस्तु ॥ ६ ॥

श्री भोजदेव प्रभवस्य रामादेवी सुत श्री जयदेवकस्य ।
पराशर आदि प्रिय वर्ग कण्ठे श्री गीतगोविंद-कवित्वम् अस्तु ॥६॥

श्रीभोजदेव आणि रामादेवी यांचा लाडका पुत्र जयदेव यानें हें गीतगोविंद काव्य रचिलें आहे. जयदेवाचे जे पराशरादि रसिकवर्ग आहेत त्यांच्या कंठात हें काव्य सदैव निवास करो.

साध्वी माध्वीकचिन्ता न भवति भवतः शर्करे कर्कशासि
द्राक्षे द्रक्ष्यन्ति के त्वाममृतमृतमसि क्षीर नीर रसस्ते ।
माकन्द क्रन्द कान्ताधर धर न तुलां गच्छ यच्छन्ति भावं
यावच्छृंगारसारं शुभमिव जयदेवस्य वैदग्ध्यवाचः ॥७॥

साध्वी माध्वीक-चिन्ता न भवति भवतः शर्करे कर्कशा असि
द्राक्षे द्रक्ष्यन्ति के त्वाम् अमृत मृतम् असि क्षीर नीर रसः ते ।
माकन्द क्रन्द कान्ता अधर धर न तुलाम् गच्छ यच्छन्ति भावम्
यावत् शृंगार सारम् शुभम् इव जयदेवस्य वैदग्ध्य वाचः ॥७॥

जयदेवकवीचें हें विदग्ध असें गीतगोविंद काव्य शृंगाररसाच्या भावनेने भरलेलें, म्हणून अतिशय रसाळ असें आहे. श्रीहरीच्या गुणवर्णनानें भरलेलें म्हणून हें अतिशय कल्याणकर आहे. हें जोवर अस्तित्वात आहे तोंवर हे मधा, मी गोड आहें असा कोणीतरी खाऊन पाहून तशी कल्पना करणारें तुला कारण नाहीं. साखरे तुझ्या आवाजातच जिथें कर्कश स्वर आहे तोवर तुझ्या गोडीची महती मद्याच्या गोडीशी तुलना कोठून? अरे द्राक्षा, गीतगोविंद असतांना आमच्यासाठी तुला कोणाहि विकणार नाही. उगाच मिळू नकोस अमृता गीतगोविंदापुढें तुला कोणी विचारणार नाहीं म्हणून तू मत्यात जमा आहेस. क्षीराम्ला, तुझ्यातील क्षीरनीरविवेचक रस कुठे आहे? केवळ तुझ्यातील रस म्हणजे तुझें पाणीच आहे. हे आम्रफळा तू मुकाट रहा. गीतगोविंद आहे तोंवर कुणाहि तुझा रस इच्छित नाहीं. तुझ्यापेक्षा आम्हांला अमृत, गीतगोविंदाच्या गोडीशी तुझीसुद्धा तुलना होणार नाहीं. कृष्णकांताचे गान सेवून तू आतां मन मानेल तिकडे जा.

[illegible] केलिकलाविहरत यमुनाकूले सह राधया
[illegible] कायतिसुखेन वर्णीजन जिसति ।

तत्राल्हादिकुचप्रयागफलयोर्लिप्सावतोर्हस्तयोः
व्यापाराः पुरुषोत्तमस्य ददतु स्फीतां मुदां संपदम् ॥ ८ ॥

इत्थम् केलि-तती. विहृत्य यमुना-कूले समम् राधया
तत् रोम-आवलि-मौक्तिक-आवलि-युगे वेणी-भ्रमम् बिभ्रति ।
तत्र आल्हादि-कुच-प्रयाग-फलयो लिप्सावत. हस्तयो·
व्यापारा. पुरुष-उत्तमस्य ददतु स्फीताम् मुदाम् सपदम् ॥ ८ ॥

अशा प्रकारे कृष्णाने यमुनेच्या तीरावर नानाप्रकारचे विलास केले राधेच्या नाभीतून वर सरकलेली निळसर लवेची रेषा हीच जणू यमुना आणि तिच्या गळ्यातून खाली उतरलेली मोत्यांची शुभ्र माळ हीच जणू गंगा. त्यामुळे त्यांचा संगम झाला त्या स्तनातळीच्या खळीला प्रयागतीर्थाचे स्वरूप प्राप्त झाले. प्रयागाची तीर्थयात्रा केली की हटकून पुण्यफळ ठेवलेलेच त्याचप्रमाणे या शृंगाराच्या प्रयागतीर्थाची फळेच असे स्तन या तीर्थक्षेत्रात उगवले ही आनंददायी पुण्यफळे हातात यावी म्हणूनच कृष्णाच्या हाताची हालचाल घडते त्या पुरुषोत्तम कृष्णाच्या हातांची ही हालचाल विपुल आनंदसंपदा उत्पन्न करो

चौविसावा प्रबंध समाप्त